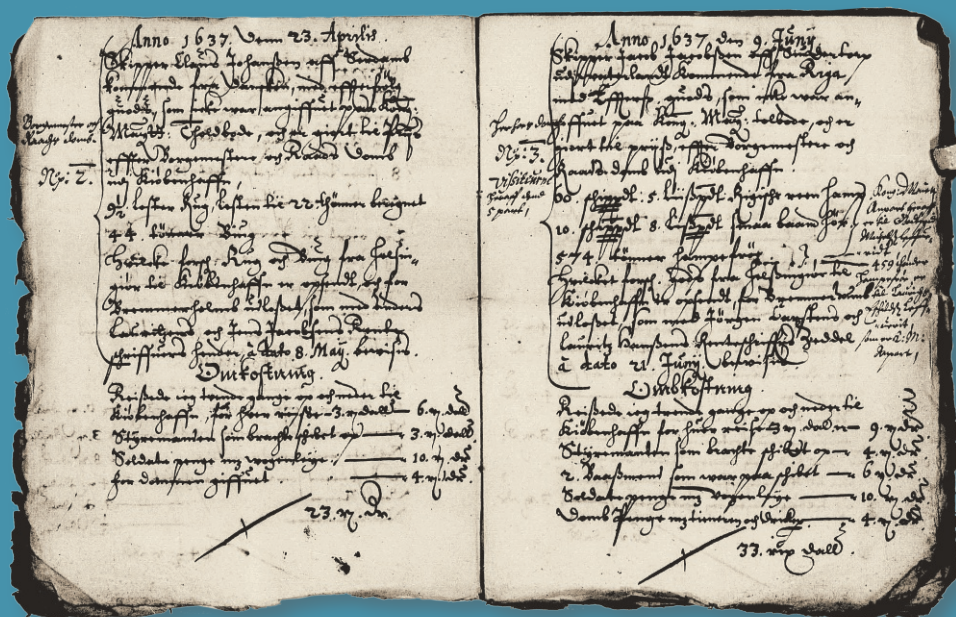

Zise 2023

Told- og skattemhistorisk årbog

Zise 2023

Told- og skattemhistorisk årbog

ISBN 978-87-87796-50-7

ISSN 001 05-8355

TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Zise
2023

Told- og Skattemhistorisk Selskab

har til formål at skabe interesse for told- og skattemhistorie

samt for det danske toldvæsen

og det danske skattevæsen historie.

Zise *2023*

Told- og skattemhistorisk årbog

TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Zise 2023
Told- og skattemhistorisk årbog
Zise 2023 46. årgang
Udgivet af Told- og Skattemhistorisk Selskab 2023
Redaktør: Henrik Gjøde Nielsen

© Told- og Skattemhistorisk Selskab 2023
Grafisk forlæg: Dorte Cappelen
Grafisk produktion: Narayana Press, Gylling
ISSN 001 05-8355
ISBN 978-87-87796-50-7

Artikler og afhandlinger, som i indholdsfortegnelsen mærket med *, har været underkastet peer review, fagfællebedømmelse.

Forlag, redaktion og forfattere har i fremskaffelsen af illustrationer bestræbt sig på i alle tilfælde at finde frem til den retmæssige copyrightindehaver. Såfremt dette i enkelte tilfælde ikke skulle være sket, og selskabet på den måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil blive honoreret.

Bidrag til Zise – Told- og skattemhistorisk årbog, bedes sendt til redaktøren
Direktør, forskningschef, Ph.d. Henrik Gjøde Nielsen,
Nordjyllands Kystmuseum, Dr. Margrethes Vej 6, 9900 Frederikshavn,
hgn@kystmuseet.dk, tlf. 50 51 73 63,
eller til sekretæren
Specialkonsulent Gunnar Jakobsen,
Lyngholmen 5, 3460 Birkerød,
gj.ccta@post.tele.dk, tlf. 38 86 11 51.
Bøger til anmeldelse sendes til redaktøren.

Forsideillustration: Haderslev Havn fotograferet omkring 1908. Se Helge Christian Jacobsens artikel Toldbygninger i Haderslev og omegn fra 1864 til 2023. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune.

Bagsideillustration: Oplslag fra Hans Pipers regnskabsbog 1637. Se Mogens Jensens artikel Forduld, forbudt og gjort til Pries.

Indhold

Zise 2023

Sundtold og toldbygninger, skæbnefortællinger og skonnertjagt 7

AF HENRIK GJØDE NIELSEN

Forduld, forbrudt og gjortt til Pries

Visitørregnskaberne 1630-1642 9

AF MOGENS JENSEN

Toldbygninger i Haderslev og omegn fra 1864 til 2023 49

AF HELGE CHRISTIAN JACOBSEN

Gendarmerne i Skelde på Broager Land 1940-1945

To skæbnefortællinger og tiden efter befrielsen 61

AF FINN LAUTRUP

Min jagt på historien om Krydstoldinspektions- skonnerten ARGUS

153

AF HOLGER MUNCHAUS PETERSEN

Anmeldelser 165

Mikkel Leth Jespersen, Jørgen Mikkelsen, Jakob Ørnbjerg: *Danmarks byer fra renæssance til enevælde*, 2023 (Henrik Fode). Nick Nyland: *Orlogsbriggen og vagtskibet SAMSØE 1807-1818*, 2022 (Mogens Jensen). Henrik Fode, Eva Frellesvig, Harriet M. Hansen, Gunnar Jakobsen, Hans Kaae, Kurt Risskov Sørensen, Claus M. Smidt, Ingrid Vatne: *Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø. Odense, Svendborg, Assens, Faaborg, Middelfart, Bogense, Kerteminde, Nyborg, Rudkøbing med Bagenkop, Marstal, Ærøskøbing*, 2023 (Lars Bjørn Madsen). Kirsten Stubbe-Teglbjærg, Preben lund: *Smugling over alle grænser. Om smugling*, 2021 (Henrik Gjøde Nielsen). Kirsten Stubbe-Teglbjærg: *Cigaretter, whisky, penge og piger. Da smuglere blev folkehelte ved at hente billige smøger og sprut til danskerne*, 2022 (Henrik Gjøde Nielsen).

Meddelelser fra bestyrelse og redaktion 183

Ordinær generalforsamling i Told- og Skattehistorisk Selskab 2023. Bestyrelsen.
Medlemskab. Persondatapolitik. Nyhedsbrev 2024. Bidrag til *Zise - Told- og skattehistorisk årbog*. Medvirkende ved *Zise - Told- og skattehistorisk årbog 2023*. Bøger og publikationer fra Told- og Skattehistorisk Selskab. Vedtægter for Told- og Skattehistorisk Selskab.

Zise 2023

Sundtold og toldbygninger, skæbnefortællinger og skonnertjagt

AF HENRIK GJØDE NIELSEN

Med *Zise 2023* prøver Told- og Skattehistorisk Selskab, og dermed læserne, noget nyt. Som det vel er de fleste bekendt har selskabet i perioden 1978-2018 udgivet *Zise – Told- og Skattehistorisk Tidsskrift* i tre årligt hæfter, i reglen á 40 sider, i alt 120 sider årligt. Den første årgang af *Zise* som årbog, *Zise 2019*, havde et omfang på 182 sider, *Zise 2020* på 356 sider, *Zise 2021* 409 sider, og *Zise 2022* 438 sider. Omfanget af *Zise – Told- og skattehistorisk årbog* er altså kun gået én vej, og det er op.

Det er ikke noget nyt. Det øgede omfang har naturligvis haft konsekvenser for redaktions- og produktionsprocessen, med deraf følgende forsinkelser. Økonomisk er der også tale om konsekvenser, idet produktionen af de omfangsrige årbøger overstiger kontingentindbetalingerne til Told- og Skattehistorisk Selskab, der altså har måttet tære på reserverne. Og det har haft konsekvenser for læserne, i hovedsagen positive konsekvenser, tør man håbe, men som Ole Pedersen skrev i sin anmeldelse af *Zise 2022* i *Dansk Told & Skat*, senere gengivet i *Zise – Told- og skattehistorisk nyhedsbrev 2023*: »Men efterhånden har årbogen nået et omfang, hvor Selskabet lige bør standse op, trække vejret og måske gå lidt ned i sidetal til næste år, hvis årbogen fortsat skal have en håndterbar størrelse og ikke snart deles over flere bind ...« Og det med at dele over flere udgaver var netop noget af det vi ville undgå, da vi ændrede *Zises* format fra hæfte til årbog. Men anmelderen har jo ret. Ud over konsekvenserne for redaktions- og produktionsproces og økonomiske omkostninger, er der naturligvis og ikke mindst også læserne at tænke på. Så vi følger anmelderens råd, og havde faktisk også tænkt os at gøre som anbefalet allerede mens *Zise 2022* var under udarbejdelse. Forklaringerne på det svulmende omfang er mange, ikke mindst at mange forfattere viste sig særdeles leveringsdygtige, og så har det også spillet en

rolle, at vi har ønsket at se, hvor meget årbogsprojektet egentligt kunne bære. Det viste sig at være meget.

Men nu prøver vi altså noget nyt, nemlig at gå ned i sidetal. Ikke ned på det oprindelige hæfteomfang med 120 sider årligt, men dog ned, på ca. 200-250 sider, som er det omfang *Zise – Told- og skattehistorisk årbog* forventeligt vil få for fremtiden, hvis det alt sammen skal være bæredygtigt, og det skal det jo. Så med *Zise 2023* præsenterer vi en årbog, som i mangt og meget er vendt tilbage til det sidetalsmæssige udgangspunkt, efter den omfangsrige udflugt med de foregående årgange.

Zise 2023 indledes af Sundtoldkenderen par excellence Mogens Jensen, der med sædvanlig grundighed i artiklen »Forduld, forbrudt og gjort til Pries – Visitørregnskaberne 1630-1642,« skriver om disse særegne regnskaber og bl.a. viser, at kontrollens veje og ikke mindst vejene til dens udførelse er uransagelige, og har været det længe. Om det, man kan kalde rammerne for toldens virksomhed i et afgrænset område, skriver Helge Christian Jacobsen i artiklen »Toldbygninger i Haderslev og omegn fra 1864 til 2003.« I den meget omfattende artikel »Gendarmerne i Skelde og på Broagerland 1940-1945 – To skæbnefortællinger og tiden efter befrielsen,« tager Finn Lautrup os med til Tyskland og retur på en rejse, som hovedpersonerne gerne havde været foruden; en rejse, som fik konsekvenser, og som i mangt og meget har en uhyggelig aktualitet på en måde, som mange aldrig troede, at de ville komme til at opleve. Holger Munchaus Petersen afslutter artikelsektionen med et arbejde, som på en og samme tid er både erindring og en historisk redegørelse, nemlig artiklen »Min jagt på historien om Krydstoldinspektions-skonnerten ARGUS.« Og hvis nogle læsere skulle undre sig over, hvorfor skonnertens navn er skrevet med versaler kan jeg oplyse, at sådan skriver man altså navne på skibe, hvis det skal være helt rigtigt. Derpå følger en sektion med Anmeldelser, og *Zise 2023* afsluttes som vanligt med Meddelelser fra bestyrelse og redaktion.

God læselyst og god fornøjelse med *Zise 2023 – Told- og skattehistorisk årbog*.

Forduld, forbrudt og giortt til Pries

Visitørregnskaberne 1630-1642

AF MOGENS JENSEN

Det er en til alle tider kendt menneskelig erfaring, at regler frister til overtrædelse, ikke mindst ved udsigt til økonomisk vinding, og at de derfor må kombineres med kontrol, hvis de skal håndhæves. Det gælder også for Øresundstolden. Dens omfattende arkiv rummer bl.a. to enheder med visitørregnskaber fra 1630 til 1641,¹ som undersøges nærmere i herværende artikel. Hvad var egentligt visitørernes opgave, hvorledes blev visitationen gennemført, hvad var konsekvenserne for de involverede, og kunne visitationen overhovedet betale sig?

Visitørregnskaberne indeholder visitør Hans Pipers regnskabsbøger for de anførte år, samt udskrifter af en række domme afsagt af Rådstueretterne i Helsingør og København samt en enkelt af Admiralitetet i København i forbindelse med konfiskation af ikke-angivet gods. Skønt ikke alle domsudskrifter er bevaret i de to pakker,² kan udfaldet af retssagerne alligevel ses, da dommene er noteret i visitørens redegørelser for de enkelte visitationer, som altså først er skrevet ind i regnskabsbøgerne, efter at dommene er afsagt, og ikke altid i kronologisk orden. Notater i regnskabsbøgerne, skrevet med anden hånd, viser, at det drejer sig om de renskrevne bøger, der har været indsendt til revision i Rentekammeret.³

Ved Øresundstoldens indførelse i 1429 var den enkle regel, at der skulle betales en nobel i skibstold for hver passage gennem Sundet uanset skibets hjemsted, størrelse eller last. Det var let at forholde sig til for alle parter. Men sammen med århundreders regeludvikling med stadigt nye toldformer og tariffer øgedes muligheden for og fristelserne til toldsvig.⁴

Skibspapirer (søbreve og certifikater)

Det fremgår af den ældste bevarede Øresundstoldbog fra 1497, at der skulle fremvises papirer på skib og ladning på toldboden i Helsingør. Det drejede sig dels om det såkaldte søbrev,⁵ som med en gyldighed på et år, redegjorde for skibets hjemsted og ejerforhold, dels om et edsvoret certifikat med en beskrivelse af skibets aktuelle last, udstedt af hjembyens råd.

Et bevaret certifikat udstedt af borgmestre og råd i Lybæk i 1605 viser, at de forskellige købmænd, hvis varer det drejede sig om, mødte op på byens rådhus og hver for sig aflagde ed på, hvilke varer de havde lastet i det pågældende skib.⁶ I princippet var certifikatet let at forholde sig til for tolderen, i praksis besværligt, da sandhedsværdien af de edsvorne certifikater ikke altid stod mål med de dyre ord.

I sit udgangspunkt var aflæggelse af ed ellers en alvorlig sag – en retlig-religiøs handling, hvori mennesker med deres evige frelse som indsats med tre oprakte edsfingre tog den treenige Gud til vidne på sandheden af de-

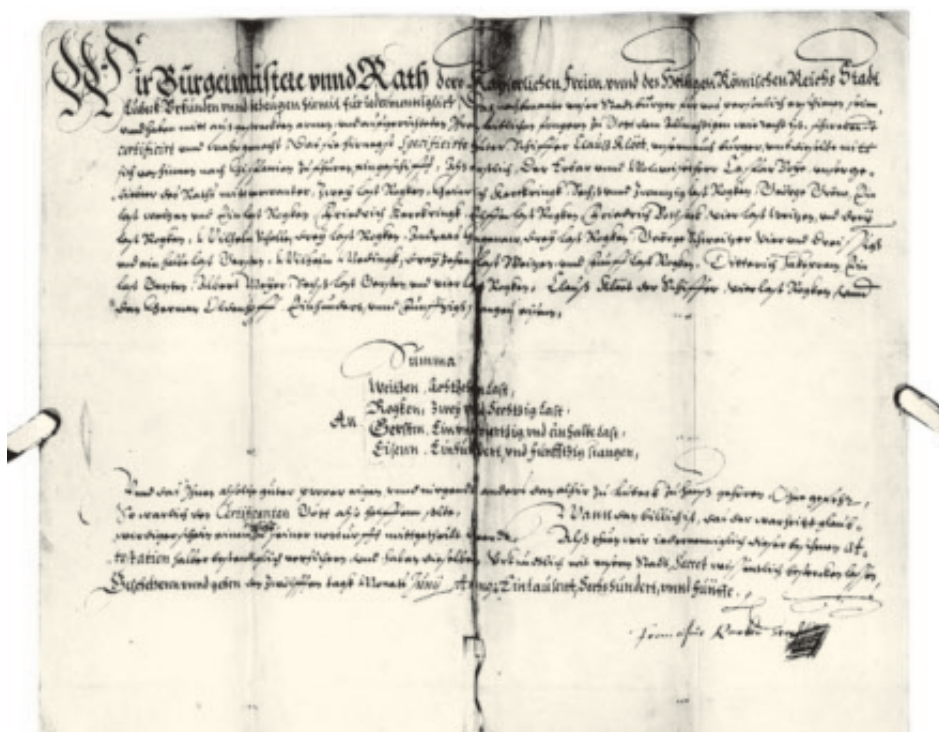

Fig. 1. Certifikat fra borgmestre og råd i Lybæk dateret 12. juni 1605 på en last korn og jern tilhørende 12 købmænd og skibets kaptajn med Spanien som destination.

res udsagn. I 15-1600-tallet fandt der imidlertid en stigende relativisering af edens betydning sted, hvilket også fremgår af, at det blev nødvendigt med kontrolforanstaltninger i form af visitation i Øresund.⁷

Visitation ifølge toldbøgerne

Den ældste dokumenterede visitation i Øresund fremgår af en klage i 1560 fra vinhandlere i Köln over den nye tolder Jens Mogensen Rosenvinge, som efter klareringen forlangte at måtte kontrollere vinlastens overensstemmelse med de fremlagte papirer.⁸ Der er næppe i de kommende år blevet gennemført en systematisk visitation. Alene tidsforbruget har sat sin snævre grænse for, hvad det beskedne personale på toldboden kunne magte af kontrol. Der kan dog i toldbøgerne findes enkelte eksempler på, at tolderne, måske ved stikprøvekontrol, har grebet skippere i forsøg på toldsvig. I tiden før ansættelsen af visitører i 1618 drejer det sig om efterfølgende nævnte skippere.

Den 6. september 1607 ankom skipper Jacob Jacobsen Møller fra Harlingen og angav, at han havde 4 læster sild om bord; det virkede åbenbart mistænkeligt, så da skibet var »beseet«, blev det efter kongens befaling sendt til København, hvor det blev konstateret, at lasten bestod af 8 læster og 7 tønner sild, 2 baller ingefær, 3 læster salt og 6 fade rhinskvin. Ingefær og salt blev konfiskeret som forbrudt gods, skibet og sildene blev fortoldet efter gældende takst; rhinskvinen tilhørte den københavnske borgmester Conrad Bunckhusen, som fik de 6 fade udleveret, og endelig måtte skipperen betale 200 daler for sin forseelse, heri indeholdt frikøbelse af hans personlige skibspart på en 1/16 af skibet.⁹

Det sidste nederlandske skib, som ankom fra Østersøen i december 1611 medførte bl.a. 10 smalle læster hørfrø,¹⁰ som skipper Henrik Cornelissen fra Serdam undlod at angive på toldboden. Det blev afsløret, og da skipperen ikke havde penge at frikøbe det med, blev det oplagret på toldboden og lå dér indtil St. Hans 1614, hvor de ni læster, der ikke var ædt af rotter, blev solgt til toldskriver Villum Mortensen for 16 rigsdaler.¹¹

Da Christian den IV den 10. april 1611 udsendte en forordning med den toldrulle, der skulle gælde under Kalmarkrigen, blev deri beskrevet, hvorledes tolderne skulle forholde sig i tilfælde af, at skippere undlod at angive toldpligtigt gods. Viste der sig uoverensstemmelser mellem certifikater og last, skulle skibet ransages og skipperne tiltales for retten med en mulig

dom på »liv, skib og gods« som resultat.¹² Dette er vist det eneste sted, der omtaler livsstraf for toldsvig. Den skærpede straf ramte kan vel skyldes krigssituationen, men dødsstraffen ses ikke anvendt. Derimod er der i de følgende år adskillige tilfælde, hvor skipperen har måttet frikøbe sin egen skibspart.

Den 1. maj 1617 ankom skipper Jan Cornelissen fra Horn med et gammelt skib, som han havde 1/16 part i, på sin første rejse gennem Sundet. Han angav, at skibet sejlede i ballast; men et eftersyn viste, at han havde 7 læster salt om bord. Det kostede ham 90 rigsdaler for salt og skibspart.¹³

Efter ansættelsen af en visitør med eget regnskab i 1618 findes der de følgende år stadig enkelte nedslag af visitationerne i toldbøgerne, til dels fordi tolderne sørgede for salg af nogle af de konfiskerede varer, der blev oplagt på toldboden, og for indkassering af brødepeng. De skal kort omtales her.

I 1619 fortælles om seks skippere, der måtte frikøbe deres egne skibsparter for i alt 341½ rigsdaler og 1 ort, fordi de havde fået konfiskeret ikke-angivet gods.¹⁴ Samme år fik en skipper fra Stralsund konfiskeret et parti ikke-angivet øl, som blev solgt i Helsingør for 254½ daler.

I 1620 måtte fire skippere betale 186½ daler for deres skibsparter, hvortil kan lægges, at en af skipperne betalte 212 daler for 212 tønder byg, han ikke havde angivet, i alt 398½ daler til fordeling mellem konge og visitør.¹⁵

1621 melder om salg af prisegods fra et enkelt skib, 40 stykker bomersi (lærred) for 219 curantdaler,¹⁶ mens der i 1622 blev indløst hattebånd, forbrudt i 1621, for 242½ curantdaler og 4 skilling, og afhændet en sending rostockerøl på 22 læster, hvoraf 21 tønder blev »indfyldt« og de resterende 20 læster og 3 tønder solgt for 972 slettedaler.¹⁷

Toldbogen for 1626 kan berette om en skipper, der var stukket af uden sit toldpas, og derfor ikke var blevet visiteret af »besøgeren«, som visitøren her kaldes. Det kostede ham ved tilbagekomsten til Sundet en bøde på 200 rigsdaler. Noget sådant skete åbenbart ikke så tit. I hvert fald konstaterer revisionen i en bemærkning til tilførslen: »War ingen slig indtegt forgangen Aar«.¹⁸ Det var der imidlertid, da en skipper fra Terschelling ved sin tilbagekomst fra Danzig i september 1625 blev idømt en ikke nærmere defineret »pendinges straff« for at være sejlet fra sin toldseddel.¹⁹

En sidste gang findes omtale af prisegods i toldbøgerne i 1636. En pakke med ræve- og kaninskind til en værdi af 225 rigsdaler bliver konfiskeret og solgt.²⁰ Denne konfiskation burde kunne findes i visitørregnskaberne. Det er dog ikke tilfældet.

Kongens forslag om et generalcertifikat

I et brev til Generalstaterne (De forenede Nederlandes øverste regeringsorgan) i januar 1618, beskriver Christian IV situationen på toldboden i Helsingør således, som han har »bragt den i troværdig erfaring.«²¹ Brevet tegner et billede af bedrageriske skippere, som udnytter klareringen i Sundet til egen fordel til skade for de købmænd, hvis varer, de transporterer, og de redere, hvis skibe de fører. Denne modstilling af skippere og købmænd/redere svarer imidlertid ikke til virkeligheden. Skippere var som allerede omtalt jævnligt partsredere i det skib, de førte.

Det fremgår af brevet, at en skibslast ofte var anført på adskillige separate certifikater. Det var derfor muligt for en skipper ved kun at fremvise nogle af sine certifikater at undgå at betale told af en del af sin last, mens han debiterede sine befragtere for det fulde, men ikke på toldsedlen anførte beløb.

Det ses heraf, at det ellers allerede i 1560 udgåede kongelige påbud om at give skipperne kvittering med angivelse af fortoldede varer og toldbeløb,²² ikke blev fulgt på toldboden. Tolderne angav i årtier varerne uden mængdeangivelse og uden toldbeløb blot med en bemærkning om, at skipperen havde fuldgjort, hvad han burde.²³

Kongen lover nu i sit brev, at der fremover vil ske en specifikation af såvel de fortoldede varer som toldbeløbet. Men påbudet måtte ikke desto mindre fornyes ti år senere i kongens instruks til tolderne i 1628.²⁴

Kongens brev er angiveligt affødt af omsorg for de nederlandske købmænd og redere, der beskrives som forsvarsløse ofre for skippernes bedrageriske hensigter, hvorimod der ikke er ét ord om, at også kongen skulle føle sig bedraget af de samme skippere. Men det fremgår hurtigt, at det egentlige formål med brevet er at argumentere for indførelsen af et »generalcertifikat« for den enkelte skibslast.

Et sådant certifikat ville fjerne muligheden for skippernes toldbedrageri af deres befragtere, men samtidigt naturligvis også deres mulighed for at unddrage sig told af en del af deres last. Udsagn af den nederlandske resident i Helsingør i den nedenfor omtalte sag i 1631 viser, at der faktisk fandtes en form for generalcertifikat, idet der blev lavet en samlet opgørelse af det enkelte skibs last ved afrejsen fra Nederlandene til udregning af forskellige afgifter til de nederlandske myndigheder.²⁵ At de nederlandske autoriteter havde problemer med, at opgørelsen som regel var sat for lavt, er en anden sag. Bystyret i Horn tvangsforhøjede netop i 1631 målene for drægtighed og varemængde med 25%.²⁶ Det kunne dog også gå den anden vej. I slutningen

af 1600-tallet tales der om nedskrivninger af lastens størrelse og/eller værdi på helt op til 80%, for at gavne enkelte byers konkurrenceevne.²⁷

Kongens brev blev i januar 1618 overbragt Generalstaterne af sekretæren i Tyske Kancelli, Jonas Charisus; men trods månedlange forhandlinger fik han kun et henholdende svar med løfte om, at et gesandtskab ville komme til Danmark samme forår med et endeligt svar, når Generalstaterne havde indhentet søfartsbyernes holdning til sagen. Kongen fik altså ikke umiddelbart solgt sin idé om et generalcertifikat.²⁸ Man mærkede i Nederlandene uden tvivl den skjulte hensigt, og måske var skipperne i virkeligheden ikke så bedrageriske over for deres befragtere, som kongen ønskede at give udtryk for. Det kunne vel også tænkes, at skipperne og købmænd/redere delte den opnåede toldbesparelse.

Dette mere end antydes af, at købmænd ikke veg tilbage fra at laste varer på skibene, som ikke var anført i certifikaterne. Det er således en gentagen påstand fra skipperne, der i 1630'erne blev anklaget for at have ikke-angivet gods om bord, at det var købmændene, der uden deres viden og vilje havde ført andet og/eller mere gods om bord på skibet, end papirerne viste.²⁹ Sandhedsværdien af denne påstand er dog tvivlsom. Dels havde skipperen ifølge søretten pligt til at vide, hvad han havde ombord i sit skib,³⁰ dels forestod han ofte(st) salget af sin last på bestemmelsesstedet og måtte derfor naturligvis vide, hvad han havde at handle med.

Det kan virke overraskende politisk set, at det netop var i 1618, hvor Christian IV ellers søgte en tilnærmelse til Nederlandene,³¹ at han bragte forslaget om generalcertifikater op. Han må have vidst, at forslaget ville støde på modstand. Årsagen må antageligt som anført i brevet være, at han har bragt i erfaring, at der ikke blot i ny og næ foregik de nærmest uundgåelige toldunddragelser, men at der mere systematisk blev svindlet med certifikaterne til skade for hans altid slunkne pengekiste.

Visitørerne

I slutningen af marts 1618 omtalte Christian IV i et brev til sin kansler, Christian Friis, bl.a. en kaptajn, som med skibet Gribben skulle ligge i Sundet med et dobbelt formål, dels at sikre, at intet skib løb ufortøjet igennem, dels at undersøge så mange fortoldede skibe som muligt for at konstatere, om skibets gods svarede til skipperens angivelser på toldboden i Helsingør.³²

Det fremgår af bestallingen for den pågældende unavngivne kaptajn, at han skal besætte skibene og lade dem løbe til København, hvis han finder ikke-angivet og derfor ufortoldet gods om bord. Han må i sine undersøgelser af skibenes last ikke anvende unødigt magt eller opholde skibene. Han selv og hans folk må ikke tage imod »nogen Skænk eller Gave, af hvad Navn nævnes kan, eller nogen Æde eller Drikke paa de skibe, som de komme paa.« Lensmanden på Kronborg og borgmestre og råd i Helsingør pålægges at yde ham den hjælp, han har brug for i sit hverv.³³ Derimod nævnes tolderne ikke.

Kaptajnen har åbenbart overtrådt forbuddet mod unødigt magt, og der er blevet klaget til kongen. I hvert fald får han i midten af juli besked på, at han »ikke maa understaa sig til at ransage eller molestere noget fremmed skib ...« Det gælder dog vel at mærke kun de skibe, der kan bevise, at de har Danmark og Norge som destination.³⁴

Det var næppe tilfældigt, at det var i 1618, kongen tog skridt til at iværksætte en sådan visitation. Det hang uden tvivl sammen med det omtalte forslag om indførelse af generalcertifikater med hele skibslasten anført i et enkelt certifikat.

Visitationen, som trods bestallingens ord om det modsatte ikke kunne undgå at medføre forsinkelser for skibsfarten, var et praktisk og slagkraftigt argument for indførelse af sådanne certifikater, så muligheden for at passere Sundet med ikke-angivet gods forsvandt, og de tidrøvende visitationer kunne undlades. Da ovennævnte forhandlinger om et generalcertifikat, der fandt sted i maj-juni måned, blev ført på Kronborg, behøvede de nederlandske forhandlere blot at kigge ud af vinduerne for at se de forsinkelser, visitationen medførte.

Kongens krav blev imidlertid afvist som umuligt. Hovedargumentet var, at mange skibe lastede i forskellige nederlandske havne før rejsen til Østersøen, og varerne derfor naturligt nok måtte angives i flere certifikater. Resultatet af afvisningen var, at visitationen blev gjort permanent og den udkommanderede skibskaptajn afløst af fastansatte visitører.

Den 14. august 1618 fik Baltasar de Bitter bestalling på at forestå skibsvisitationen i Øresund resten af året. Årslønningen var på 500 rigsdaler, som skulle udbetales ham af rentemestrene, samt en femtedel af, hvad han fandt af hemmeligt (ikke-angivet) og dermed forbrudt gods.³⁵

Det er værd at bemærke sig det retsprincip, som visitationen bygger på. Straffen for at have ikke-angivet gods i lasten, var, at dette gods blev konfiskeret, men der blev ikke generelt pålagt skipper eller købmænd nogen

bøde eller anden straf herudover. Dog ses som ovenfor nævnt, at skipperne kunne blive fradømt den skibspart, de måtte eje i det skib, de førte, så den måtte indløses med klingende mønt.³⁶ Visitøren spillede en central rolle i hele processen. Ikke bare som den, der foretog visitationen; men også som den, der indstævnedes skipperen for retten, hvis han fandt ikke-angivet gods om bord på et skib. Retssagen blev ført som en sag mellem visitør og skipper.

Visitøren blev aflønnet af Rentekammeret, og var derfor ikke at betragte som medarbejder på toldboden. Dermed refererede han direkte til kongen og måtte opfattes som dennes forlængede arm, ikke toldernes. Det skabte en vis – måske tilsigtet – rivalisering mellem de to parter. I 1635 indberettede visitøren således i to omgange mangler i skipperes toldpas – hvilket kostede én toldskriver stillingen, mens en anden blev benådet, fordi hans fejl drejede sig om toldfrit gods.³⁷ Modsat kunne tolderne genere visitøren ved prissætningen af hans part i det af ham indleverede forbrudte gods.³⁸

Allerede i slutningen af august 1618 fik de Bitter tilladelse til at antage fire medhjælpere,³⁹ i marts 1619 forøget med en enkelt.⁴⁰ De Bitter selv havde Sundet som sit primære område, i Storebælt var én af medhjælperne stationeret på en pinke (et mindre sejlskib), de øvrige fire medhjælpere havde station i Oslo, Bergen og Stavanger samt i Nedenes, Mandal og List Len i Sydnorge.

De Bitters bestalling udviser de samme forbud mod at tage imod nogen form for bestikkelse og påbud om ikke at øve vold mod skibets besætning eller opholde dette utilbørligt som i den midlertidige visitørs bestalling.

Det sidste kneb det åbenbart med. I hvert fald blev der i begyndelsen af 1620 klaget til kongen over, at visitøren opbrød købmændenes breve på de skibe, han visiterede. Formålet var uden tvivl at sammenligne toldsedlen med købmændenes medbragte eller medsendte fakturaer og således måske opdage ikke-angivet gods; men da alle varer på den enkelte faktura ikke nødvendigvis blev fragtet på samme skib, gav sammenligningen ingen mening. Kongen pålagde da også visitøren at ophøre med den praksis, medmindre han fik direkte ordre til at gøre det.⁴¹

At dømme efter de Bitters bo ved hans død i 1623 efterkom han derimod forbudet mod bestikkelse. Værdien af hans bo, som ikke indeholder fast ejendom, blev opgjort til godt 550 slettedaler, mens gælden udgjorde knapt 1.150 daler.⁴² Det var med god grund, hans efterlevende hustru søgte og fik kongens hjælp mod sine udenlandske kreditorer.⁴³

Et praktisk problem med losning af skibe, der mistænktes for at medføre ufortøjet gods, blev løst ved at henlægge et gammelt skib i Sundet.⁴⁴

Didrik Hessel fik bestalling som afløser for de Bitter i januar 1624, men med virkning fra 1. marts året før.⁴⁵ Vilkaarne var de samme som for forgængerer; men han overholdt i modsætning til denne næppe forbudet mod bestikkelse. Den formue, han fik samlet sig gennem sine år som visitør, mere end antyder, at han havde større indtægter end den faste løn samt sin andel af det forbrudte gods. Rundt regnet må hans formue i fast ejendom og rede penge i 1630 have været mindst 8.000 rigsdaler. Udregningen bygger på, at kongen dette år pga. en ikke nærmere angivet forseelse⁴⁶ afkrævede Hessel en bøde på 2.000 rigsdaler plus hans bedste gård af lignende værdi, tilsammen svarende til halvdelen af hans bo. Afviste han kongens krav, skulle han fængsles på Dragsholm og halvdelen af hans bo alligevel overdrages til kongen. Hessel valgte efter nogen tøven at betale.⁴⁷

Af en klage over Hessel i maj 1628 fremgår det, at han skulle have sat bestikkelsen i system ved at opkræve omkring en ort ($\frac{1}{4}$ daler) af skipperne, antagelig pr. læst af deres varer, vel for at lukke øjnene for ulovligt gods.⁴⁸ Det kostede ham for en tid stillingen; men han vendte hurtigt tilbage. Det samme skete efter den omtalte sag i 1630. Dog denne gang ikke i Øresund, men i Norge, som ved samme lejlighed blev udskilt som selvstændigt visitationsområde.⁴⁹ Han må åbenbart have haft nogle egenskaber, som kongen, alle kontroverser til trods, fandt nødvendige i sin tjeneste.

Visitationen i Øresund blev i 1630 fordelt på to visitører, som både skulle deles om arbejdet og den hidtidige løn, så de hver fik en årsløn på 250 rigsdaler foruden den sædvanlige femtedel af forbrudt gods. Det drejede sig om Herman Bager og Hans Piper, af hvilke i hvert fald den sidste havde været undervisitor under Hessel.⁵⁰ De to visitører skulle skiftes til at visitere. Fordelingen af arbejdet skete ved store flåders ankomst ved lodtrækning på toldboden. Allerede efter knapt fem måneder blev Herman Bager afskediget og erstattet af Christian Bager,⁵¹ måske hans bror. Han afgik som visitør med udgangen af 1638, men vendte i 1643 tilbage ved Hans Pipers afgang.⁵² Som hans afløser i de mellemliggende år nævnes Herman Hunemeyer.⁵³

Fordelingen af arbejdet mellem de to visitører synes at have fungeret udmærket. Allerede i 1634 ophørte de med lodtrækningen og visiterede skibe i fællesskab, hvilket blev godkendt af kongen,⁵⁴ som ved samme lejlighed fandt det nødvendigt at indskærpe, at visitørerne og deres folk ikke måtte spise og drikke sammen med skipperne hverken om bord eller i deres egne huse. Få måneder tidligere var samme emne på dagsordenen i

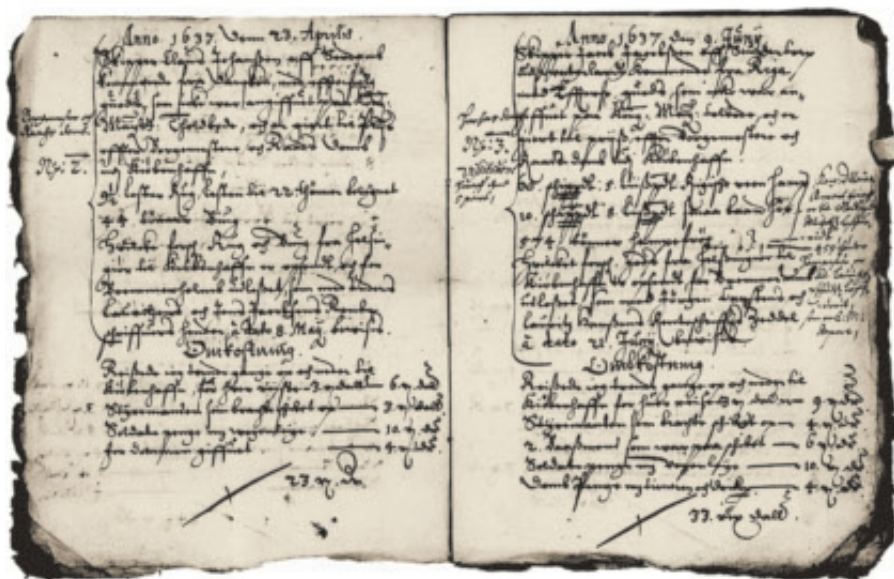

Fig. 2. Opslag fra Hans Pipers regnskabsbog 1637 med opgørelser af forbrudte varer på to hollandske skibe, omkostninger i forbindelse med konfiskationen og Rentekammerets bemærkninger.

kongens brev til lensmand Frederik Urne med følgende formulering: »Vill hand [visitøren] holde laug med skipperne, da kand mand Sagte faa en, Som kand være saa goed, som hand er.«⁵⁵ En slet indpakket trussel om afsked, hvis Hans Piper blev for bogstaveligt sammenspist med de skippere, hvis skibe, han skulle visitere.

Den normale arbejdsgang var i øvrigt den, at visitørerne to gange om dagen, kl. 10 formiddag og kl. 5 eftermiddag,⁵⁶ afhentede toldsedler på toldboden for derefter at sejle ud til de pågældende skibe i den slup, der hørte embedet til. Rorskarlene fik deres betaling af skipperne; men der synes at have været en tendens til, at visitørerne forlangte overpris.⁵⁷ Indimellem tog visitørerne natten til hjælp til visitation. Det måtte uvægerligt kalde på »adskillig Mistanke«, hvorfor det blev indskærpet, at visitation skulle foregå om dagen.⁵⁸ Det åbnede for et andet problem, som blev adresseret samme dag som forbudet mod natvisitation. Fem skibe havde måttet vente på visitation og klagede over den skade, det påførte dem, som sikkert bestod i, at de ikke nåede med en planlagt konvoj. Klagen blev besvaret med, at skibene ikke var anmeldt i tide til at blive visiteret i dagslys!⁵⁹

Visitørerne kunne sikkert være fristede til at gøre en god handel med skipperne, hvis de så mulighed for det. Det var dem forståeligt nok ikke til-ladt; men Hans Piper har åbenbart involveret sig i sådanne handler, hvorfor lensmand Frederik Urne i januar 1634 rejste sag mod ham. Kongen ud-pegede dommere,⁶⁰ og disse henviste sagen til kongen selv, som eftergav visitøren forseelsen, dog med en indskærpelse af, at hans købmandsskab skulle begrænses til hans andel af prisegodset, som skulle sælges til kon-gens undersåtter.⁶¹

I 1630 havde Hans Piper som undervisitor bragt sin chef Didrik Hessel i problemer for ukorrekt visitation af et skib, hvilket bragte ham selv i så store problemer i forhold til Hessels familie og venner, som efterstræbte ham på liv og velfærd, at han blev udstyret med et kongeligt beskærmelsesbrev.⁶² Godt et halvt år senere blev han selv sat i fangehullet på Kronborg og hans gods beslaglagt, fordi han året før havde ladet et hollandsk skib passere uden visitation. Da det imidlertid kunne påvises, at der havde været så stærk storm, at det var umuligt for ham at nå ud til skibet, blev han løsladt og fik sit gods igen.⁶³

Hans Pipers levnedsløb

Det fremgår af en af messingbalustrene (nr. 28) i koret i Sankt Olai kirke i Helsingør, at Hans Piper stammede fra Lybæk og var gift med Christine Stevelins fra Gribsvold.⁶⁴ Hun var hans anden hustru, som han havde ind-gået ægteskab med den 28. april 1644 i Sankt Mariæ kirke⁶⁵ efter sin første hustru, Karen Gregersdatters død den 1. oktober 1643.⁶⁶ Ægteparret boede i gården Strandgade 49⁶⁷ og der kendes to døtre, Kathrine gift med bartsvær Christian Günther, Helsingør, og Maren gift med den senere visitør i Store-bælt Mathias Bolt,⁶⁸ hvis regnskab for årene 1642-44 er bevaret.⁶⁹

Hans Pipers fødselsår kendes ikke. Det vides, at han i 1640 antog en medhjælper pga. svaghed og tre år senere fik sin afsked for alderdoms skyld.⁷⁰ Hertil kan lægges, at datteren Maren ved sin tidlige død i 1637 ef-terlod sig en et år gammel datter. Anslår man, at Maren på det tidspunkt har været i begyndelsen af tyverne og altså være født o. 1615, og at Hans Piper ved hendes fødsel har været midt i tyverne, må hans fødselsår sættes til o. 1590. Nærmere kommer man det næppe.

1643 blev et skelsættende år for Hans Piper. Først blev han som nævnt afskediget fra sin tjeneste som visitør i juli måned, dernæst døde hans hu-

Fig. 3. Koret i Sankt Olai kirke i Helsingør. Omtalen af Hans Piper på en af messingbalustrene antyder, at visitøren blev regnet til det bedre borgerskab i byen, og i hvert fald Hans Piper var knyttet til Sankt Olai Kirke og ikke til Mariæ kirke, som toldansatte ellers i almindelighed var det. Foto: Torben Bill-Jessen.

stru Karen Gregersdatter i oktober og blev begravet i Sankt Mariæ kirke.⁷¹ Blot et års tid tidligere havde hun haft udsigt til at ende sit liv på bålet som troldkvinde og blive begravet i uindviet jord. Den 13. november 1642 havde den dødsdømte troldkvinde Mette Kragelund før sin egen henrettelse udlagt hende og Anne Hyrekone som medskyldige i trolddom. Kongen befalede lensmanden, at de to kvinder skulle arresteres og forhøres,⁷² og Hans Pipers gård og gods blev forseglet, indtil en afgørelse var truffet. Hans Piper satte borgen for sin kone, og forseglingen blev ophævet.⁷³ Sagen gik tilsyneladende i sig selv uden domfældelse. Hertil bidrog uden tvivl, at Hans Piper afstod sin del af et prisedømt engelsk skib til kongen.⁷⁴ Men trods det økonomiske tab må hans lettelse have været til at tage og føle på,

da han kunne følge sin hustru til graven i sognekirken i stedet for til bålet på galgebakken.

Der foreligger et fuldstændigt skifte efter Karen Gregersdatter.⁷⁵ Det er efter gældende norm opdelt i fire afsnit: 1) jordegods og andet gods (fast ejendom og indbo), 2) tilstående vis gæld (udestående sikre fordringer), 3) tilstående uvis gæld (usikre fordringer) og 4) bortskyldig gæld. Summen af de første to afsnit (12.827 daler og 1 skilling) minus den bortskyldige gæld (2.361 daler og 8 skilling) udgjorde værdien af boet til deling (10.465 daler, 3½ mark og 1 skilling). Den uvisse gæld var temmelig stor (5.074½ daler). Man bemærker her en post på 375 rigsdaler, til dækning af 1½ års løn, som Hans Piper har til gode hos kongen, men altså ikke regner med at få, og ligeledes 930 rigsdaler, som han i årene 1636-40 har udlånt til sin svigersøn, Mathias Bolt. Det nævnes, at arvingernes eventuelle inddrivelse af de usikre fordringer skal ske på fælles omkostning og fordeling. Hovedparten af den visse gæld på 6.625 daler udgøres af et gælds-brev fra bystyret i Lybæk, Hans Pipers fødeby, på 6.000 daler til en rente på 5%. Alt i alt tegner skiftet et billede af en formuende mand.

Ved skiftet efter Hans Pipers død en halv snes år senere,⁷⁶ kan det konstateres, at boets værdi til deling blandt arvingerne naturligt nok var lavere end ved hustruens død, da værdien var blevet halveret ved skiftet efter hende. Der var dog stadig jordegods og andet gods for 6.013 daler og 3½ mark og tilstående vis gæld på 3.642 daler, mens den bortskyldige gæld var på 2.933 daler og 14 skilling, så der blev en formue til deling blandt arvingerne på 6.720½ daler og 10 skilling, mens den uvisse tilstående gæld var nedbragt til 1.955 daler, 1 mark, 6 skilling og fire ottinger smør. Alle gældsposterne fra 1643, hvad enten det drejede sig om tilstående eller bortskyldig gæld, var i 1654 bragt ud af verden.

Af de udestående fordringer i de to skifter kan aflæses, at Hans Piper havde bevaret en nær forbindelse til sin fødeby. Ud over det ved skiftet i 1643 omtalte store lån til Lybæks bystyre havde han tilgodehavender hos en række personer fra samme by. I det hele taget ses hans kreditter primært at være ydet til personer i de gamle hansebyer i det nordtyske område, derimod kun i enkelte tilfælde til nederlandske byer. Årsagen til kreditterne omtales ikke undtagen i et enkelt tilfælde, hvor det anføres, at det drejer sig om to bodmerilån, de kortfristede, højtforrentede lån, som skippere med likviditetsproblemer kunne være nødt til at optage for at kunne fortsætte deres rejse.⁷⁷ Blandt Pipers kreditorer bemærker man især præsten ved den tyske kirke (Sankt Mariæ kirke), som har ydet ham et lån på 1.000 rigsdaler.

Det fremgår af skiftet i 1654, at Hans Piper i sin detailhandel i et vist omfang gjorde brug af den gamle form for kreditgivning med en talstok, der på to ens halvdele angav det skyldige beløb.⁷⁸

Som omtalt fik Hans Piper sin afsked i 1643 pga. alderdom. Han var dog ikke mere affældig, end at han et halvt år efter sin kones død senere samme år indgik nyt ægteskab og endnu en halv snes år var i fuld vigør, nu som brygger, til stor irritation for bryggerlauget i byen, fordi han bevarede sin fritagelse for kongelig skat, vagt, indkvartering samt al anden borgerlig og bys tyngelse fra sin tid som kongelig embedsmand. De klagede til lensmanden, og Hans Piper blev efterfølgende sat i skat for sin næring på 36 rigsdaler årligt, desuden i den store byskat 12 kurantdaler og i den lille skat 6 kurantdaler.⁷⁹

Der er et spring fra at have været visitør til at blive brygger. Det kunne derfor overvejes, om Piper havde giftet sig til bryggeriet i sit andet ægteskab; men det kan ikke efterspores. Det eneste vi ved om hans anden hustrus afdøde mand, er, at der i gården i Strandgade hang et portræt af ham på væggen i stuen ved stegerset, sammen med et portræt af Hans Piper selv og hans to hustruer.

Hans Piper døde uventet den 25. juli 1654, antagelig som en af pestens første ofre i dette pestår. Det uventede fremgår af dateringerne på forskellige økonomiske dokumenter næsten helt op til dødsdagen, hvilket viser, at han var forretningsaktiv lige til sin død. Han blev begravet ved sin første hustrus side i Sankt Mariæ kirke.

Året 1654 var et af de tilbagevendende pestår i Helsingør. Dette kan umiddelbart aflæses af kirkebogen for Skt. Mariæ sogn.⁸⁰ Pesten synes lidt usædvanligt at være begyndt i sommertiden med en fordobling af antal begravelser (ni) i juli måned i forhold til antallet de forudgående måneder. I august måned steg dette antal til knapt 50. I september oversteg antallet 90. I oktober faldt det til knapt 60, i november til under 20, og i december var sygdommen ved at klinge af med et antal (otte) svarende til juli måned. Dødstallet for året 1654 angives i kirkebogen for Skt. Mariæ sogn ved slutningen af året til 312.⁸¹ Pestudbruddet betød i øvrigt, at det var nødvendigt at tage en ny kirkegård i brug. Ifølge kirkebogen fik den navnet Johannes kirkegård, fordi den første, som blev begravet på den, hed Johan.⁸² Der er desværre en lakune, som omfatter dette år i såvel kirkebog som regnskabsbog for Sankt Olai sogn. Der angives et samlet tal for de to sogne på 2.168 døde eller godt en trediedel af et indbyggertal på omkring 6.000.⁸³

Visitørregnskaberne nærmere betragtet

I betragtning af, at der i de år, regnskaberne dækker, passerede 36.378 skibe gennem Sundet, er det ganske overraskende, at visitørerne ifølge dem kun fandt ikke-angivne varer i 103 af disse skibe (0,28%). Man fristes til at overveje, om tidens tand skulle have gnavet så meget i regnskaberne, at de er overleveret i ufuldstændig stand. Dette synes imidlertid ikke at være tilfældet, skønt der ovenfor er anført et skib med ikke-angivet gods, som ikke er indført i regnskaberne. Det må opfattes som den undtagelse, der bekræfter reglen. En sammenholdning af de tre dele, som regnskaberne består af: a) beretning om visitørens visitation af det enkelte skib og den afsagte dom, b) en række domsudskrifter og c) periodevise afregninger mellem rentekammer og visitør, giver ikke anledning til at tro, at der skulle mangle noget materiale. Desværre fremgår det ikke, hvor mange skibe visitørerne samlet set visiterede. Det giver sig selv, at det har været umuligt at gennemføre en tidkrævende visitation af samtlige skibe, selv om det var, hvad visitørernes bestillinger forpligtede dem til.

Overraskelsen bliver ikke mindre, når det betænkes, at afskaffelse af visitationen var et centralt punkt i de nederlandske krav ved indgåelse af Kristianopeltraktaten i 1645.⁸⁴ Det ville være oplagt at antage, at baggrunden for dette krav var, at visitørerne fandt og konfiskerede store mængder af gods, som ikke var angivet og klareret. Skønt det er vanskeligt at opgøre værdien af det konfiskerede gods, da der i de fleste tilfælde kun anføres mængde, og et samlet regnskab ikke findes,⁸⁵ er det dog tydeligt, at det konfiskerede gods kun udgjorde en forsvindende lille del af den samlede godsmængde, så det kan næppe have været udslagsgivende, men har blot været skrevet på tabskontoen som andet mistet eller ødelagt gods under transporten.

At der ikke kan »herske tvivl om, at visitationen ... førte til stærkt forøgede toldindtægter«,⁸⁶ som et resultat af frygten for at blive afsløret med ikke-angivet gods, er derfor en påstand, som der i høj grad kan rejses tvivl om. Mængden af afsløret ikke-angivet gods var forholdsvis ringe, så skræmmeeffekten har næppe været voldsom. Hvis man betragter den gennemsnitlige toldindtægt pr. skib, kom der ganske vist i 1618 samtidig med visitationens indførelse en stigning i forhold til året før på ikke mindre end 25% fra 29,7 rigsdaler til 37,0 rigsdaler. Da visitationen i hele 1618 blev udført af en enkelt visitør, kan stigningen imidlertid næppe forklares med, at truslen om at blive afsløret fik skipperne til pludseligt at være mere ærlige i deres angivelser end hidtil. Et blik på rosenobeltolden, som betaltes gradueret

efter skibsstørrelse viser det samme år en stigning på 48%. Da skibsantallet også steg, men kun med 35%,⁸⁷ vil det derfor være rimeligt at antage, at den store stigning, i det mindste delvist, skyldtes større skibe med deraf følgende større godsmængder.

Hovedårsagen til, at visitationen blev så forhadet, må snarere søges i den forsinkelse, den uvægerligt medførte. Den tids skibstransport var helt afhængig af vinden, og en dags eller nogle dages forsinkelse i Helsingør kunne betyde endnu flere dages ventetid, indtil vinden var i det rigtige hjørne. Eller lige så frustrerende, at det pågældende skib ikke nåede med i en planlagt konvoj og måtte vente, til der igen var et tilstrækkeligt antal skibe til at udgøre en ny konvoj. At det var forsinkelserne, der var det største problem understøttes af, at en række skippere med ikke-angivet gods i forbindelse med sagens optagelse til dom på rådstuen afleverede en »bekendelse« – en redegørelse – til en lokal fuldmægtig i Helsingør, som så måtte tage sig af deres sag, mens de selv fortsatte rejsen.⁸⁸ Flere skippere skriver direkte i deres »bekendelse«, at de ikke har tid til at vente, til sagen bliver pådømt. Som regel drejede det sig om få dage; men i værste fald kunne der gå halvanden måned, som det skete i et tilfælde, hvor visitationen foregik i slutningen af november 1633, men sagen blev først pådømt midt i januar 1634.⁸⁹

En sådan »bekendelse« fremlagt på rådstuen i København den 1. juni 1633 viser, hvilke problemer en skipper kunne løbe ind i ved at blive afsløret med ikke-angivet gods.⁹⁰

Den 13. maj dette år ankom skipper Cort Habekost fra Lybæk til Helsingør på vej mod Lissabon. Han strøg, som han skulle, topsejlene for Kronborg, kastede anker og gik på toldboden for at klarere sit skib, der efter hans angivelse var lastet med 98 læster rug, 17 læster byg, 10 læster og 13 skip-pund fint hør og 50 skippund kugler. Ved den samme dag gennemførte visitation fandt visitørerne yderligere 24 tønner rug, 29 tønner byg, 1 skippund kugler, 1200 pipenstave, 4 tønner heglet hør og 1 fad hornlim. Skibet blev »arresteret« og en besætning på en styrmand og fire båds mænd (matroser) samt et ikke nærmere angivet antal soldater sat om bord for at sejle skibet til København, hvor det ikke-angivne gods blev udlosset på Bremerholm.

De konfiskerede varer udgjorde naturligvis et tab for ejerne; men hovedproblemet var de mere end 14 dage, skibet blev forsinket på rejsen til Lissabon. Ud over de problemer, det skabte for reder og købmænd, skabte det store problemer for skipperen. Hans besætning plagede ham for at få udbetalt den halvdel af deres hyre, som de tilkom ved rejsens mål, vel

underforstået at de derefter ville forlade skibet og søge ny hyre. Dette så meget mere som provianten, der var beregnet til at slå til på hele turen til Lissabon, slap op. Situationen var ved at være desperat, og skipperen gik derfor ret atypisk i offensiven i sin »bekendelse«. Som regel var skippernes »bekendelser« blot konstateringer af, at visitørerne havde haft ret, garneret med undskyldende forklaringer. Således ikke her. Cort Habekost truer med at lægge sag an mod visitør Hans Piper og fremlægger et (ikke bevaret) bilag med en udregning af sine omkostninger og en påstand om at have betalt 12 rigsdaler for meget i told. Dette tilbagesendes i en indhentet udtalelse fra toldboden i Helsingør, og Cort Habekost får i rådstuens dom de ikke-angivne varer konfiskeret. Et forsøg på at kræve ham for en anpart i skibet, afvises dog af retten, da skipperen aflægger ed på, at han ikke ejer en sådan.

Forklaringer og bortforklaringer

Det hører til sjældenhederne, at skipperne ikke forsøger at fralægge sig ansvaret for ikke-angivet gods, når det bliver opdaget af visitørerne, som regel ved at skyde skylden på de købmænd, hvis gods de fragter. I en lang række tilfælde hævdes det, at købmændene uden skippernes vidende har ført ekstra gods om bord, som ikke fremgår af de papirer, han fremlægger på toldboden.⁹¹ Så meget for de edsvorne certifikater!

Om skipperen generelt var så uskyldsren, som han gav udseende af, er dog nok tvivlsomt. Ifølge søretten skulle skipperen have opsyn med stuvning og garnering af købmændenes gods i sit skib,⁹² og skulle han, som ofte var tilfældet, når en købmand ikke rejste med på skibet med sit gods, varetage afsættelsen af godset på bestemmelsesstedet, måtte han naturligvis vide nøjagtigt, hvad han havde i lasten. Men det var lettest at give en fraværende købmand skylden for de forseelser, visitørerne afdækkede.

Der findes dog enkelttilfælde, hvor skipperen påtager sig ansvaret. Det gælder således skipper Hans Kroebroen fra Leith, som kom fra Danzig den 2. maj 1633 og havde 10 skippund stangjern, 31½ skok knapholt og 200 pipenstave mere i lasten end angivet på toldboden. På rådstuen i København, hvortil hans skib var ført, og hvor hans sag blev pådømt den 13. maj 1633, meddelte han, at han ingen lovlig undskyldning havde. Det var hans forseelse.⁹³

Også Claus Jansen fra Molqueren, som kom fra Riga den 7. september

1631, påtog sig skylden, men gjorde dog et forsøg på at sende den videre til tolderne. Der var kommet bud til hans logi om at møde på toldboden, før tolderne gik hjem, hvis han ville klareres. Der måtte han mod sin vilje efter hukommelsen skrive en seddel med de varer, han havde i lasten, og glemte i hastværket ti fade potaske og to skippund garn, som visitørerne efterfølgende konfiskerede, selv om han forklarede dem sagens sammenhæng. Skibet blev sendt til København, hvor der faldt dom den 15. september. Den gik ham imod.⁹⁴

Skipper Jan Jansen fra Harlingen, som kom fra Danzig den 30. november 1633, havde sin befragter, købmand Petter Herres fra Bolsuart, med om bord, da visitøren konstaterede, at der var angivet seks læster hvede for lidt på toldboden. Det var skipperen, der havde foretaget klareringen; men købmanden erkendte straks, at han havde givet ham forkerte tal med. Han fik en aftale med lensmand Frederik Urne om at betale kontant for de seks læster hvede (396 rigsdaler), så han kunne fortsætte rejsen med sin last uden at vente på rådstuedommen. I modsat fald ville han sikkert være kommet til at ligge indefrosset i Helsingør vinteren over, da dommen først blev afsagt 16. januar. Han må have tænkt, at han uden tvivl alligevel ville blive fradømt de seks læster hvede, hvad da også skete.⁹⁵

Uenighed om måleenheder

Da skipper Michel Brøegis den 16. juli 1631 ankom fra Narva og klarerede sit skib, gav det anledning til en principiel diskussion om måleenheder; men først gjorde toldskriver Jørgen Beier sig skyldig i en skrivefejl, som kunne have kostet både den medrejsende købmand og toldskriveren dyrt, idet denne på toldsedlen, som visitøren gik ud fra, angav mængden af hør i skippund i stedet for i læster (å seks skippund). Det korrekte toldbeløb var dog blevet betalt, og fejlen blev efter en henvendelse til statholderen korrigeret uden konsekvenser for købmanden, som ellers kunne have fået konfiskeret 5/6 af sit hør. Også toldskriveren slap for videre tiltale i modsætning til den skæbne, der som ovenfor omtalt, nogle år senere overgik en af hans kolleger for en lignende fejlskrivning.

Ved visitationen blev 42 skippund fint hør og 16 tønder rug noteret som ikke-angivet af skriveren på Bremerholm, hvortil skibet var blevet ført. For at foretage vejning/optælling må skibet være blevet udlosset, en omstændelig og tidkrævende proces. Skipper og købmand bestred opgørelsen. De

argumenterede i retten med, at tolden burde have været opkrævet efter lastestedets mål og vægt, dels narvisk vægt, dels pommersk mål, og henholdt sig til, at det var købmands brug og vane at anvende lastestedets mål og vægt og ikke toldstedets.⁹⁶ Således udregnet ville de have betalt fuld told for hør og rug og endda betalt for meget for jern og kobber, som de også havde om bord.

Overleverede omregningstabeller viser, at det var praksis at omregne lokale mål til de mål, der blev anvendt i Øresund.⁹⁷ Først i toldrullen af 1842 fastslås det udtrykkeligt, at det er lastestedets mål, der gælder;⁹⁸ men af bestemmelsen i Kristianopoltrakten af 1645 om, at pund- og konvojsedlers angivelser skal anvendes ved fortoldningen i Øresund, kan måske udledes, at praksis allerede på det tidspunkt er blevet ændret til lastestedets mål- og vægtangivelser.⁹⁹

I maj 1633 stod måleenhederne i et par tilfælde igen i centrum. Det drejede sig om skipperne Reimert Jacobsen fra Enckhusen og Oue Meinertsen fra Terschelling. Den første kom med rug, den anden med hvede. I begge tilfælde hævdede skipperne, at der skulle regnes 24 tønder til en læst, mens visitøren holdt på 22 tønder og naturligvis fik ret,¹⁰⁰ selv om der blot fjorten dage tidligere var afsagt en dom, hvori blev regnet med 24 tønder til en læst hvede.¹⁰¹ Oue Meinertsen havde til overmål det problem, at hans papirer på turen fra Danzig var blevet ødelagt af havvand, så han måtte rekonstruere dem ved ankomsten til Kronborg.

Forsøg på at skjule gods

I sit i januar 1641 opgjorte regnskab med Rentekammeret anfører Hans Piper bl.a., at han for fem rigsdaler har ladet fremstille to stive jern, som han bruger til at stikke i skibene med i sin søgen efter forsvejet gods.¹⁰² Man må forestille sig, at visitøren har anvendt sådanne jernstænger på skibe med laster i løs vægt for at mærke, om der var andre varer skjult i lasten. Det gav bid i maj 1633 i skipper Willum Lohmands skib. Det var på vej fra Lybæk til Lissabon med rug og hvede som hovedlast. Under garneringen havde han i bunden af skibet skjult fire store jernstykker med ladere, dvs. fire kanonrør af jern med affutager.¹⁰³ Trods skipperens hævdelser af, at kanonerne ikke var en handelsvare, men ballast, som han i nødsfald kunne bruge til at forsvare sig med mod tyve og sørøvere, blev de konfiskeret sammen med

andet ikke-angivet gods.¹⁰⁴ Samme skipper havde bl.a. to halve tønder med nelliker og muskatblommer skjult i skibets vandtønder.

I december 1631 havde Cornelis Petersen fra Terschelling gemt to pakker med 80 stykker hvid grovgrøn i sit sejlkammer,¹⁰⁵ og i april 1632 var der skjult 30 pund silke i hollandske sildetønder i krudtkammeret på Hybert Dirichsens skib fra Crumerdick.¹⁰⁶

I en række tilfælde angav skipperne højt takserede varer som varer i en lavere takstkategori. Skipper Fobke Willumsen fra Terschelling forsøgte i september 1631 at komme igennem Sundet med 250 pund silke fordelt i to pakker betegnet som kryddernelliker og grovgrøn,¹⁰⁷ mens Peter Cornelissen af Jarmoyen i juni 1639 angav et fad med 100 dusin strømper som krammeri, nærmere betegnet sakse.¹⁰⁸

I december 1631 angav skipper Alken Clausen af Fliland et fad med vinsten på toldboden. Det viste sig dog, at der i fadet var gemt en sæk med otte stykker caffæ og blomstret atlask samt to dusin engelske hatte.¹⁰⁹ Peter Petersen fra Thessel forsøgte i april 1632 at skjule tre små fade med muskatblommer fordelt i to store fade med kobberrøg.¹¹⁰

I enkelte tilfælde forsøgte skipperen uden held at påstå, at de ikke-angivne varer udgjorde besætningens føring, hvorfor de ikke var blevet angivet på toldboden.¹¹¹ Det gjaldt således Henrik Janssen fra Hull på vej fra Königsberg, som i juni 1631 forsvarede en ikke-angivet overvægt på 15 skip-pund hør med, at det var »bådsmands føring«. Rådstueretten overlod det til kongen at afgøre, om det skulle godkendes.¹¹² Da skipper Lennert Classen fra Stockholm i juli 1661 kom fra Aabo, havde han en lidt speciel vare med sig. Visitøren angiver den som 1 skippund kobberpenge, rådstueretten som 2 fjerdinge. Skipperen hævdede i retten at disse 320 pund kobberpenge, hvis værdi ikke blev angivet, tilhørte bådsmændene, hvilket retten dog ikke godkendte, men konfiskerede dem.¹¹³

Ovenstående er blot eksempler valgt fra de godt et hundrede sager, som i visitør Hans Pipers tid blev indbragt for retten enten i Helsingør eller i København.

En enkelt lidt usædvanlig sag skal dog endnu nævnes. Den 25. september 1632 klarerede skipper Simen Frederichsen fra Drilst sin last på toldboden i Helsingør; men ved den efterfølgende visitation fandtes en ikke-angivet kiste med kramgods angiveligt tilhørende to personer fra Riga, som selv skulle have været med skibet på dets rejse fra Amsterdam til Riga. Ved retssagen to dage senere blev det oplyst, at de var blevet agterudsejlet, da den konvoj, skibet var en del af, skulle afsejle med kort varsel. Dommen

gik på, at kisten skulle tages i forvaring til rette ejermænd kom og krævede den.¹¹⁴ I mellemtiden blev kisten åbnet og indholdet registreret. Ejeren, en købmand ved navn David Fasmer, mødte frem nogle dage senere; men ved et retsmøde den 8. oktober på Helsingør Rådstue blev det konstateret, at kisten i modsætning til to andre kister, som samme købmand havde haft med skibet, ikke var angivet i papirerne. Den blev derfor dømt som ikke-angivet gods og dermed forbrudt til kongen.¹¹⁵

Visitationens praksis

Visitøren skulle efter sin bestalling så vidt muligt visitere alle skibe og sammenligne den udstedte toldseddel med den forefundne last. Det er næppe nogensinde sket. Ser man rent statistisk på skibspassagerne i Hans Pipers tid, skulle visitørerne hvert år fra 1630 til 1641 have visiteret gennemsnitligt ca. 3000 skibe, eller godt 300 skibe hver måned i sejl sæsonen (de ni måneder marts-november), eller 11-12 skibe om dagen.

Det lyder umiddelbart ikke uoverkommeligt; men skibene kom ikke i en lind strøm og lå ej heller pænt på række og ventede på visitationen, og selv da ville en times tid pr. skib ikke være tilstrækkelig til at sammenholde toldsedlen med lasten og slet ikke, hvis der blev opdaget ikke-angivet gods, som skulle udlosses. Det skete som allerede nævnt kun i under 0,33 % af de passerende skibe. Man kan næppe forestille sig, at der ikke var flere skipper, der søgte at sejle igennem Sundet med »fordulde varer«. Det alene indikerer, at ikke alle skibe blev visiteret. Hertil kom, at visitøren jævnligt var fraværende, da han i alle sager enten skulle møde på rådstuen i Helsingør eller i København for at være anklager i sager om konfiskeret gods, undertiden flere gange i den enkelte sag.¹¹⁶

Det har altså været nødvendigt at foretage et valg. På hvilke præmisser, det er sket, er det umuligt at sige; men som tidligere antydning er visitationen nok foregået overfladisk eller helt undladt på skibe, hvor visitøren blev modtaget med »skænk og gave« eller er blevet beværtet godt. Selv da har visitøren skullet træffe et valg, om den tilbudte bestikkelse oversteg den femtedel af konfiskeret gods, han kunne se frem til, hvis han fandt noget ikke-angivet gods. Et tilbud om en gave betød ikke i sig selv, at der var sådant gods om bord. Det kunne blot betyde, at skipperen ville sikre sig at kunne komme videre så hurtigt som muligt og ikke lide skade på sit gods ved et hårdhændet eftersyn.

Siden afslutningen af toldkrigen i 1561-62 forårsaget af, at tolderne i Nederlandene var begyndt at slå kramfade på danske skibe op og fortolde varerne i dem enkeltvis,¹¹⁷ var man vendt tilbage til den regel, at kramfade fortoldedes efter opgivelserne af deres indhold i certifikaterne. Den regel blev som vist ovenfor brudt af visitørerne og med god begrundelse, når de fandt ikke-angivet gods skjult i fadene; men det kan ikke afgøres, hvor mange ituslæde fade med kun det anførte gods i, visitørerne efterlod sig. Under alle omstændigheder var det til stor ulempe for en skipper at få sin last gennemrodet og »molesteret«, så hellere forsøge sig med »skænk og gave« og lidt godt i glasset.

Konfiskation af forbrudt gods

I bestillingen for den første visitør, den unavngivne kaptajn, der sejlede rundt i Sundet i sommeren 1618, stod der, at han i tilfælde af ikke-angivet og derfor ufortoldet gods skulle besætte det pågældende skib og lade det løbe til København.¹¹⁸ I bestillingen for den første fastansatte visitør, Baltasar de Bitter, hedder det mere ubestemt formuleret, at han skal konfiskere ufortoldet gods til kronen.¹¹⁹ Dermed er antageligt toldboden i Helsingør kommet ind i billedet som oplagssted for ufortoldet gods, hvis det gjaldt mindre mængder, som det ville være for omkostningstungt at lade fragte til København. I hvert fald blev det gældende regel, at konfiskeret gods skulle registreres på toldboden i Helsingør, uanset om det skulle til København. Denne regel brød den følgende visitør, Didrik Hessel, idet han førte forbrudte varer til København uden forudgående registrering i Helsingør. Det gav anledning til en præcisering af arbejdsgangen. Forbrudt gods skulle føres op på toldboden og registreres i nærværelse af toldere, toldskrivere, visitør og den pågældende skipper. Herefter skulle sagen bringes for retten til domsafsigelse.¹²⁰

Dette skete enten i Helsingør eller i København afhængig af, om det forbrudte gods var bragt i land og oplagret på toldboden i Helsingør, eller skibet med det forbrudte gods var blevet sendt til København bemandet med en dertil udpeget styrmand og et antal matroser og med soldater som vagt. I så fald blev retten sat på Københavns rådstue.

Det er vanskeligt at se en klar linie i afgørelserne af, om et skib skulle sendes til København til domsafsigelse. Umiddelbart kunne man antage, at det skete, når lasten bestod af varer, der var løst lastede, som rug og

hvede, da hele lasten skulle losses og vejes/opmåles, for at det kunne blive konstateret, om skibet fragtede mere, end papirerne angav, og losningen var lettere i København, hvor skibet kunne lægge til kaj, end i Helsingør, hvor lasten skulle transporteres i land fra skibet med pramme. Dette princip er dog ikke gennemført fuldt ud. Da Claus Hein i juli 1631 blev visiteret og visitøren fattede mistanke til korrektheden af det kvantum hamp, der var angivet, blev hampen ført i land og vejet på vejerboden i Helsingør, hvor det blev påvist, at der var 24 skippund mere end papirerne viste.¹²¹ En optælling viser, at knapt 40% af skibene fik deres forbrudte gods losset i København og skipperne deres sag pådømt dér, mens det skete i Helsingør for knapt 60%.

Det er allerede ovenfor nævnt, at mange skippere valgte at fortsætte rejsen uden at afvente en domsafsigelse. De vidste, at der skulle noget særligt til for at blive frikendt, når først visitøren havde lagt sin hånd på noget af deres gods. Det skete da også kun i enkelte særlige tilfælde.

Men det skete. Den 22. september 1631 fortoldede skipper Willem Jansen fra Terschelling sit skib, der kom fra Danzig med kurs vestover. Om bord var en fransk købmand, Jan Griffortt, med krammeri for 840 gylden, hvilket efter visitørernes opfattelse var for lavt sat, hvorfor de krævede, det skulle dømmes som forbrudt gods. I Rådstueretten blev købmand og skipper frikendt for visitørernes krav.¹²²

Blot et par måneder senere rejste visitørerne en tilsvarende sag, som mandede ud i endnu en frifindelsesdom afsagt på Helsingør Rådstue den 1. december 1631.¹²³ Sagen drejede sig om to nederlandske skippere, Walter Cornelissen og Jan Seimensen, der i begyndelsen af november var ankommet fra Amsterdam med hver sit skib befragtet af samme købmand. Blandt meget andet gods havde Walter Cornelissen 1½ kramfad og Jan Seimensen tre kramfade om bord.¹²⁴ I dem fandt visitørerne varer, som skipperne havde angivet til henholdsvis 180 gylden (72 rigsdaler) og 600 gylden (240 rigsdaler), tilsammen 312 rigsdaler, hvilket visitørerne fandt bevidst var angivet under værdien, som efter deres vurdering var 500 rigsdaler. De betragtede derfor skippernes angivelser som forsøg på toldsvig og bragte kramfadene ind på toldboden med konfiskation for øje.

Sagen var af principiel karakter og alvorlig, selv om den omhandlede godsmængde var lille. Den drejede sig ikke som vanligt om gods, der ikke var angivet og fortoldet, men om hvorvidt en lav værdiansættelse kunne betragtes som forsøg på toldsvig. Den hollandske agent i Helsingør, Carl van Chracou, blev derfor inddraget i sagen. Han afviste i et skriftligt indlæg af

8. november 1631 fremlagt på et møde i rådstueretten den 12. november 1631 visitørernes påstand. Hans hovedbegrundelse var, at varerne efter gammel skik var angivet, som det fremgik af den »hollandsche General«, dvs. den anerkendte værdiskipperne havde betalt told og afgifter af ved afsejlingen fra Nederlandene.¹²⁵ Herfra burde endda fratrækkes told i Nederlandene, fragt, assurance og risiko for fordærvelse. Var værdien sat for lavt, kunne kongen jo i øvrigt efter sit regale opkøbe varen til den angivne pris, men lade resten være »wngemolestieret« (ubeskadiget). Det sidste var henledt på visitørerne, som havde åbnet fadene. Det var efter agentens opfattelse et nyt påfund, som man ikke havde oplevet i deres forgængeres tid.

Sagen blev udsat, og på det endelige retsmøde den 1. december 1631 fremlagde agenten både sin redegørelse fra det tidligere retsmøde og en opsummering i ni punkter svarende til denne og afsluttet med en bemærkning om, at der ikke kunne tales om toldsvig, blot fordi prisen ikke var sat efter visitørernes »tykke«.

Dommen gik visitørerne imod, så de har måttet aflevere den femtedel af godset, som de allerede havde sikret sig. De blev gjort opmærksom på, at deres bestalling intet sagde om for lavt ansat gods, men kun om ikke-angivet gods. Det første måtte tolder og toldskriver have indseende med, det andet var visitørernes område.

På den baggrund kunne godset ikke fradømmes skipperne, men fortolddes efter den trykte toldrulle. Det sidste udsagn er bemærkelsesværdigt. Den første trykte toldrulle anses normalt for at være udgivet i 1640, mens denne dom blev afsagt i 1631!

I 1632 blev en svensk bojeret med korn, der ikke var angivet korrekt, sendt til København til videre foranstaltning. Her blev skibet frigivet af hofmesteren. Nok passerede svenske skibe toldfrit gennem Sundet; men episoden viser, at de skulle angive deres gods på toldboden og var underkastet visitation som alle andre med risiko for at få konfiskeret dele af deres last. Det fremgår ikke, hvorfor hofmesteren, der var til bryllup i Køge, da visitøren opsøgte ham, skred ind.¹²⁶

Endnu et skib, som måske/måske ikke var svensk, blev i 1632 noteret i visitørregnskabet. Usikkerheden omkring nationaliteten gik på, om det var Hamborg eller Stockholm, der var skibets hjemby. Visitørerne fandt en del ikke-angivet gods ombord, som blev dømt forbrudt uden hensyn til nationalitet. Samme skæbne ville ramme selve skibet, medmindre det inden tre måneder kunne bevises, at rederen havde hjemme i Sverige.¹²⁷ Udfaldet kendes ikke.

I maj 1635 fortoldede den lybske skipper Peter Kindt sit skib på vej fra Stockholm. Han havde i lasten bl.a. 176 jernstænger (23 skippund), som tilhørte en borger i Helsingør og derfor efter skipperens opfattelse var toldfri. Han havde derfor ikke anmeldt dem på toldboden, men blot mundtligt omtalt dem til tolder David Hansen. Efterfølgende vurderede visitørerne jernet som forbrudt til kongen, men kunne ikke i rådstueretten føre bevis for, at jernet som borgergoods var toldpligtigt, hvorfor dommen gik visitørerne imod.¹²⁸

Det samme skete i første omgang, da skipper Jan Petersen fra Medemblick den 27. juni 1635 på vej mod Amsterdam kastede anker ved Kronborg med knapt 150 tons jern og kobber fra Gävle som primær last.¹²⁹ I begyndelsen gik alt fredsommeligt til. Skipperen fremviste sit certifikat fra bystyret i Gävle og fik sit gods, der ud over de nævnte metaller bestod af nogle tønder smør og et parti brædder og brænde, klareret på toldboden.¹³⁰ Så langt så godt. Men da visitørerne efterfølgende gik om bord, var freden forbi. Deres kontrol af lasten foregik ved, at de sammenholdt de fakturaer, skipperen medførte med hans angivelse på toldboden og nåede frem til, at han havde angivet 49 skippund jern og 9 skippund kobber for lidt. Af skipperens senere uimodsagte beretning i retten fremgår det, at visitørerne havde fået adgang til fakturaerne ved i hans fravær at have brudt hans skibskiste op og åbnet de breve, som lå deri. De havde desuden midt om natten sat fire af skibets matroser i land og sat samme antal soldater på vagt på skibet.

Der ses ikke noget forsøg på at kontrolveje lasten, hvilket også ville have været en omstændelig affære i Helsingør, hvor godset skulle transporteres i land i pramme. Da sagen den 30. juni kom op i rådstueretten i Helsingør, argumenterede skipperen så overbevisende for, at fakturaerne ikke kunne bruges til at afgøre skibets last, da varer fra én faktura kunne være fordelt på flere skibe, at retten afviste at dømme de nævnte varer som forbrudt, førend det lovligt kunne bevises, at varerne befandt sig i skibet.

Det søgte visitørerne derefter at gøre ved at sende skibet til København, hvor lasten kunne losses direkte til kajen på Bremerholm. Resultatet af kontrolvejningen dér blev, at mængden af ikke-anmeldt jern blev nedsat til 37 skippund, svensk vægt. Af kobber var der kun 46 pund mere end angivet; men derudover var der blevet fundet 10 stk. korduan skind. På trods af, at svensk gods kunne transporteres toldfrit gennem Sundet, hvorfor angivelserne stort set var betydningsløse,¹³¹ blev de fundne varer dømt som forbrudt i Rådstueretten i København den 27. juli 1635.¹³² Der var da netop forløbet én måned fra skipperen kastede anker i Helsingør.

Retsgrundlaget for visitationsordningen

Øresundstolden grundede sig som kongeligt regale, dvs. en indtægt, som kongen havde fuld råderet over, på Speyertraktaten af 1544 (med kejseren) og Odensetraktaten af 1560 (med hansestæderne). En gennemgang af toldens historie viser, at skiftende konger i vid udstrækning benyttede denne ret bl.a. til toldændringer og særordninger, som nok kunne anfægtes generelt af dem, der følte sig urimeligt ramt af dem, men ikke principielt. Det var kongens rettighed at opkræve tolden og at bestemme indhold og form. Derfor var det også hans ret at gribe ind over for dem, der ikke fulgte de af ham fastlagte regler, således som det skete med visitationsordningen.¹³³

Det fremgår af teksten i en lang række af de afsagte domme om konfiskation af ikke-angivet gods i Hans Pipers embedstid, at visitationen retligt byggede på visitørens bestalling, som gav ham ret og pligt til at »ransage og visitere alle handterende Købmænds Skibe og Gods, om de have svaret deres Told og Rettighed til Kronen saa oprigtigt, som de burde, og hvis det ikke er Tilfældet konfiskere det ufortoldede gods til Kronen.« I bestallingen af 1630 indgår udover beskrivelsen af visitørens ret og pligt, at konfiskationerne skal indbringes for retten, før de kan træde i kraft.¹³⁴ Som det ovenfor er vist, betød det ikke nogen synderlig højnelse af retssikkerheden, da dommene helt gennemgående fulgte visitørens påstand om forbrudt gods.

Omkostninger ved visiteringen

En femtedel af det konfiskerede gods tilfaldt visitørerne, de øvrige fire femtedele kongen. Samme fordeling gjaldt omkostningerne i forbindelse med konfiskationen. I de tilfælde, hvor et skib skulle sendes til København til domfældelse og udlosning, var den største udgiftspost betaling til styrmand og matroser og måske soldater til at holde styr på den normale besætning. Visitøren fik sine udgifter til en eller flere rejser til København i forbindelse med retssagen dækket, og byens råd og stadstjenere skulle honoreres for deres medvirken. Ved domfældelse i Helsingør sparede man en skibsbesætning og som regel også soldater, skønt de også i enkelte tilfælde optræder som vagtmandskab på skibet.¹³⁵ Til gengæld kunne der være udgifter til færgemænd og dragere, når godset skulle fragtes i land til toldboden, medmindre det kunne medtages i visitørsluppen. Måske også betaling på vejrboden.

Et typisk regnskab for gods sendt til København, kan se således ud:¹³⁶

En styrmand med seks båds mænd og fire soldater	10 rigsdaler
Vognleje og fortæring (visitøren)	8 rigsdaler
For dom og stadstjener	2 rigsdaler
	20 rigsdaler

Et regnskab for gods indleveret på toldboden i Helsingør kan se således ud:¹³⁷

Til at føre i land og føre på vejboden	
og bære videre til toldboden	10 rigsdaler
For dommen og stadstjener	2 rigsdaler
	12 rigsdaler

Omkostningerne blev i første omgang afholdt af visitøren, men med Rentekammerets gentagne bemærkning i regnskabsbogen, at kongen betalte de fire femtedele, hvilket refusionsopgørelserne dog viser ofte skete med forsinkelse.

Refusionsopgørelser

Visitørernes refusionsopgørelser dækker hver især et eller flere år, nemlig 1630-31, 1632, 1633-35, 1636-38, 1639-40 og 1641.

1630-1631: Den 25. februar 1632 indleverede Hans Piper regnskab over de omkostninger, han havde afholdt på kongens vegne fra 23. november 1630 til 5. december 1631.¹³⁸ De samlede udgifter til håndtering af det ikke-angivne gods var på 221½ rigsdaler, hvoraf kongens andel var 177 rigsdaler 1 mark og 4 skilling. Dertil kom reparationer på toldsluppen for 10 rigsdaler og fire rigsdaler om måneden i kostpenge til en dreng, som kopierede toldpassene for visitøren, i alt 48 rigsdaler, som alene var kongens udgift.

Hans Piper opgjorde derfor sit samlede tilgodehavende til 235 rigsdaler, 1 mark og 4 skilling. Rentekammeret halverede hans udgift til vognleje og fortæring på 64 rigsdaler med en generel bemærkning om, at den var for højt sat, og at fortæring ikke kunne godtgøres. I øvrigt manglede nogle domsudskrifter og beviser på en del prisegods. Dem skulle Rentekammeret have før regnskabet kunne kvitteres. Det må være sket ret hurtigt. For allerede den 8. maj 1632 underskrev hofmester Frantz Rantzau det af rentemester Sten Beck godkendte regnskab, nedskrevet med 32 rigsdaler til 203

rigsdaler, 20 skilling, med bemærkningen »Dette schall han betalís aff Kong May Rentekammeret«. ¹³⁹

Dagen før havde Rentekammeret for 140 rigsdaler købt Hans Pipers femtedel af 14 læster torsk, taget som prise den 3. maj 1632, ¹⁴⁰ og prissat af hofmesteren til syv slettedaler pr. tønde. ¹⁴¹ Hans samlede tilgodehavende var således 343 rigsdaler, 20 skilling.

Til udligning af denne sum fulgte en række transaktioner beskrevet i et dokument med titlen: »Hans Piper Visiteurer i Øresund hans affregning, som hannem alene wedkommer.« ¹⁴²

De tre hundrede rigsdaler af sit tilgodehavende fik han den 28. juli 1632 i form af hundrede tønner rug udleveret fra Provianthuset. ¹⁴³ Der skulle gå et års tid, før der igen skete noget. Den 28. juli 1633 fik han udleveret 17½ tønner hvede á tre rigsdaler pr. tønde og ligeledes 17½ tønner rug á to rigsdaler pr. tønde, i alt 87½ rigsdaler. Saldoen var nu tippet i kongens favør. Efter knapt et par år voksede den yderligere. Den 18 juni 1635 fik visitøren 19¼ tønner hirsegryn á fire daler pr. tønde og 13 tønner våd hvede á én rigsdaler pr. tønde og 5. august samme år 88 tønner rug á to rigsdaler pr. tønde, i alt 266 rigsdaler, således at Hans Piper ifølge en opgørelse endnu et år senere, den 18. august 1636, skyldte kongen 310 rigsdaler, 28 skilling, som blev udlignet ved træk i ikke-udbetalt løn.

Regnskabet giver et indblik i, hvordan det var at være i kongens tjeneste. For det første kan man konstatere, at visitøren afholdt en række udgifter på kongens vegne i mønt, men fik refusion i naturalier, så han var nødt til at være handelsmand ved siden af sin visitørtjeneste. Hans Piper gjorde sig åbenbart primært i handel med korn. Hans bestalling tilsagde ham en årsløn på 250 rigsdaler; men regnskabets afsluttende konstatering af, at det skyldige beløb til kongen på over 300 rigsdaler skal trækkes i ikke-udbetalt løn, viser ligesom omtalen af ikke-udbetalt løn i skiftet efter Hans Pipers kone, at det kneb med at få lønnen afregnet. Det kan også konstateres, at der ikke var nogen skarp skillelinie mellem privatøkonomi og embedets økonomi, hvis overhovedet nogen. Endelig ses det, at afslutningen af selv et så lille regnskab trak ud i flere år, og at Hans Piper ingen kontanter fik udbetalt. Man er åbenbart gået ud fra, at visitøren skaffede sig den nødvendige likviditet på anden vis.

Pudsigt nok, når man tager i betragtning, at visitøren dækkede en femtedel af omkostningerne ved sit eget arbejde svarende til hans del af indtægten, tilskrives udgifterne til vedligeholdelse af toldsluppen alene kongen, måske fordi den ikke som sådan skabte en modsvarende indtægt. Men i det

hele taget virker det i vore dage underligt at lade en embedsmand betale en del af omkostningerne ved sit pålagte arbejde.

1632: Den 24. februar 1633 blev regnskab over afholdte omkostninger for året 1632 indleveret af visitørerne Hans Piper og Christen Rasmussen. Det anføres, at det dækker fra maj til december. Visiteringen er uvist af hvilken grund kommet sent i gang det år. Rentekammerets revisor anfører, at det indleverede regnskab er »sammensyet« med yderligere to regnskaber dækkende fra maj 1633 til slutningen af august 1635 og derfra til 16. august 1636, hvor de tre omkostningsregnskaber blev kvitteret.¹⁴⁴

Regnskabet for 1632 udviser et totalt udlæg til omkostninger på 209½ rigsdaler, hvorfra trækkes visitørernes femtedel, så kongen bliver dem 167½ rigsdaler og 9½ skilling skyldig. Hertil skal lægges udgifter til vedligeholdelse af toldsluppen på 20 rigsdaler og 64 rigsdaler til kostpenge til Hans Pipers skriverdreng i 16 måneder (december 1631 til marts 1633) i alt 251½ rigsdaler og 9½ skilling.¹⁴⁵ Rentekammerets eneste bemærkning er, at opgørelsen er »rett efterregnit« af den senere tolder Hermand Holsten, hvilket er en sandhed med en lille modifikation, idet en sammentælling af visitørernes redegørelser viser en total omkostning to rigsdaler højere end anført i summen. Der er ingen refusion anført i dette års regnskab.

1633-1635: Det næste regnskab strækker sig over to år og er indleveret medio august 1636.¹⁴⁶ Opstillingen er som de tidligere regnskaber, dog således, at visitøren ved en fejl lægger udgiften til vedligeholdelse af toldsluppen sammen med de øvrige omkostninger ved visitationerne, således at han kommer til at betale en femtedel af den.

De samlede udgifter opgøres til 317 rigsdaler, hvor 253½ rigsdaler, 9 skilling og 2 albi er kongens andel. Hertil skal lægges 36 daler som kostpenge til visitørens dreng i 9 måneder i 1633,¹⁴⁷ så det samlede beløb bliver 289½ rigsdaler, 9 skilling og 2 albi. Hertil lægger Rentekammeret opgørelsen for 1632, således at visitørernes samlede tilgodehavende er 541 rigsdaler, 19 skilling og ½ albus.

Dette tilgodehavende er dog allerede i juni 1633 nedbragt med et parti muskatblommer og nelliker til en værdi af 118 rigsdaler og 5 skilling samt kongens andel af et større parti nelliker til en værdi af 790 rigsdaler og 2½ ort.¹⁴⁸ Dermed skifter rollerne, så kongen har 367 rigsdaler, 1½ ort, 9½ skilling og 1 albus til gode. Hertil skal føjes et beløb på 105 rigsdaler og 16 skilling iflg. en ikke bevaret fortegnelse. Visitørerne skylder herefter kongen 472½ rigsdaler, 13½ skilling og 1 albus.

Men visitørerne har også penge til gode i form af deres femtedel af prise-

gods, som endnu ikke er afregnet. Normalt ville femtedelen blive udleveret in natura, men her opgøres syv manglende andele fra årene 1632 (3), 1633 (3) og 1635 (1) til i alt 497½ rigsdaler og 12 skilling, eller ca. 25 rigsdaler mere end kongens tilgodehavende. Dette beløb blev forhøjet med værdien af fire læster hvede (352 rigsdaler), udleveret til dem den 15. august 1636.¹⁴⁹ Det viste sig dog, man fejlagtigt havde regnet med den fulde værdi af hveden uden fradrag af visitørernes femtedel. Dette blev korrigeret i regnskabet for 1636-38 afsluttet i 1641.¹⁵⁰ Yderligere blev tillagt for højt regnet vognleje (61 rigsdaler) og den bogførte omkostning vedrørende Peter Kindts skib fra Lybæk, som blev frikendt for toldsvig (9 rigsdaler). Regnskabet, dateret 16. august 1636, sluttede derfor med, at visitørerne skyldte kongen 397 rigsdaler, 1½ skilling og 1 albus. Det fremgår ikke, hvorledes den gældspost blev udlignet; men det er antageligt sket på samme måde som for regnskabet for 1630-31, der blev afsluttet to dage senere, den 18. august 1636, med, at det skyldige beløb blev fratrullet i visitørernes tilgodehavende løn. I alt var saldoen medio august 1636 på 707 rigsdaler, 29½ skilling og 1 albus i kongens favør.

1636-1638: Refusionsopgørelsen er dateret den 12. januar 1641.¹⁵¹ Omkostningerne vedrørende de blot 10 skibe, der anføres som visiterede, er opgjort til 282½ rigsdaler, hvoraf 56½ rigsdaler er visitørernes andel. Kongen bliver dem 226 rigsdaler skyldig, hvortil lægges 70 rigsdaler, som ikke var fratrullet som deres andel af de fire læster hvede, visitørerne havde fået udleveret i august 1636. Den samlede sum på 296 rigsdaler blev af Rentekammeret fratrullet 20 rigsdaler »for huis som i denne affreigning till ombkostning for høygt kand were anschreffuen«, så resultatet blev 276 rigsdaler i visitørernes favør.

1639-1640: Disse to år byder på 20 visiterede skibe med en samlet omkostning på 343 rigsdaler.¹⁵² Visitørernes femtedel udgør 68½ rigsdaler og 9 skilling og kongens andel 274 rigsdaler og 39 skilling. Et delregnskab for Hans Piper alene viser udgifter til vedligeholdelse af toldsluppen fra 1636-41 på 30 rigsdaler, indkøb af to jernstænger til at »stiche i schibett med effter forsuegen ware« for 5 rigsdaler og 48 rigsdaler i kostpenge til en dreng, som har kopieret alle toldpas. Visitørerne har således tilsammen 357 rigsdaler og 39 skilling til gode hos kongen. Opgørelsen er dateret januar 1641 med en tom rubrik til selve datoen, som dog nok er den 12. som den foregående opgørelse. Hans Piper fik i april 1639 til udligning af sit løntilgodehavende udbetalt 432 rigsdaler, som var kongens andel i konfiskeret gods på et engelsk skib.¹⁵³

1641: Opgørelsen gælder kun tre skibe med en omkostning på 45 rigsdaler.¹⁵⁴ Kongens andel er 36 rigsdaler, hvortil kommer 5 rigsdaler til toldsluppen og 48 rigsdaler til kostpenge til visitørens dreng. Sammenlagt med beløbet fra den forrige opgørelse bliver visitørernes udlæg på kongens vegne 446 rigsdaler og 39 skilling. Men endnu en gang justerer Rentekammeret opgørelsens slutsum med et beløb, som man mener kan være for højt sat, denne gang 30 rigsdaler og 39 skilling, så kongens gæld til visitørerne ender på 416 rigsdaler. Det fremgår ikke, hvorledes denne gæld afvikles.

Rentekammerets revision

Det er allerede flere gange omtalt, at Rentekammeret trækker et antal rigsdaler fra visitørernes transportudgifter med den begrundelse, at de er for højt sat. I de sidste opgørelser fratrækkes et rundt antal rigsdaler blot med samme generelle begrundelse.¹⁵⁵

Det er også de opgivne transportudgifter, der anfægtes i den antegnelse (revisionsbemærkning) til opgørelserne for årene 1636-41, som findes i arkivet.¹⁵⁶ Renteskriveren anfører, at udgiften på 240 rigsdaler til vognleje (til hjemreisen) og fortæring for de soldater, der har hjulpet med at sejle arresterede skibe til København er for høj. Egentlig burde de intet have, da de har deres løn. Han gør opmærksom på, at visitørerne selv skal dække en femtedel af udgiften. Resten vil blive dem godtgjort, dog med en løftet pegefinger om at sørge for, at omkostningerne fremover bliver rimeligt angivet.

Visitørerne forklarer i deres svar, at de høje udgifter skyldes dels, at soldaterne ikke længere har fri vognleje, som tidligere var tilfældet, dels, at det pga. mangel på soldater oftest har måtte anvende borgere fra byen i deres sted, og dem har de måttet »contentere« (tilfredsstille). De har næppe ladet sig »contentere« af soldaterkost og bøndervogne til transport, men har krævet bedre middage og vogne, og det har kostet. Visitørerne beder om en klar ordre om, hvordan de skal forholde sig i fremtiden.

Der kan have været andre – nu bortkomne – antegnelser til regnskaberne, som ellers i rigt mål er forsynet med renteskriverens bemærkninger i bøgernes margin, meget ofte med selvindlysende sandheder, som de mange bemærkninger om, at kongen betaler de fire parter af omkostningerne. Iøvrigt synes Rentekammerets revisionspraksis i høj grad at gå ud på, at renteskriveren næsten bogstaveligt kigger sig over skulderen for at

afgøre, om alt er, som det plejer at være. Der hedder således i regnskabet for 1630-31 om udgiften på sluppen: »Och er lige saa dermed forholdet wdj Dirich Hessels tid«, og tilsvarende om kostpenge til visitørens dreng: »Hans formand Dirich Hessel ehr lige saa beuilget til kostpenge paa enn dreng«. ¹⁵⁷

Visitationens resultater

Bortset fra en liste over prisegods for året 1631 anført i toldskriver Christen Davidsens toldbog for dette år, ¹⁵⁸ ses der ikke bevaret oversigter fra de 27 år, visitationen i Øresund blev gennemført som et vilkår for alle nationer. Det konfiskerede gods findes skib for skib omtalt i visitørernes beskrivelser og de afsagte domme (1630-42), men uden værdiangivelser. Da de arresterede skibe i denne periode kun udgør knapt en trediedel procent af det samlede skibsantal, og man antageligt kan overføre denne procentsats til hele visitationsperioden, ville det imidlertid, selv med værdiangivelser af fortoldet og forsveget gods i det enkelte skibs last ved hånden, være et mere end tvivlsomt foretagende at forsøge at udregne en samlet værdi af forsveget gods i Sundet i sin helhed i forhold til det fortoldede gods. Man skal være godt hjemme i de forskellige målangivelser for ikke at løbe sur i udregningerne.

Som et eksempel kan nævnes, at skipper Henrik Jansen fra Hull den 7. januar 1631 fortoldede 12 læster hør, 4 læster hamp, 19 læster rug og 12 skip pund potaske. Visitørerne fandt yderligere 4 fade potaske, 7 skippund hamp og 15 skippund hør. ¹⁵⁹ Som det ses, er målangivelserne på de forfulde varer angivet forskelligt fra tolder til visitør: hør og hamp (læster/skip pund), potaske (skip pund/fade). Toldere og visitører vidste sikkert uden videre, hvor mange skippund der gik til en læst hør eller hamp eller til et fad potaske. Den viden skal i dag møjsommeligt findes i forskellige poster og udregnes, og så kan man ikke engang være sikker på at få et nøjagtigt resultat, fordi vægt- og målangivelser svingede fra by til by. Der er derfor ikke i denne artikel gjort noget forsøg på at udregne, hvor stort et samlet provenu visitationen i Øresund indbragte.

Visitationen i Bæltet ¹⁶⁰

Hans Pipers svigersøn, Mattias Bolt blev den 5. april 1640 udnævnt til visitør i Bæltet med pligt til at visitere alle skibe og skuder, som fortoldede

i Nyborg.¹⁶¹ I en senere bestalling af 24. oktober 1643 er opgaven nærmere defineret til visitation af alle skibe og skuder med de fynske købstæder som mål, og desuden Kalundborg, Korsør, Skælskør og Næstved samt Samsø.¹⁶²

For sit arbejde skulle han modtage samme løn som sin forgænger. Den angives ikke. Desuden som i Øresund en femtedel af det konfiskerede gods. Fra den 1. juni 1642 fik han orlogsskibet Gribben stillet til rådighed. De bevarede regnskaber dækker fra denne dato til 1. maj 1644.

De første fem måneder opbragte han kun et enkelt skib. Det følgende regnskabsår fra 1. maj 1643 til 1. maj 1644 bød på i alt 15 opbringelser, alle sidst på året 1643 (to i september og tretten i november), og alle undtagen et enkelt nordgående, et enkelt skib hjemmehørende i Flensborg, de øvrige alle i nordjyske havne (3 i Thisted, 3 i Nykøbing M., 2 i Aarhus, 2 i Skive og 1 i henholdsvis Aalborg, Randers, Mariager og Samsø). Den samlede indtægt var 457 rigsdaler, 1½ ort og 8 skilling danske; men fordelingen skete efter tre modeller. Indtil oktober 1643 gjaldt reglen om en femtedel til visitøren. Det kom dog kun til at gælde to af de tre skibe opbragt i denne periode. Det tredje skib blev visiteret, mens det lå i havn i Nyborg angiveligt med den hensigt at skipperen ville holde marked med sit gods. Det blev derfor på Rådstuen dømt efter Toldordinansen af 12. januar 1632 (§ 16), hvorefter fordelingen skete i fjerdedele, hvoraf én gik til byen og én til de fattige, mens konge og visitør hver kun fik én fjerdedel.¹⁶³ Ved bestallingsbrevet af 24. oktober 1643 fik Bolt bevilget fremover at nyde halvdelen af værdien af det konfiskerede gods, sandsynligvis som svar på en klage til kongen over det ringe udbytte, visitationen af de indenlandske skibe og skuder indbragte ham.

Endnu i 1651 omtales Mathias Bolt som visitør i Bæltet,¹⁶⁴ derefter som kongens skibskaptajn, indtil han i november 1657 under krigen mod Sverige fik ordre til at vende tilbage til København fra sin patruljering i Lillebælt, da kongen havde erfaret, at hans skib var »så brøstfældigt, at der i vinter ingen tjeneste kan gøres dermed.« Om det samme gjaldt Mathias Bolt, må stå hen i det uvisse.

Konklusioner

Som regel kunne visitationen uden tvivl betale sig. Der er eksempler på, at visitationen af et enkelt skib kunne indbringe knap 900 rigsdaler til fordeling mellem konge og visitør mod en omkostning på bare 3 rigsdaler.¹⁶⁵

Men der er også eksempler på langt mindre indtægter med langt større omkostninger og enkelte tilfælde, hvor dommen gik visitørerne imod, og de afholdte omkostninger alligevel skulle dækkes.

Hvis visitationerne havde været givtige nok, ville antallet af visitører uden tvivl have været øget.

Hvor meget konfiskationerne betød i den store sammenhæng, er et åbent spørgsmål. Det vil være halsløs gerning at forsøge at sammenholde mængden af konfiskerede varer med den samlede varemængde, der blev ført igennem Sundet, mens visitationerne stod på.

Der er ovenfor givet udtryk for det synspunkt, at de påførte forsinkelser i forbindelse med visitationerne vejede tungere end konfiskationerne. Gennemgangen af visitørregnskaberne giver ikke anledning til at ændre opfattelse; tilsammen skabte forsinkelser og konfiskationer den irritation, der fik de nederlandske forhandlere i Christianopel til i 1645 at kræve ophør af visitationerne og fik kravet gennemført.

NOTER

- [1] *Statens Arkiver/Øresundstoldregnskaber/ Visittørregnskaber 1630-1642*. Herefter *Visittørregnskaber*. De to pakker bærer samme titel og har henholdsvis 219 og 65 opslag. Regnskaberne dækker – titlen til trods – kun årene 1630-41.
- [2] Domme afsagt i Helsingør burde fremgå af rådstuebøger eller justitsprotokoller for de pågældende år, men gør det uvist hvorfor ikke i alle tilfælde. Rådstuebøgerne for København er først bevaret fra 1685. Heller ikke Admiralitetets arkiver går tilbage til Visittørregnskabernes tid.
- [3] Visittørregnskabene 1630-42 i fysisk form har ikke kunnet lokaliseres i Rigsarkivet. Det har derfor ikke været muligt at beskrive deres format, indbinding, vandmærker etc., ligesom det heller ikke kan konstateres, om den manglende kronologiske orden er oprindelig eller kan være opstået senere.
- [4] Om toldformers og toldtariffers udvikling, se Mogens Jensen: »De danske kongers guldbjerg«, i: *Zise 2022, Told- og skattehistorisk årbog*, s. 73-136.
- [5] Et eksempel er afbilledet i dr. S. Hart »Rederij« i *Digitale Versie Maritieme Geschiedenis der Nederlanden, II*, s. 125.
- [6] *Statens Arkiver/Øresundstoldregnskaber/ Diverse dokumenter indtil 1660*, opslag 61/526. (SA/ØT).
- [7] Om edens betydning, se André Holenstein: »Seelenheil und Untertanenpflicht« i: *Der Fluch und der Eid, Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 15*, 1993, s. 11-63; samme: »Rituale der Vergewisserung: der Eid als Mittel der Wahrheitsfindung und Erwartungsstabilisierung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit« i: *Riten, Gesten, Zeremonien, Trends in Medieval Philology, Volume 14*, 2008, s. 229-250.
- [8] *SA/Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling/ Hansestæderne Akter og dokumenter 1559-71*, opslag 33-34/319. Man skal her tænke på, at hvad der for os blot forekommer som en kontrolforanstaltning, for samtiden var udtryk for en anklage om mened, og dermed en højst alvorlig sag.
- [9] *SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1607*, opslag 96 og 570-71/576. Et skib blev ofte finansieret gennem andele, hvorved risikoen for den enkelte blev mindsket i tilfælde af forlis eller anden skade. Skipperen var i mange tilfælde anpartshaver i det skib, han førte.
- [10] En »smal læst« er 12 tønder, mens 18 tønder udgør en »stor læst«. *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, bd. XI, spalte 132.
- [11] *SA/ØT/Indtægt (Bernd Fake) 1611*, opslag 254/397; *Indtægt (Villum Mortensen) 1614*, opslag 206/209.
- [12] *Corpus Constitutionum Daniae, (CCD). III*, s. 320f. Toldrulle 1611, § IV, stk. 4.
- [13] *SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1617*, opslag 49/249 og 246/251.
- [14] *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1619*, opslag 491/501.
- [15] *SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1620*, opslag 553/560.
- [16] *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen) 1621*, opslag 551/553.
- [17] *SA/ØT/Indtægt (David Lucht) 1622*, opslag 573/577.
- [18] *Smstds.*, opslag 225/232.
- [19] *Helsingør Rådstue/Rådstueprotokol 1622-1626*, fol. 98R-V.
- [20] *SA/ØT/A. Indtægt (Jørgen Beier) 1636*, opslag 267/272.
- [21] *SA/Tyske Kancelli, Udenrigske Afdeling/ Kopibog over udgåede skrivelser på tysk vedrørende udlandet (1540-1756)/1617-1619*, s. 152f.
- [22] *CCD I*, s. 94. Åbent brev dateret 15.12.1560.
- [23] Ordlyden af toldsedler fremlagt i sager mod skippere med ulovligt gods i begyndelsen af 1630'erne viser, at de nok var forsynet med mængdeangivelser, men ikke med toldsum. Se f.eks. *SA/ØT/Visittørregnskaber*, opslag 35/219 og 38/219; fra sommeren 1633 efter den store reorganisering af toldboden dukker toldsummen op på afskrifterne af toldsedlerne. *Smstds.*, opslag 172/219 og 177/219.
- [24] *CCD IV*, s. 417. Instruks af 9.6.1628.
- [25] Jf. skipper Cornelis Børresens gentagne henvisning til sin »general« eller »generall

- confoi Zeddell«. *Helsingør Rådstue/ Rådstueprotokol 1622-1626*, fol 98R-V.
- [26] Johan Schreiner: *Nederland og Norge 1625-50*, 1933, s. 62.
- [27] J. R. Bruijn: »De vaart in Europa« i: *Maritieme Geschiedenis, II*, s. 208.
- [28] SA/TKUA/ *Nederlandene: Akter og dokumenter vedrørende det politiske forhold til Nederlandene, 1604-1621*, opslag 340/529; L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater*, III, 1916, s. 393; Aksel E. Christensen: *Dutch Trade to the Baltic about 1600*, 1941, s. 325ff.
- [29] *Visitørregnskaber*, f.eks. opslag 25/219; 27/219.
- [30] J.R. Bruijn: »De vaart in Europa« i: *Maritieme Geschiedenis, II*, s. 111.
- [31] L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater III*, s. 392ff.
- [32] C.F. Bricka og J. F. Fridericia (udg.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, I, 1887-89, nr. 102, s. 136f.
- [33] L. Laursen (udg.): *Kancelliets Brevbøger (KBB)*, 1616-20, s. 354f.
- [34] *Smstds.*, s. 437. Missive dateret 16.7.1618. Her sættes navnet Niels Hammer på kaptajnen.
- [35] *Smstds.*, s. 455. Bestalling dateret 14.8.1618.
- [36] SA/ØT/Indtægt (*Villum Mortensen*), 1619, opslag 491f./501; SA/ØT/Indtægt (*David Lucht*), 1620, opslag 553/560.
- [37] *Visitørregnskaber*, opslag 106-107/219; C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.): *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, 1632-35, nr. 486, s. 415.
- [38] *KBB 1616-20*, s. 922, kongens missive 17.10.1620 til lensmand Christoffer Basse affødt af Baltasar de Bitters klage.
- [39] *Smstds.*, s. 459. Åbent brev 31.8.1618.
- [40] *Smstds.*, s. 566f. Bestalling for Baltasar de Bitter 29.3.1619.
- [41] *Smstds.*, s. 775. Missive til tolderne i Helsingør 15.2.1620.
- [42] SA/*Helsingør byfoged/Skifteprotokol 1621-25*, opslag 338-41.
- [43] *KBB 1621-23*, s. 581f. Missive til lensmand Christoffer Basse 19.4.1623.
- [44] *KBB 1616-20*, s. 802f. Missive til tolderne 16.3.1631.
- [45] *KBB 1624-26*, s. 16.
- [46] Det er sandsynligt, at det drejer sig om et skib, som Hessel ikke har visiteret korrekt, hvorfor en af hans undervisitorer, Hans Piper, angav ham. Hessel blev fængslet, men løsladt mod en enorm kaution på 20.000 rigsdaler garanteret af hans venner. Se *KBB 1630-32*, s. 233: beskærmelsesbrev for angiveren, og s. 239: afgørelse om kaution.
- [47] *KBB 1630-32*, s. 287f. Missive til lensmand Frederik Urne 3.12.1630; *Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve*, II, nr. 306, s. 339f., brev til lensmand Frederik Urne 1.5.1631, især note 3.
- [48] *KBB 1627-29*, s. 429
- [49] Otto Gr. Lunde og J.E. Sars (udg.) *Norske Rigsregistrarer*, VI, s. 306ff.
- [50] *KBB 1630-32*, s. 266f., bestallinger dateret 28.10.1630.
- [51] *Smstds.*, s. 424. Bestalling dateret 23.3.1631. Han underskriver sig i 1633 og 1635 som Christian Rasmussen, *Visitørregnskaber*, opslag 92/219; 109/219; i 1636 som Christian Bødker, *Visitørregnskaber*, opslag 10/65.
- [52] *KBB 1640-41*, s. 340; *KBB 1642-43*, s. 554.
- [53] *KBB 1637-39*, bestalling dateret 28.5.1639. *Visitørregnskaber*, opslag 23/65 og 57/65.
- [54] *KBB 1633-34*, s. 498. Missive til lensmand Frederik Urne 13.3.1634. Christian Rasmussen klagede dog i 1640 over, at Hans Piper skulle have forholdt ham en del af det prisegods, der tilkom ham. Lensmanden fik ordre på at klare den sag. *KBB 1640-41*, s. 199.
- [55] *Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve*, 3. bd., 1878-80, s. 208. Brev dateret 26.12.1633.
- [56] *Rådstueprotokol 1639-42*, fol. 64R. Jørgen Beiers svar på Randulffs spørgsmål nr. 12 om arbejdsgangen på toldboden. Se herom: Mogens Jensen: »Et blodigt år ved Øresunds Toldbod« i: *Zise 2022, Told- og skattehistorisk årbog*, s. 63f.
- [57] Sluppen og dens rorskarle omtalt i *KBB 1633-34*, s. 370. Missive til lensmand Frederik Urne dateret 17.12.1633; jf. de årlige udgifte til vedligeholdelse af sluppen nævnt i *Visitørregnskaber 1630-31*, opslag 20 og 70/219; 1632-35, opslag 92/219; 1636-42, opslag 20/65.
- [58] *KBB 1633-34*, s. 498.
- [59] *KBB 1633-34*, s. 371. Missive til Rigens admiral Claus Daa og rentemestre Jørgen

- Vind og Sten Beck, dateret 17.12.1633.
- [60] *KBB 1633-34*, s. 426. Missive til Claus Daa, Jørgen Vind, Sten Beck og Joakim Beck, dateret 26.1.1634.
- [61] *KBB 1633-34*, s. 498. Missive til Frederik Urne, dateret 13.3.1634; et lignende forbud mod købmandsskab fik Didrik Hessel. *KBB 1627-29*, s. 429. Missive til tolderne i Helsingør 20.5.1628. Da kongen et par år tidligere havde solgt ham skibet »Den forlorne Søn« med tilladelse til at færdes frit med skibet i Danmark-Norge (*KBB 1624-26*, s. 662, åbent brev af 30.4.1626), kan der med forbudet ikke have været tænkt på almindelig varehandel, men på køb af måske ufortoldede varer.
- [62] *KBB 1630-32*, s. 233.
- [63] *Smstds.*, s. 462f. Missive til lensmand Frederik Urne, dateret 11.4.1631.
- [64] *Danmarks Kirker II, Frederiksborg amt*, 1, s. 159.
- [65] *SA/Kirkebøger, Helsingør Sankt Mariæ sogn*, opslag 255/608.
- [66] *Smstds*, opslag 390/608. Begravet 6.10.1643 »in die Kirche«. Jf. gravsten nr. 33, *Danmarks Kirker II*, s. 479f. og *Helsingør Byfoged, Skifteprotokol for Helsingør 1639-1644*, opslag 411-429/481.
- [67] Laurits Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857, I*, s. 389.
- [68] Navnene fremgår af skiftet efter Maren 10.2.1637. *Skifteprotokol for Helsingør, 1635-1639*, opslag 220/569.
- [69] *SA/Øresunds Toldkammer/Regnskaber aflagt af visitøren i Bæltet (1642-1644)*.
- [70] *KBB 1640-41*, s. 53. Åbent brev om godkendelse af medhjælp. *KBB 1642-43*, s. 535. Bestalling for Simon Jensen som Hans Pipers afløser.
- [71] *Kirkebog for Helsingør, Sankt Mariæ kirke*, opslag 390/608; *Skifteprotokol for Helsingør*, opslag 423/481. »Lejersted i kirken« kostede 240 daler, kistebærere 30 daler og selve begravelsen 145½ daler, 1½ mark.
- [72] *KBB 1642-43*, s. 270. Missive til lensmand Hans Ulrik Gyldenløve, dateret 13.11.1643. Forhør den 1.12.1642 i *SA/Helsingør Rådstue: Rådstueprotokol 1642-1652*, Fol. 10R-12V.
- [73] *KBB 1642-43.*, s. 317.
- [74] *Smstds.*, s. 336. Missive til lensmand Hans Ulrik Gyldenløve, dateret 16.12.1642; jf. *smstds.*, s. 374. Missive til rentemestrene.
- [75] *Skifteprotokol for Helsingør, 1639-44*, opslag 411-429/481. Der regnes i skiftet både med rigsdaler (in specie) og daler (mønt) i forholdet 2:3 med totalsummer opgjort i sidstnævnte.
- [76] *Skifteprotokol Helsingør, 1654-55*, opslag 88-134/454.
- [77] Om bodmerilån, se: Mogens Jensen: »Jacob Hybertsens sedler. Bodmeribogen 1639« i: *Zise 2021, Told- og skatthehistorisk årbog*, s. 69-83.
- [78] Forklaret i: Ole Degn: *Regnskabshistorie*, 2010, s. 90.
- [79] *KBB 1646*, s. 153. Kongens missive til lensmand Arent von der Kuhla, dateret 16.5.1646. Jf. s. 228f. Bevilling, dateret 22.6.1646.
- [80] *Kirkebog for Sankt Mariæ kirke*, opslag 402-07/608; jf. *Skifteprotokol*, 1654-1655, opslag 134/454: »Eftterschreffne sterbboere bleffuen beseiglede i denne Pæst i Nerwerende Aar - 1654«; *Helsingør i Sundtoldstiden, II*, s. 198.
- [81] En manuel optælling når kun til 283 begravelser; differencen er forståelig, når man betænker præstens travlhed med begravelser. Han har ikke haft tid og overskud til løbende at få kirkebogen ført ajour.
- [82] *Kirkebog for Sankt Mariæ sogn*, opslag 403/608.
- [83] *Helsingør i Sundtoldstiden, II*, 1929, s. 198.
- [84] *Danmark-Norges Traktater*, IV, s. 489, Handels- og toldtraktat af 13.8.1645, pkt. 3.
- [85] En oversigt over prisegods for året 1631 uden værdiangivelse findes i *SA/ØT/Indtægt (Christen Davidsen) 1631*, opslag 554f./556.
- [86] Mikael Venge: *Dansk Toldhistorie I*, 1987, s. 231.
- [87] Tallene hentet fra Ole Degn: »Øresundstoldens toldsatser, indtægter og regnskabsformer 1497-1857«, i: *Tolden i Sundet*, s. 166.
- [88] Som fuldmægtig tjente ofte den senere rådmand (1657) og borgmester (1661) Johan Hansen (-1668). Se f.eks. *Visitørregnskaber*, opslag 53ff./219 og 61ff./219.
- [89] *Smstds.*, opslag 100 og 180ff./219
- [90] *Smstds.*, opslag 158ff./219. Visitørens redegørelse, se opslag 95/219.

- [91] Eksemplerne er legio. Se f.eks.: *Smstds.*, opslag 6/219 (visitør), opslag 24f./219 (dom); opslag 7/219 (visitør), opslag 26f./219 (dom); opslag 8/219 (visitør), opslag 28f./219 (dom) osv.
- [92] Louis E. Grandjean (udg.): *Frederik IIs Søret*, 1561, Cap 39.
- [93] *Visitørregnskaber.*, opslag 94/219 (visitør), opslag 153f./219 (dom).
- [94] *Smstds.*, opslag 9/219 (visitør), opslag 32ff./219 (dom).
- [95] *Smstds.*, opslag 100/219 (visitør), opslag 180f./219 (dom).
- [96] *Smstds.*, opslag 8/219 (visitør), opslag 30f./219 (dom) De anfører som eksempel, at der i Narva går 23½ lispund på et skippund, men i København kun 20.
- [97] Se f.eks.: *SA/ØT/Diverse dokumenter indtil 1660*, opslag 50/526.
- [98] *Øresunds- og Strømtoldrulle*, 1842, s. 51, § 5.
- [99] *Danmark-Norges Traktater, IV*, s. 489, § 3.
- [100] *Visitørregnskaber*, opslag 96/219 (visitør – Reimert Jacobsen, Enckhusen), opslag 161/219 (dom); opslag 96/219 (visitør – Oue Meinertsen, der Schelling), opslag 163/219 (dom).
- [101] *Smstds.*, opslag 157/219.
- [102] *Smstds.*, opslag 20/65.
- [103] Vægten af det enkelte kanonrør angives til 3500 pund og den samlede pris til 500 rigsdaler. *Smstds.*, opslag 111/219.
- [104] *Smstds.*, opslag 95/219 (visitør), opslag 155/219 (dom). Garneringen er her nok de halm- eller stråmåtter, som blev lagt under en last korn, så kornet ikke skulle blive ødelagt af fugt. (*Dansk Søfartshistorie II*, s. 106).
- [105] *Smstds.*, opslag 16/219 (visitør), opslag 60/219 (bekendelse).
- [106] *Smstds.*, opslag 83/219 (visitør), opslag 138/219 (bekendelse).
- [107] *Smstds.*, opslag 12/219 (visitør), opslag 42/219 (dom).
- [108] *Smstds.*, opslag 15/65 (visitør), opslag 50/65 (dom).
- [109] *Smstds.*, opslag 16/219 (visitør), opslag 56/219 (dom).
- [110] *Smstds.*, opslag 84/219 (visitør), opslag 140/219 (bekendelse).
- [111] Reglerne for føring var, at skipper og styrmand hver toldfrit kunne medtage én læst, hovedbådsmand, skriver, tømmermand og kok hver en halv læst og de øvrige båds mænd hver en trediedel læst. *Frederik IIs Søret*, kapitel 10.
- [112] *Smstds.*, opslag 8/219 (visitør), opslag 28/219 (dom).
- [113] *Smstds.*, opslag 12/219 (visitør), opslag 40/219 (dom).
- [114] *Smstds.*, opslag 77/219 (visitør), opslag 126/219 (dom). Jf. *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen)* 1632 7 12 – 11 2, opslag 128/189. Her er byttet om på for- og efternavn.
- [115] *Rådstueprotokol*, 1626-1634, fol.134V-155R.
- [116] Se f.eks. *Visitørregnskaber*, opslag 6/219 (én rejse); 7/219 (to rejser) og 94/219 (tre rejser).
- [117] Se Mogens Jensen: »Rosenvingebrødrene i Helsingør«, i: *Zise 2017 nr. 1, Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*, s. 17.
- [118] *KBB 1616-20*, s. 354f. Udateret bestalling af ca. 29.3.1618.
- [119] *Smstds.*, s. 566f. Bestalling dateret 29.3.1619.
- [120] *KBB 1627-29*, s. 276. Missive til tolderne i Øresund dateret 30. december 1627. Missivet slutter med den lidt kryptiske udmelding, at konge og lensmand efter at have set dommen vil afgøre, om kongen vil beholde visitørens anpart. Man må vel gå ud fra, at dette gælder sager, hvor visitøren ikke følger den angivne procedure og derfor er under mistanke om at berige sig på kongens bekostning.
- [121] *Visitørregnskaber*, opslag 11/219 (visitør) og 38f./219 (dom).
- [122] *Helsingør Rådstue/Rådstueprotokol*, 1626-1634, fol. 104R. *SA/ØT, Indtægt (Christen Davidsen)* 1631, opslag 154/556, 498/556. Sagen er ikke indført i Visitørprotokollen.
- [123] *Smstds.*, opslag 17f./219 (visitør), 64ff./219 (dom). Sagen er kort refereret i retsmødet den 12.11.1631. *Helsingør Rådstue/Rådstueprotokol*, 1626-1634, fol.108V-109R.
- [124] *SA/ØT/Indtægt (Christen Davidsen)* 1631, opslag 517 og 518/556.
- [125] Jf. ovenfor, sagen om Christian IV og generalcertifikater.
- [126] *Visitørregnskaber*, opslag 90/129.
- [127] *Smstds.*, opslag 89/219 (visitør), 149/219 (dom), *SA/ØT/Indtægt (Villum Mortensen)*, 1632 1 1 – 7 12, opslag 102/233.

- [128] *Visitørregnskaber*, opslag 105/219.
Rådstueprotokol, 1634-1639, fol. 34V-35R;
43R-44R.
- [129] *Visitørregnskaber*, opslag 104/219, 194f/219
og 196ff./219; jf. *Rådstueprotokol*
1634-1639, fol. 33V-34R; SA/ØT/C. *Indtægt*
(*Niels Knudsen og Poul Sørensen*) 1635,
opslag 55/120 og 98/157.
- [130] Afskrift af toldseddel i *Visitørregnskaber*,
opslag 197/219.
- [131] Der skulle dog betales både skibstold,
oppenge, lygtepenge og tøndepenge, så
også skibe med svensk gods skulle klareres
på toldboden.
- [132] *Visitørregnskaber* 1630-42, opslag 194f/219;
jf. opslag 104/219.
- [133] Mogens Jensen: »De danske kongers
Guldbjerg« i: *Zise 2022, Told- og skattehi-*
storisk årbog, s. 75f.
- [134] *KBB*, 1630-32, s. 265f. Bestalling af
28.10.1630; jf. Balthasar de Bitters
bestalling 29.3.1619 i: *KBB*, 1616-20, s. 566f.
- [135] Således i april 1639, hvor fire soldater måtte
blive på skibet i fire dage »formedelst storm
og uvejre«. *Visitørregnskaber*, opslag 14/65.
- [136] *Visitørregnskaber*, opslag 6/219.
- [137] *Smstds.*, opslag 11/219.
- [138] *Smstds.*, opslag 19f/219.
- [139] *Smstds.*, opslag 216/219. De 20 skilling i
Rentekammerets opgørelse = 1 mark, 4
skilling i Hans Pipers regnskab.
- [140] *Smstds.*, opslag 87/219.
- [141] *Smstds.*, opslag 217/219. Der gik 12 tønder
torsk på en læst.
- [142] *Smstds.*, opslag 213f./219; jf. opslag
108f./219.
- [143] *Smstds.*, opslag 216/219; jf. opslag 213/219.
- [144] *Smstds.*, opslag 72/219. Regnskabets
»forside« er kun underskrevet af Hans
Piper. De første skibe er dog visiteret i april.
Smstds., opslag 82-84 og 86/219.
- [145] *Smstds.*, opslag 91f/219.
- [146] *Smstds.*, opslag 107-14/219.
- [147] Refusionen af disse kostpenge ophører
med udgangen af 1633, hvorefter visitøren
kun i tvivlstilfælde har pligt til at registrere
toldsedlerne. *KBB* 1633-34, s. 498. Missive
til lensmand Frederik Urne, dateret 13.
marts 1634; kostpengene dukker op igen
fra 1640. *Visitørregnskaber*, opslag 20/65.
- [148] *Visitørregnskaber*, opslag 108/219.
- [149] *Smstds.*, opslag 114/219.
- [150] *Smstds.*, opslag 10/65.
- [151] *Smstds.*, opslag 9-10/65.
- [152] *Smstds.*, opslag 20/65.
- [153] *Smstds.*, opslag 14/65.
- [154] *Smstds.*, opslag 23/65.
- [155] *Smstds.*, opslag 10/65 og 23/65. I sidste
tilfælde stryger man summens 39 skilling,
så man ender på et lige antal rigsdaler.
- [156] *Smstds.*, opslag 11/65.
- [157] *Smstds.*, opslag 20/219.
- [158] Mielke Venge: *Dansk Toldhistorie I*, 1987,
s. 231.
- [159] *Indtægt (Christen Davidsen)* 1631, opslag
292/556; *Visitørregnskaber*, opslag 8/219 og
26/219.
- [160] *SA/Øresunds Toldkammer/Regnskaber*
aflagt af visitøren i Bæltet (1642-1644).
Pakken rummer et læg med en række
upaginerede løse ark, tilsammen beskrevet
på ca. 30 sider.
- [161] *KBB* 1640-41, s. 60.
- [162] *KBB* 1642-43, s. 602.
- [163] *CCD IV*, s. 563.
- [164] *KBB* 1651, s. 182.
- [165] *Visitørregnskaber*, opslag 97/219.

Toldbygninger i Haderslev og omegn fra 1864 til 2023

AF **HELGE CHRISTIAN JACOBSEN**

I 1867, da det tidligere hertugdømme Slesvig efter opgøret mellem Østrig og Preussen blev en del af kongeriget Preussen, etablerede de nye myndigheder et toldvæsen efter preussisk lovgivning.

Organisationen i Nordslesvig, der jo var et grænseområde, fik til følge, at der i Haderslev blev etableret et Hauptzollamt (hovedtoldkontor), fra hvilken Zollämter (toldkontorerne) i de daværende Haderslev og Aabenraa kredse (amter) blev administreret. Der var Landstrassenzollamten (grænsetoldsted) langs landegrænsen, Hafenzollamten (havnetoldkontor) i havnene, Zollamten an der Küste langs Lillebæltkysten, og ved de nordligste banegårde var der Eisenbahnzollamten (jernbanetoldkammer). Det medførte, at der de forskellige steder skulle etableres bygninger eller indrettes lokaler ved bestående bygninger, som f.eks. ved banegårdene.

Nærværende artikel beskæftiger sig med toldbygninger i Haderslev og omegn fra 1864 over Genforeningen og i hovedsagen frem til 2010, men faktisk frem til i dag, for de bevarede bygningers vedkommende.

Hvis ikke Nordslesvig eller Sønderjylland havde været en del af Preussen i perioden 1867 til 1920, ville der i området alene have været toldbygninger i Haderslev og Aarøsund, men fremmedherredømmet med den nærliggende grænse medførte etableringen af langt flere toldbygninger.

Udover et Hauptzollamt ved havnen i Haderslev etablerede preusserne et Hafenzollamt i Aarøsund, et Zollamt ved Stevelt pga. omladning fra store skibe til pramme ved Haderslev Fjords munding samt et Eisenbahnzollamt på banegårdene i Vojens og Sommersted, som dog havde forskellig status.

Udenfor Zollamten var der bemandede Aufsichtsposten (toldopsynsposter) på Aarø og Ørbyhage samt ved Kelstrup og Hejsager strande. Disse poster havde ikke egne bygninger.

I forbindelse med den nye grænsedragning i 1920 blev alene toldkontoret i Haderslev samt toldfunktioner med bygning i Aarøsund bevaret.

Toldvæsenets bygninger og lokaler i Haderslev, Aarøsund, Stevelt Strand, Vojens og Sommersted

I Haderslev var der på havnen blevet opført en toldbod med pakhus i 1854. Disse næsten nye lokaler blev overtaget af det preussiske toldvæsen. Foruden pakhuset rummede bygningen kontor- og ekspeditionslokaler samt bolig til overtoldinspektøren. I 1875 blev der opført en brændselslade med to lokummer bag toldkammeret. I tiden efter 1900 var toldbodens bygning blevet for lille til at rumme det preussiske Hauptzollamt, og myndighederne besluttede at opføre en ny bygning, der stod færdig 1912, hvorefter den tidligere blev solgt til nedrivning og genopførelse på adressen Elmevej 2, hvor den blev indrettet til boliger. Den solide bygning er stadig i anvendelse.

Det markante hus, inspireret af dels senklassicisme og dels italiensk villastil, er fra 1854 og er sandsynligvis tegnet og opført af bygmester Paul Christiansen (1807-1893), der på dette tidspunkt var Haderslevs førende

Fig. 1. Haderslev Havn fotograferet omkring 1908 fra havnens sydside. Den hvide toldbygning med pakhus og lade ses centralt i billedet. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune.

*Fig. 2. Det genopførte toldhus, der blev flyttet i 1912, står stadig på adressen Elmevej 2.
Foto: Helge C. Jacobsen, 2023.*

bygmester. Han benyttede sig af senklassicismens formsprog med stor enkelthed og stram symmetrisk opbygning.

Det nye og meget større Hauptzollamt med et sidehus, der fungerede som stald og udhus, blev også opført ganske nær havnen på nuværende adresse Skibbrogade 12. Den store, meget smukke bygning i slesvigsk hjemstavnsstil med referencer til nybarok er tegnet af arkitekt F.W.A. Jablonowski (1854-1932), der var kredsbygningsinspektør i Haderslev Kreds (amt). Hovedbygningen rummede foruden pakhus også ekspeditionslokaler, kontorer og boliger til overtoldinspektøren med flere. Dens arkitektur er et flot eksempel på den tids skifte mellem historicisme og hjemstavnsstil (i Danmark Bedre Byggeskik) hvis karakteristika var granitsokkel, murflader i blank mur af røde sten, svungne gavlkviste, korsopdelte vinduer med fire ruder foroven og seks forneden, og afvalmet tag tækket med flade bæverhalesten. Udover, at den nye toldbod var en for tiden meget moderne bygning i arkitektonisk henseende, var man imponeret over, at den store bygning blev opvarmet med et centralt varme anlæg med en stor kedel i kælderen og radiatorer i samtlige lokaler.

Fig. 3. Toldboden på Skibbrogade er tegnet af den preussiske kredsbygningsinspektør F.W.A. Jablonowski i tidens moderne arkitekturform, slesvigsk hjemstavnstil. Bygningen blev indviet i 1912. Foto: Helge C. Jacobsen, 2020.

I 1920 overtog det danske toldvæsen bygningen, hvorfor den fortsatte som toldkammer. Bygningen blev nyindrettet og ombygget indvendigt mange gange. Allerede i 1920 blev en del af hovedbygningen indrettet til kontorer for amtstuen (en statslig institution, der opkrævede ejendoms-skatte), pakhuset blev flyttet ud i staldlængen, og der blev senere opført et stort pakhus i træ syd for bygningen. Amtstuen flyttede på et tidspunkt ud af toldboden. Der var altså toldbod i bygningen fra 1920 til 1979, da funktionen flyttede til andre lokaler. Efterfølgende blev der indrettet lejligheder i komplekset.

Men i 1962, da omsætningsafgiften (oms) blev indført, som i 1967 erstattedes af meromsætningsafgiften (momsen), og der kom en væsentlig personaletilgang til toldkammeret, der i øvrigt blev yderligere forøget ved at områdets små toldsteder blev nedlagt og Haderslev Toldkammer fik funktion som distriktstoldkammer, blev lokalerne på Skibbrogade 12 for små, hvorfor distriktstoldkammeret etablerede aflastningskontorer i den tidligere Katedralskole i Gaaskærgade.

Disse blev i 1970 flyttet til en tidligere skole på adressen Laurids Skaus-

gade 12. Denne skole blev opført i 1890 af Haderslev by som højere pige-skole, og fik navn efter den tyske kejserinde Auguste Victoria. Der var skole i bygningen frem til besættelsen, da den blev beslaglagt af den tyske værnemagt. Fra 1946 til 1969 anvendtes bygningen som anneks til Haderslev Kaserne, hvorefter den frem til 1979 delvis blev anvendt til toldkontorer.

I 1979 flyttede Haderslev Distriktstoldkammer ind i den største bygning i det tidligere Haderslev Amtssygehus. Det var den lange hovedfløj med sidefløje mod nord, der blev opført i 1928 med Viggo Norn som arkitekt. Sygehusbygningen blev ombygget til toldkammer og fik hovedindgang i vestgavlen ud mod Sct. Severingade. Den store, solide bygning var et langhus i to etager, opført i gule sten med rødt tegltag. Den sydvendte facade har tyve vinduesfag og en hoveddør omkranset af en portal. De hvide vinduer er udformet som korspostvinduer med seks ruder i hver ramme.

I 1990 blev toldvæsenet og det statslige skattevæsen lagt sammen og blev

Fig. 4. I årene 2000-2010 havde ToldSkat kontorer spredt rundt i Haderslev. Et af stederne var i den ombyggede gymnastiksal i den tidligere Katedralskole i Gåskærgade. Bygningen er opført omkring 1925 og tegnet af kongelig bygningsinspektør Jens Vilhelm Petersen. Foto: Helge C. Jacobsen, 2023.

Fig. 5. Haderslev Amtssygehus, der efter nedlæggelsen i årene 1979-2003 kom til at rumme Haderslev Distriktstoldkammer/Told- og Skatteregion Haderslev. Den fine bygning er tegnet af arkitekt V. Norn fra Horsens. Fotografiet er taget omkring 1935. Foto: Horsens Byarkiv.

til ToldSkat. Det tidligere toldvæsens funktioner blev i tidens løb stærkt reduceret; derved blev toldkammeret på Sct. Severingade alt for stort, og det blev afhændet i 2003. Efterfølgende blev bygningen ombygget til ejerlejligheder.

ToldSkat flyttede derefter til en tidligere industriel administrationsbygning på Norgesvej. Da ToldSkat i 2005 blev lagt sammen med de kommunale skatteforvaltninger og blev til SKAT, blev det nødvendigt at supplere lokalerne på Norgesvej med foreløbige lokaler spredt rundt i byen, på lokaliteter som Kløvervej, Nørregade og Gaaskærgade. Disse uhensigtsmæssige forhold ændredes radikalt, da man i 2010 flyttede til en nyopført bygning i nærheden af havnen på adressen Christian Xs Vej 22. Denne bygning er tegnet af arkitektfirmaet Friis og Moltke.

Ud over de omtalte tilholdssteder for toldvæsenet havde etaten små vagtlokaler, dels på havnen og dels ved jernbanestationen. Disse var oftest lejede lokaler.

I Aarøsund, hvor der var en lille driftig havn, dels pga. nærheden til Fyn (Assens) og dels fordi sejladsen ind til Haderslev var besværlig for sejlskibe pga. den lange smalle fjord med vanskelige vindforhold, blev der i 1867 etableret et Hafenzollamt med en Zollcontroleur som leder. I 1920 fortsatte toldstedet med dansk toldpersonale. Til afløsning for det gamle

Fig. 6. Havnebroen i Aaresund fotograferet omkring 1910. Man mener, at toldkontoret havde lokaler i den lagerbygning, der ses for enden af broen og vejen. Foto: Peter Schaffer Hansens postkortsamling.

tyske toldkontor, der lå i et nu nedrevet havnekontor, blev der i 1928 opført på adressen Aarösund Havn 15 en bygning, der rummede kontor samt bolig for toldkontrolløren.

Den smukke bygning i Bedre Byggeskik er tegnet af den lokale arkitekt og bygmester Hannibal Dall, der ejede den og udlejede den til toldvæsenet. Den første lejekontrakt gjaldt ti år, men lejemålet fortsatte. Toldkontorets funktion ophørte 1969. Bygningen er efterfølgende blevet anvendt til privatbolig.

Ved Stevelt Strand, der ligger ved Haderslev Fjords munding, har man gennem flere hundrede år omlastet gods fra sejlskibene til pramme, der enten blev trukket ved hjælp af duc d álber (store nedrammede pæle) eller roet fra fjordmundingen ind til købstaden. Allerede i 1867 etablerede Preussen et Zollamt med en Zollcontroleur og en Innehmer som betjening ved stranden; derved kunne et skibs last fortoldes før omladningen. Toldstedet blev etableret i bygninger fra en mindre gård, der lå på stedet. I 1904 blev der bygget en ny, stor og moderne bygning til erstatning for de tidligere. Det store hus i ni fag blev opført i det nye arkitektoniske formsprog, slesvigsk hjemstavnstil med rødt murværk i blanke teglsten, rødt tegltag og hvide

Fig. 7. Toldkontoret ved Aarøsund Havn, her fotograferet omkring 1935. Bygningen rummede toldkontor samt bolig til den ledende toldetatsmand. Foto: Peter Schaffer Hansens postkortsamling.

Fig. 8. Toldstedet i Stevelt fotograferet omkring 1914. På billedet ses toldbygningen og den lille bådebro. Foto: Peter Schaffer Hansens postkortsamling.

berlinervinduer (T-vinduer). Bygningen rummede kontorer og tjenesteboliger. En af længerne til den gamle gård blev bevaret.

Selvom toldstedet blev nedlagt ved Genforeningen, og den solide bygning blev solgt, er hovedbygningen sammen med laden stadig bevaret.

I 1866 var jernbanestrækningen Flensborg-Vamdrup færdig og kunne tages i brug. Første station syd for den nye Kongeågrænse var Farris, derefter kom Sommersted og så Vojens. På alle tre stationer blev der etableret Eisenbahzollamten for persontrafik. I Farris og Vojens skete det i 1867, i Sommersted 1871. Farris eksisterede først fra 1906 som station og fik først status som Nebenzollamt II for kontrol af persontrafik september 1915. Sommersted station blev anlagt i 1866, men fik først status som Eisenbahzollamt med status som Nebenzollamt II for kontrol af persontrafikken i 1871, som ophørte 30. september 1915, hvor Farris overtog opgaven frem til genforeningen. Med hensyn til toldstederne på jernbanestrækningen Vamdrup-Vojens henvises der til Zise 2022, s. 202-203, hvor deres status og oprettelses- og nedlæggelsesår fremgår.

At der blev opført en jernbanestation i Vojens, der ikke var et bysamfund, ja ikke engang en landsby, men bare en plet mellem mose og hede ved landevejen mellem Haderslev og Ribe, skyldtes, at der skulle etableres en stikbane fra hovedstrækningen til Haderslev, der var en driftig købstad.

Fig. 9. Toldbygningen ved Stevelt Strand blev opført i 1904. Den lave ladebygning er fra det tidligere bygningskompleks. Toldbygningen rummede kontorer samt to lejligheder. Foto: Odense Luftfoto 1951, Det kongelige Bibliotek.

Fig. 10. Vojens station fotograferet omkring 1910. Toldvæsenets lokaler lå længst til højre.
Foto: Museums Sønderjyllands Mediesamling.

Fig. 11. Sommersted station fotograferet omkring 1930. Foto: Museum Sønderjyllands mediesamling.

Vojens Station blev den største, også i toldmæssig forstand, for her blev der også etableret et Nebenzollamt I for kontrol af rejsende og gods. I stationsbygningens nordlige ende blev der indrettet kontor- og lagerlokaler for toldvæsenet. Stations- og toldfunktion medførte, at Vojens i løbet af to årtier udvikledes til en driftig erhvervs- og handelsby Vojens Station blev opført i 1864. Den var tegnet af den danske arkitekt N.P.C. Holsøe, der bl.a. havde jernbanestationer som speciale. Den historicistiske bygnings form-

sprog er ligesom ved de øvrige sønderjyske stationer, Holsøe har tegnet, stærkt inspireret af den italienske renæssance. Den blev nedrevet i 1967.

I Vojens opførte toldvæsenet i 1878 en tjenestebolig for toldinspektøren samt et dobbelthus, der skulle fungere som tjenestebolig for to toldassistenter. Det øvrige toldpersonale fik ikke tilbudt tjenesteboliger. Vojens opretholdt toldfunktionen til 1920. Dobelthuset blev i 1920 indrettet som posthus og toldinspektørens bolig blev overtaget af postmesteren. I dag er begge bygninger nedrevet.

Sommersted Station er opført i 1866. Den lille stationsbygning er udvidet flere gange, bl.a. i 1905. Arkitekten er ukendt. Bygningen blev nedrevet i 1983.

Stationen i Sommersted er ligesom de to beboelsesbygninger i Vojens opført i det, man i Sønderjylland og Tyskland kalder gewerkschulebau; lave bygninger med et lavt gitterspærtag med udhæng og tækket med tjærepap. I Danmark kalder man stilen for stationsbyarkitektur. Sommersted opretholdt toldfunktionen frem til 1915.

Af alle de omtalte bygninger, der direkte er opført til toldfunktion, er alene Haderslevs to toldboder samt toldbygningerne i Stevelt og Aarøsund stadig eksisterende. Desværre er bygningen i Aarøsund ændret en del, men de tre andre står smukke og statelig tilbage, dog for den ældste toldbods vedkommende på en ny placering.

Litteratur

Fangel, Henrik: *Haderslev Bys Historie 1864-1920*. 1996.

Kall, Peter: *Preussische Zollverwaltung in Nord-Schleswig 1867-1920*. 1967. Manuskript.

Kilder

Rigsarkivet i Aabenraa: Arkivskaber: Haderslev Kredsbygningsinspektør; Arkivserie:

Sager vedrørende offentlige bygninger 1875-1919.

Rigsarkivet i Aabenraa: Arkivskaber: Den Kongelige Bygningsinspektør; Arkivserie:

Sager vedrørende bygninger i Sønderjylland 1883-1958. Haderslev Toldkammer 1921 og Haderslev Toldkammer 1925.

Oplysninger fra Lokalthistorisk Arkiv i Vojens.

Oplysninger fra Lokalarkivet i Aarøsund.

Interviews af tidligere ansatte ved toldvæsenet i Haderslev.

Oplysninger indhentet gennem Facebook-grupper i Haderslev og Vojens.

Gendarmerne i Skelde på Broager Land 1940-1945

To skæbnefortællinger og tiden efter befrielsen

AF FINN LAUTRUP

Prolog

Udgangspunktet for artiklen er fortællingen om to skæbner blandt gendarmerne i Skelde på Broager Land koncentreret omkring perioden 1944-1945, hvor grænsegendarmerne blev interneret i september 1944 og nogle af dem senere deporteret til koncentrationslejre i Tyskland. Grænsegendarmerne boede ofte meget tæt på hinanden i det bevogtningsafsnit, hvor de gjorde tjeneste. Dette var tilfældet for de 16 tjenestegørende gendarmere i afsnit Skelde, der på daværende tidspunkt var Grænsegendarmafsnit 3 under Distrikt 1, Sønderborg. Man kom hinanden ved, og for Skeldes vedkommende var der nærmest tale om en koloni af gendarmere og deres familier. Geografisk dækkede afsnittet stednavnene Skelde, Gammelgab, Vemmingbund og Kragesand, der er det sydligste punkt på halvøen Broager Land. Naboafsnittet, afsnit 4, dækkede bl.a. Iller, Brunsnæs, Skodsbøl og Egersund.

Hovedpersonerne i artiklen er overgendarm Alfred Jørgensen Vaabensted og overgendarm Thomas Emil Jessen i afsnit Skelde. Begge blev sammen med de øvrige gendarmere i afsnittet interneret i Frøslevlejren den 19. september 1944. Både Vaabensted og Jessen var blandt de 141 gendarmere, der 5. oktober 1944 blev deporteret til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg. I november blev Vaabensted sammen med 71 andre gendarmere flyttet til arbejdslejren Schandelah, der var en af Neuengammes mange udekommandoer. Jessen forblev i Neuengamme, hvor han døde i december 1944.

Denne artikels forfatter har i en del år haft en beretning liggende i gem-

merne. Det er en beretning, som Vaabensted færdiggjorde i foråret 1966. I beretningen følger læserne hans kamp for at overleve rædslerne i de tyske koncentrationslejre. Vaabensteds beretning begynder ved udbruddet af Anden Verdenskrig i september 1939, og slutter ved hans hjemkomst til Skelde den 17. marts 1945.

Overgendarmer Thomas Emil Jessen er artiklens anden hovedperson, indtil hans død den 1. december 1944. Herefter bliver hustruen Maren og sønnen Ib på otte år hovedpersonerne i det videre forløb. Gennem sønnen får læserne et indblik i den tragedie, der ramte familien ved faderens død. Det er også fortællingen om, hvordan familien kom videre efter dødsfaldet.

Artiklen favner ikke kun hovedpersonerne, men søger også at tegne et billede af et Grænsegendarmeri, der efter interneringen i september 1944 var decimeret til næsten ingenting. Den midlertidige leder af korpset fra september 1944, toldforvalter H.F.S. Bahnsen i Tønder, måtte håndtere grænsebevogtningen med mandskab fra toldvæsenet. Bahnsen kom endvidere til at spille en vigtig rolle i forhold til de internerede og senere deporterede gendarmers pårørende. Han involverede sig i bestræbelserne for at få gendarmerne løsladt og for at få sendt livsvigtige fornødenheder til særligt de deporterede gendarmere i Tyskland.

Efter befrielsen var Grænsegendarmeriet et svækket og splittet korps, der skulle finde fodfæste igen. Følelserne fik frit spil for mange af gendarmerne, heriblandt Vaabensted. Endvidere belyses bestræbelserne for at få hjemført døde danske fanger fra Tyskland, med særlig fokus på de ni døde gendarmere i Schandelah-lejren. Til sidst omtales opgøret med de tyske »banditter« i Schandelah ved den britiske militærdomstol i Braunschweig. Overgendarmer A.M. Clausen, der også havde været fange i Schandelah-lejren, blev i januar 1947 indkaldt for at vidne ved domstolen i Braunschweig. Han fik også mulighed for at gense lejren, der ikke havde ændret sig ret meget siden marts 1945. Efter hjemkomsten skrev Clausen en beretning, der bliver gengivet her i artiklen.

Portræt af Alfred Jørgensen Vaabensted

Alfred Jørgensen Vaabensted blev født den 21. januar 1895 i Næstelsø nær Næstved, daværende Præstø Amt. Søn af husmand Albert Hansen og hustru Ane Katrine. Uddannet som plejer ved et sindssygehospital. Ansat i Grænsegendarmeriet fra den 21. februar 1919 med tjeneste i Kalvslund ved

Fig. 1. Vaabensted i uniform omkring 1930 med korporaldistinktioner på ærmerne. Med virkning fra den 1. april 1921 blev en gendarm efter tre års tjeneste udnævnt til korporal. Foto: Broagerlands Lokalkiv.

den dansk-tyske grænse siden 1864. Forflyttet til Skelde på Broager Land i oktober 1920 ved den nye landegrænse. I perioden 1922-1925 fulgte udnævnelser til korporal, overgendarm af anden grad og overgendarm af første grad. Gendarmerieksamen i 1933. Fra 1. april 1946 vagtmester af anden grad.

Ved Grænsegendarmeriets overgang til et toldgrænsekorps den 1. april 1952 fulgte Vaabensted med over i den nye organisation, der blev tilpasset datidens behov for grænsekontrol. Han forrettede nu tjeneste ved Toldgrænseafsnit 4, Sønderborg. Vaabensted blev pensioneret med virkning fra den 1. februar 1960. Han blev i 1927 tildelt Hans Majestæt Kongens hæderstegn for 8 års tjeneste. I 1935 fulgte hæderstegn for 16 års tjeneste i Grænsegendarmeriet.

Under den tyske besættelse 1940-1945 blev Vaabensted interneret i Frøslevlejren den 19. september 1944 sammen med de øvrige gendarmere fra Skelde. Han var blandt de 141 internerede gendarmere, der 5. oktober 1944 blev deporteret til koncentrations- og arbejdslejre i Tyskland.

Vaabensted blev sammen med 69 andre gendarmere frigivet i koncentrationslejren Neuengamme den 16. marts 1945, og kom med i en kortege af

Fig. 2. Vaabensted i civil omkring 1930. Foto: Broagerlands Lokalarkiv.

Hvide Busser med kurs mod Danmark. Kortegeen nåede Frøslevlejren tidlig morgen. Da var dagen blevet den 17. marts. Vaabensted og de fleste andre gendarmer blev straks løsladt. Da befrielsen trådte i kraft den 5. maj 1945 kl. 08.00, genoptog han tjenesten i Grænsegendarmeriet.

Vaabensteds beretning

Beretningen er gengivet så ufiltreret som muligt. Vaabensted er øjenvidne, og det er hans oplevelse og opfattelse af det skete, der er nedfældet i beretningen. For forståelsens skyld har det dog i nogle tilfælde været nødvendigt at tilføje eller rette ord og stednavne. Supplerende korte bemærkninger m.m. er sat i [skarp parentes]. I beretningen har forfatteren indsat henvisning til noter, der giver en dyberegående forklaring på nogle af hændelserne. Vaabensteds beretning er stort set skrevet »ud i et«, og det er derfor fundet hensigtsmæssigt at indsætte overskrifter i teksten. Forfatteren har

endvidere forsøgt at »gå i Vaabensteds fodspor« og i muligt omfang søgt at fotodokumentere dele af hans beretning.

Vaabensteds beretning bringes i det følgende.

»Forord

Efterfølgende beretning er skrevet 21 år efter løsladelsen fra de tyske KZ-lejre.

Dette betyder dog ikke, at der kan være nogen som helst tvivl om korrektheden af de omtalte begivenheder, da de er så fast indprentet i bevidstheden, at de sikkert ikke kan glemmes.

Forøvrigt er det hele afskrevet efter en løst nedkradset kladde, der skulle være vejledende ved en senere mere udførlig beretning.

På grund af forskellige omstændigheder udsatte jeg det videre arbejde dermed, og da så en af toldgrænsekorpssets folk tilbød at renskrive den foreliggende kladde, blev det hele ikke til mere.

Det må bemærkes, at jeg kun har omtalt, hvad jeg selv har set og hørt, og andre vil sikkert kunne berette om meget andet, som jeg ikke kender til. Derfor vil ingen kunne bekræfte alt, hvad jeg har skrevet om.

Enhver af os har jo gjort sine iagttagelser, som andre ikke kunne gøre, da vi i KZ-lejrene var delt i mange forskellige arbejds hold, og selv om der skete et eller andet indenfor det samme hold, var det slet ikke sikkert, at alle så det.

Snogbæk, foråret 1966.

[Sign.] Alfred Jørgensen Vaabensted.

pens. Grænsevagtmester.

f. 21/1 1895 – ansat i grænsegendarmeriet

21/2 1919 – pensioneret 1/2 1960.«

Før besættelsen 9. april 1940

Når en beretning om de danske grænsegendarmers forhold under Anden Verdenskrig skal skrives, så vil det være det rigtigste at begynde med at fortælle om visse ting vedrørende korpsets opgaver i tilfælde af krig. Opgaver, der ikke alene var ukendte af offentligheden, men i det store hele også for korpsets personale.

F O R O R D.

Efterfølgende beretning er skrevet 21 år efter løsladelsen fra de tyske KZ-lejre.

Dette betyder dog ikke, at der kan være nogen som helst tvivl om korrektheden af de omtalte begivenheder, da de er så fast indprentet i bevidstheden, at de sikkert ikke kan glemmes.

Forøvrigt er det hele afskrevet efter en læst nedkradset kladde, der skulle være vejledende ved en senere mere udførlig beretning.

På grund af forskellige omstændigheder udsatte jeg det videre arbejde dermed, og da så en af toldgrænsekorpsets folk tilbød at renskrive den foreliggende kladde, blev det hele ikke til mere.

Det må bemærkes, at jeg kun har omtalt, hvad jeg selv har set og hørt, og andre ville sikkert kunne berette om meget andet, som jeg ikke kender til. Derfor vil ingen kunne bekræfte alt, hvad jeg har skrevet om.

Enhver af os har jo gjort sine iagttagelser, som andre ikke kunne gøre, da vi i KZ-lejrene var delt i mange forskellige arbejdshold, og selv om der skete et eller andet indenfor det samme hold, var det slet ikke sikkert, at alle så det.

Snogbæk, foråret 1966.

Alfred Jørgensen Vaabensted.

pens. grænsevagtimester.

f. 21/1 1895 - ansat i grænsegendarmeriet

21/2 1919 - pensioneret 1/2 1960.

Fig. 3. Vaabensteds forord. Finn Lautrups samling.

Denne side af sagen må imidlertid udelades, og der må begyndes med krigens udbrud i september 1939. – For os gendarmere betød det jo en hel del mere end for den civile befolkning, idet vi udførte vores tjeneste ved selve grænsen, og det var egentlig en sær fornemmelse at gå der iført den blå uniform, der var synlig på lang afstand. Bevæbnet var vi med pistol eller gevær, og det følte, som om betydningen deraf nu i stærk grad var blevet

forringet, da det nu ikke længere kun var de almindelige opgaver, vi kunne blive stillet over for. – Men månederne gik, og der skete intet særligt ved grænsen; vi gik vore sædvanlige ture ad de kendte veje og stier, og mange af os har vel tænkt på 1914, da den første verdenskrig brød ud, og måske troede vi, at vi også blev skånet denne gang. Den 9. april 1940 bragte os dog på andre tanker, men hvad der skete denne dag, da tyskerne besatte Danmark, er så kendt af alle, at nærmere omtale deraf er unødvendig. Dog blev vi gendarmer nu for alvor klar over, hvad vi hidtil ikke havde vidst, ikke hørt eller læst om – og heller ikke på vort fagkursus i København havde man antydnet, at vi kunne få andre opgaver end de, der stod at læse i vores håndbog. Dog blev vi allerede inden den 9. april klare over, at der var til-tænkt os andet end at gå ved grænsen og passe vore »told- og politimæssige opgaver«, som vi havde læst om.

Til indledning antydede jeg dette, så derfor vil jeg kun sige, at dette efter min mening også hørte til et af de mørke punkter i Grænsegendarmeriets historie, men derom er intet fremkommet.¹

Tiden efter besættelsesdagen 9. april 1940

Tiden efter den 9. april bragte dog snart gendarmerne i et særligt vanskeligt forhold, da vi naturligvis helst undgik at møde tyskerne, når dette kunne lade sig gøre. Det var dog ikke altid muligt, og derfor blev det inden længe galt med ærbødigheden overfor de tyske officerer, og dette blev meddelt os: »På given foranledning« o.s.v. – Det har dog sikkert bevirket, at der blev bragt endnu flere kneb i anvendelse for at undgå at gøre honnør for dem. – Men tiden sled sig hen, og der skete ingen større forandringer i vores bevogtningstjeneste.

Så kom den 26. maj 1944, da chefen for Grænsegendarmeriet blev skudt af tyskerne. Det blev årsag til, at vi nu for alvor begyndte at tvivle om, at vi stadig ville få lov til at gå ved grænsen. Dog, krigen gik sin gang, og vi regnede måske med, at vi, i al vores ubetydelighed som et væbnet korps, intet betød for tyskerne – at de ligefrem overså os. Det stod vel klart for de fleste, at selv om det endnu gik langsomt så dog sikkert mod Tysklands nederlag, kunne det måske bevirke, at vi blev glemt. – Vi vidste ikke, at vi skulle tilbringe den kommende vinter i nød og elendighed.

JYDSKE DIVISION

Viborg, den 8/4 1940.

J. 4. 18/4 1940
J. 5. 2/4 1940

Kortrelikt O. 175

Til

Grænsegendarmeriet.

Krigsministeriet har ved Skrivelse 862 af 8/4 1940 tilkrevet Generalkommandoen saaledes:

"Efter Aftale mellem Finansministeriet og Krigsministeriet anmodes Generalkommandoen om at meddele Grænsegendarmeriet og Jydske Division at Grænsegendarmeriets Underlæggelse under Jydske Division ikke skal finde Sted paa Grundlag af de for Tiden truffne Beredskabsforanstaltninger, men kun efter udtrykkelig Formering af Sikringsstyrke, Beredskabsstyrke i Sønderjylland eller ved Mobilisering.

Saa længe saadanne Foranstaltninger ikke er truffet, skal Grænsegendarmeriet i Tilfælde af eventuelt Grænsoverskridelse fra tysk Side af væbnede Styrker ikke gøre Brug af Væben, men underrette de militære Myndigheder og, efter Forholdene, fortsætte Grænsetilsynet eller søge Styrken samlet bag de tilstedeværende Afdelinger af Hæren efter nærmere Anvisning fra Jydske Division.

Det tilføjes, at nærværende Bestemmelser intet ændrer i de for Grænsegendarmeriets Forhold efter Formering af Sikringsstyrken fastsatte Instrukser."

Hvilket herved meddeles til Efterretning.

E. B.

Busch

Oberstløjtnant.

Fig. 4. Den danske kontraordre af 8. april 1940. Kopi i Finn Lautrup's samling.

Interneringen i september 1944

Den 19. september 1944 var en varm og solrig dag, som jeg oplevede på følgende måde: Om formiddagen havde jeg tjeneste ved Flensborg Fjord, og om eftermiddagen var min kone og jeg nede ved en vej syd for Skelde for at plukke brombær. Kl. ca. 15.40 bemærkede vi, at en gårdejer, som vi kendte godt, kom cyklende ganske langsomt ned ad bakken, og jeg lagde mærke til, at han så meget alvorlig ud. Hans standsede ud for os, og de ord han udtalte, husker jeg endnu: »Ja, det er ikke for at lave nogen sensation ud af det, men det så lidt løjerligt ud«. Derefter berettede han om, hvorledes han havde set, at en bil med 4 tyske soldater var standset ud for en gendarms hus, de havde omringet det, mens de stadig holdt maskinpistolerne skudklare. Han vidste ikke mere, men det så noget mystisk ud, tilføjede han. – Denne meddelelse bevirkede, at vi øjeblikkelig holdt op med brombærplukningen, da jeg var blevet fuldstændig klar over, at nu skete der noget, som ikke alene gjaldt den omtalte kollega. Vi gik derpå omgående hjem, en strækning på kun 300 m. Så tog jeg min cykel og kørte ned i byen for at få nærmere underretning om det skete, men forinden havde jeg dog iført mig civil påklædning.

Kun halvvejs nået dertil mødte jeg en mand, der kunne give besked om, at tyskerne kørte rundt og afvæbnede gendarmene. Så var videre oplysning unødvendig, hvorfor jeg vendte om og tog hjem for at afvente begivenhedernes gang. Lang ventetid blev der ikke, da jeg var næste mand på listen. Og så holdt bilen hos os. En dansktalende tysker gik foran, mens det med de skudklare maskinpistoler gentog sig. Det blev derpå forklaret mig – »i al venskabelighed« – at man kun skulle indsamle gendarmernes våben – gevær, pistol og det dertil hørende ammunition. Også en gummiknippel skulle de have, og der var ikke noget med kun en delvis aflevering, de vidste nøje besked med, hvad hver mand var i besiddelse af. – Derpå fortsatte de til næste gendarm, og i løbet af et par timer var vi alle i afsnittet blevet afvæbnet. På en måde følte vi det vist som en lettelse, da vi mere dermed kunne gå ud fra, at der ikke ville ske os mere.

Den samme dag om aftenen var min kone og jegovre hos en kollega, som boede på den modsatte side af vejen. Vi blev der til kl. 24.00, og hele aftenen blev benyttet til at drøfte den nye situation, vi nu var kommet i. Skulle vi nu stadig gøre tjeneste uden våben – eller hvad. Der var dog enighed om, at nu kunne vi sove længe næste morgen, og min kollega havde allerede dagens arbejde lagt til rette.

*Fig. 5. Familien
Vaabensteds bolig i
1944 på Overballe i
Skelde på Broager
Land. Ejendommen var
en aftægtsbolig til den
nærliggende gård. Foto: Ib
Jessen, februar 2023.*

Der blev dog ikke noget af at sove længe. Ved 5-tiden blev der banket heftigt på et af vinduerne til vores sovekammer, og en ung mand råbte hæsblæsende, at nu var tyskerne her for at arrestere os; de var allerede hos naboen. Jeg fór med det samme ud for at få nærmere besked, men den unge mand var allerede ved det næste hus. Så jeg fik i en fart noget tøj på og gik ud på vejen, hvor jeg snart traf de andre kollegaer – vi var 5 mand, der boede i nærheden af hinanden. Der blev holdt rådslagning om, hvad vi skulle foretage os – skulle vi flygte, eller skulle vi blive. Vi var klare over, at vi ikke havde lang tid til rådighed, og at flugt slet ikke ville være så let, når intet var forberedt dertil, og her i landsdelen med de mange hjemmetyskere kunne der let opstå særlige vanskeligheder med at holde sig skjult, og hvor skulle vi sådan i første omgang søge hen. Tillige meldte sig spørgsmålet om, hvad tyskerne ville gøre, hvis de ikke fandt os. Ville de mon så tage vores hustruer med som gidsler, eller hvad kunne de finde på at foretage sig. Efterhånden kendte vi disse repræsentanter for herrefolket så godt, at man kunne vente sig alt fra deres side. Altså: Vi blev.

Jeg gik ind og fik i en fart noget morgenmad – og så var tyskerne der. De var dog nu mindre forsigtige end den foregående aften, da vi jo nu ikke havde nogen våben. Det blev forklaret, at det hele kun var en formalitets-sag. Vi skulle kun til Sønderborg for at blive nærmere afhørt, og vi ville være hjemme igen om et par dage.

Efterhånden var vi nu alle 5 blevet afhentet. Bilen, der var stor nok til at kunne rumme mange flere, havde hele tiden holdt ved huset, hvor jeg boede. Herefter gik turen til Broager. På vejen hertil blev nogle gendarmertaget med, og vi drejede så mod Brunsnæs. Da vi var midt i byen, så vi en

gendarm, som løb over gaden med sin våbenfrakke over armen, og det var klart, at han forsøgte at flygte. Straks standsede bilen, og et par soldater sprang ud og begyndte at lede efter manden. Eftersøgningen blev dog indstillet, da de til sidst havde undersøgt kroens høloft – lommelamper var de også forsynet med. Det varede dog ikke ret længe, før den flygtede kom og meldte sig. Nogle beboere havde hentet ham, da der var stærkt optræk til, at man i stedet ville tage hans kone.

Efter et ophold på Brunsnæs Kro gik turen til Skodsbøl, hvor der også blev et ophold, mens man samlede de derværende gendarmere. Det var jo en tobaksfattig tid, og derfor blev det – i alle tilfælde for mig en uforglemmelig ting, at kromanden sendte nogle cigarer ud til os. Det var, som om han dermed ville lade os forstå, at han forstod alvoren i det hele, og jeg tog imod cigaren som en velment hilsen, hvortil jeg ligesom følte, at et ønske om alt godt for os fulgte med. Så nåede vi Egersund, hvor der blev gjort et længere ophold på »Hotel Færggården«. Om nogen særlig skarp bevogtning var der heller ikke her tale om, da vi tilsyneladende ikke ønskede at flygte. En del mennesker var samlet uden for hotellet, og vi kunne tale med dem, og et og andet blev stukket til os, uden at tyskerne reagerede.

Fig. 6. Opsamlede gendarmere i Kollund på vej til Frøslevlejren. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Frøslevlejren

Næste station var Frøslevlejren. Naturligvis var det en sær følelse at blive lukket inde bag pigtrådshegnet, og særligt opmuntrende var det heller ikke at se de bemandede vagttårne, hvor vi ud for et af disse endnu kunne se sporene af projektilerne, som havde dræbt en fange, der var kommet for nær til et forbudt område. Det viste sig dog snart, at forholdene i lejren var rigtig gode, og vi blev klar over, at de fleste af gendarmerne var blevet interneret, så det blev for mange af os et uventet gensyn med gamle kollegaer.

I lejrens spisesal serverede fængselsvæsenet god og rigelig mad. I barakkerne var der rent overalt også på toiletter og i vaskerum. Sengeforholdene var der heller ingen grund til at klage over, når man tog i betragtning, at vi var fanger. I samlingsstuen kunne vi spille kort o.s.v. Vore ejendele havde vi i vores kufferter inde ved sengene, og intet var i øvrigt blevet frataget os, men naturligvis var det ingen fornøjelse at vide, at man var fange.

Efter nogle dages forløb skulle vi i arbejde, men det blev nærmest kun til en slags tiltrængt motion, da det kun bestod i at stå og skovle lidt i nogle små lyngbakker lige udenfor lejren, og vi var vældigt optaget af at fange hugorme. Naturligvis var vi under skarp bevogtning, men vagterne fornærmede os ikke. En dag blev vi kaldt til afhøring i »Tårnet«, og her udspurgte man os om vore familieforhold, om vi var medlemmer af foreninger, om vi havde slægtninge eller familie i Tyskland o.s.v. – i protokollen over os blev der her og der sat blå eller røde streger, men derudover skete intet.² Efter denne afhøring spredtes vistnok en del uro om fremtiden, da der jo den 15. og 25. september 1944 var afsendt fangetransporter på henholdsvis 195³ og 288⁴ mand til Tyskland. Den 5. oktober tidligt om morgenen kom turen til os gendarmere. Vi blev vækket tidligt om morgenen af tyske officerer, hvilket skete på den måde, at det var klart, at noget særligt skulle ske. Derefter måtte vi stille op i en lang række og forskellige navne blev råbt op. – Det blev til ca. halvdelen af os. De øvrige blev beordret i seng igen. Så fik vi, de udpegede, besked om at samle vores ejendele, og derefter fik vi udleveret vore uniformer, som vi trak på. – Hvad skulle der mon ske? Ingen af os vidste det. Og dette med uniformen så lidt mystisk ud. – Mon vi skulle til en anden dansk lejr? Eller skulle vi frigives? Vi var endnu så godtroende, at denne mulighed i det hele taget kunne komme i betragtning.

Efterhånden som vi var trukket i uniformerne, blev vi jaget udenfor barakken, og der fik vi ikke bestyrket tanken om noget til det bedre. Mørkt og tåget var det, omkring barakken stod en ring af bevæbnede soldater. Det

Fig. 7. Frøslevlejren tålte ingen sammenligning med forholdene i lejrene i Tyskland, hvor fangerne blev udsat for uhyrligheder og død. Lejren i Frøslev havde dog en »skarp tysk bevogtning.« Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Fig. 8. Frøslevlejren. Det tyske område ses til venstre. Kommandantskab og administration i den store barak i midten. Bag pigtrådshegnet til højre ses fangebarakker. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

så noget dystert ud. Så kom vi ind i en barak, hvor vi fik noget kaffe, og der blev udleveret en pakke med smørrebrød med 4 stykker til hver mand. Da det begyndte at lysne, så vi, at der kom forskellige køretøjer – lastbiler og andre biler. Vi blev beordret op i bilerne, og de satte sig i bevægelse. Endnu en kort tid troede vi på den mulighed, at vi skulle til Padborg og derfra med toget nordpå, men da vi passerede grænsen, var vi på det rene med, at vi skulle til Tyskland, men til hvilken lejr? Det måtte vel blive en krigsfangelejr.

Deportation til Tyskland

Ved den lille station Harrislee – 1 km syd for Padborg [på den tyske side] – blev vi jaget ud af bilerne. På stationen stod nogle kreaturvogne og ventede på os. Vi fik dog lov til at bevæge os rundt om disse vogne, for hele pladsen var omringet af soldater. Derefter blev vi beordret ind i vognene, hvor der kun var det rene trægulv. På en eller anden måde kom der dog en ordning i stand, så vi kunne få et par knipper halm derind mod en betaling af 2 kr. pr. knippe. Toget begyndte så at køre. I min vogn var det således, at 4 mand hele tiden måtte stå op, da der ikke var plads til, at vi alle kunne ligge. Ved hjælp af nogle uniformslæderremme, som kunne anbringes i loftet, var det muligt at holde balancen. Udsyn fra vognene var det yderst sparsomt med, men vi kunne dog så nogenlunde følge med i, hvor langt vi var nået.

Da det var blevet mørkt, blev der fra en af udkigsmændene meddelt, at nu var vi i Hamborg. Han kunne se nogle ruiner. Det viste sig at være rigtig nok. Vores tog standsede, og vi havde nu udsigten til at skulle tilbringe natten på et eller andet sidespor og måske blive mål for angribende bombemaskiner. Vi vidste jo, at Hamborg var et stadigt mål for de allieredes bombetogter. Det varede da heller ikke længe, før der hørtes buldren af kanoner. Det var dog ikke i vores nærhed, men det kunne jo komme.

Ud på natten blev vi så kørt ud lidt syd for Hamborg, her var vi til først på formiddagen. Vi kom ud af vognene og fik nogle spande vand at vaske os i. Der lå en tæt tåge over stedet, så vi var godt skjult for eventuelle flyvere. Så kom der et lokomotiv og tog os med. Vi var nu klar over, hvor vi skulle hen, da dette var fremgået af soldaternes forsøg på at få os til at give dem tobaksvarer, for dem fik vi alligevel ikke lov til at tage med ind i lejren, sagde de. Enkelte af os lod os måske narre, men de fleste beholdt, hvad de havde af tobak. At soldaterne sagde dette, må muligvis ikke lægges dem

Fig. 9. Bahnhof Harrislee lige syd for grænsen. Foto: K. Bayer, 1971.

til last, for det viste sig senere, at vi blev behandlet anderledes end andre kategorier af fanger.

Så passerede vi Bergedorf, og snart var vi i Neuengamme. Lidt før vi gjorde holdt, sagde en af dem ved kighullet, at det hele slet ikke så dårligt ud, han kunne se, at der lå en af fangerne der bag pigtråden. Denne bemærkning kunne jo opfattes som om det var en lejr, hvor man sådan gik og drev den af. Vores tog holdt nu lidt udenfor lejren, og vi gik det sidste lille stykke langs med jernbanesporene, hvor der holdt en lang række godsvogne fyldt med kvinder. Nogle af kvinderne råbte noget til os, da de så os i vore uniformer, men ingen svarede dem, for ingen forstod, hvad de spurgte om, men de har sikkert spurgt om, hvor vi kom fra.

Neuengamme

Nu var vi i lejren. Vi, det var hele denne transport, som i alt bestod af 200⁵ mand, hvoraf en fjerdedel var civilister. Nogen særlig velkomst fik vi ikke. Det var nu ikke mere de mange bevæbnede soldater, som indgød os respekt, for deres opgave var nu til ende. Vi var afleveret ved bestemmelsesstedet, og der blev vi modtaget af en meget skrap herre med en pisk stukket

Fig. 10. Banegården uden for Neuengamme. Under bevogtning skulle fangerne gå det sidste lille stykke ind i lejren. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

ned i det ene støvleskaft. Han råbte og skreg for at få os indenfor pigtråden hurtigst muligt. Lidt senere, da vi stod i baderummet, kom han dog og forklarede, at når det hastede så stærkt med at få os ind, så var grunden den, at der var flyverangreb i nærheden. At dette var rigtig nok, kunne vi se fra baderummet, og det så ud til, at det netop var ved Bergedorf, hvor vi havde været for lidt siden.

Badeværelset var indrettet med en hel del brusere i loftet. Det så i alle tilfælde for mig noget mystisk ud, selv om jeg ikke dermed vil påstå, at det kunne indstilles til anden anvendelse. Så fulgte alt det med at aflevere vores værdigenstande: ure, ringe, penge og bagage. Vi måtte kun beholde barbergrej, sæbe, kamme og den slags, også barberknive måtte vi af med, men det med tobakken gik lettere end bebudet af soldaterne, idet vi vist alle beholdt vores tobak. Jeg havde en del hjemmeavlet tobak, som jeg tog med, men min kones smykkeskrin, som hun havde sendt til mig i Fröslevlejren med tobak, lod jeg blive i kufferten – for det var rart at have i behold, når vi slap ud igen. Ak ja, endnu havde vi ingen erfaring om forholdene i en koncentrationslejr.

Vores uniformer var blevet ombyttet med nogle forfærdelige laser, gamle og hullede militærfrakker o.l., også benklæder og undertøj var noget elendigt kram, og der var ikke noget med, om det passede eller ej. En hat fik vi også, og så var vi færdige til at rykke ind i vores logi.

På vejen dertil lagde jeg mærke til et par mand, som stod og fyldte nogle kurve med kålroer, men fæstnede mig ikke videre derved. En del fanger stod opstillet nøgne ved en barak, formentlig badeanstalten. Vores barak, som vi kom i, blev ledet af en Blockälteste,⁶ som havde sære fine fornemmelser. Han havde blomster på sit bord og var sirligt påklædt efter forholdene, men det viste sig også senere, at han ikke var af samme støbning som mange af dem, som havde opnået en tilsvarende stilling. Det var jo fanger (Häftlinge) som vi, men de var i kraft af fedteri og brutalitet avanceret til disse poster.

I barakken var der 600 Häftlinge, og pladsen var knap. I den ene ende stod spisebordet, og i den anden ende havde Blockälteste sin residens. Vi fik anvist vores pladser, og derefter tog vi plads ved de omtalte borde, og nogle fanger kom med vældige beholdere, som udbredte en forfærdelig

Fig. 11. I barakkerne var der altid kamp om køjer, stole og borde. Tegning: Iver Thomsen 1944-1945. Frihedsmuseets fotoarkiv.

stank. – Det var middagsmad – roesuppe. Den blev øst op i nogle skåle, som vi havde fået udleveret sammen med nogle klodsede forarbejdede træskeer. Nu var gåden løst om, hvad der var i de store beholdere. Jeg rejste mig og gik hen mellem bordrækkerne og bemærkede da, at en af kollegaerne kastede noget så frygteligt op, efter han havde smagt suppen, men vi var sultne, så de fleste af os fik den vel til at glide ned. Ved bordene var der kun plads til en lille del af barakkens beboere, så derfor skulle vi senere erfare ulemperne ved dette.

Næste morgen blev vi vækket kl. 06.00, og allerede da var der nogle kolleger, som gjorde kedelige opdagelser. I nattens løb var der blevet stjålet forskellige ting fra dem, bl.a. fodtøj. Et par dage senere opdagede den kollega, der havde kastet sin roesuppe op, at de 3 pakker tobak, som han tilidsfuldt havde bragt til opbevaring i et skab, også var sporløst forsvundet.

Nu begyndte hverdagen for alvor. Efter en sjat erstatningsthe og et stykke bart rugbrød blev vi jaget ud af barakken, og arbejdsholdene blev udtaget. Det var vidt forskellige arbejder, vi blev sat til, men for det meste var det jordarbejde, vi gendarmer blev sat til at udføre. Vi læssede tipsvogne og kørte rundt med disse, og det kunne volde vanskeligheder, da der kun var tre mand til hver vogn, og denne skulle skubbes op på de efterhånden store jordbunker, der rejste sig.

Af andet arbejde var der f.eks. stenslagning ude ved teglværket. Murbrokker blev slået i stykker og brugt til fyld på pladsen. Ikke mange af os var med til dette arbejde, men jeg prøvede det et par dage. Det var en kølig omgang at sidde på en åben plads i timevis og slå sten i stykker med en kort jernstang. Nogle havde en hammer, men når skæftet knækkede, fik man den udskiftet med en jernstang. Arbejdet ved tipvognene var svært, men der var dog det lyspunkt, at vi fik lov til at komme ind i teglværket, mens vi spiste roesuppen, og der var gerne en eller anden tom ovn, som udstrålede varme.

En cementfabrik var der også. Vi var nogle gendarmer på arbejde der et par dage. De færdige produkter skulle køres ud til skibe, som lå og ventede i kanalen. Afstanden dertil var kun et halvt hundrede meter, men sporene og vognene var i en elendig forfatning, så der skete ofte afsporing, når vi skubbede vognene ud, og det hele skulle ske i et vældigt tempo.

En stor bygning var under opførelse, det skulle vist være et stampeværk. Bunden var så vandholdig, at der måtte fyldes et vældigt lag cement i den flere meter dybe udgravning for at gøre det hele så fast som muligt. Ved bygningens ene langside stod en vældig betonblandemaskine, og sporene

derfra førte ind i den ene ende og ud i den anden, så der var en slags rundkørsel, og der skulle køres stærkt.

En aften, da vi efter en lang arbejdsdag var stillet op for at rykke ind i lejren, viste det sig, at der manglede 9 mand på natholdet. Man tog simpelthen 9 mand af os andre, så kunne vi fortsætte hele natten. Det gik dog anderledes. En officer kom for at inspicere, og en af gendarmerne, hvem husker jeg ikke, tog mod til sig og trådte med den foreskrevne høflighedsvisning – retstilling og hatten i hånden hen til officeren og forklarede, at vi havde arbejdet hele dagen. Det næste, der skete var, at officeren vendte sig om til den mand, der havde beordret os til natarbejde og gav ham med knyttet hånd en vældig en lige i ansigtet, mere så jeg ikke, for vi var allerede på vej hen vores til plads i dagholdet.

En stor part af fangerne var beskæftiget med fabriksarbejde. De arbejdede i en bygning, hvor der fremstilledes pistoler eller dele dertil, og de var således tilsyneladende under bedre forhold end vi andre. Et par dage var jeg beskæftiget med at plukke rosenkål, som voksede lige uden for fabrikken. Vi var kun nogle få mænd til dette arbejde, som jo var let nok, men koldt var det. Ingen af os vidste, hvad klokken var, så derfor gjorde vi tegn til en af arbejderne derinde, der så – ligeledes ved tegn – meddelte os dette.

Pansergravene i Oortkaten fra omkring 20. oktober til midten af november 1944

Det var altså forskelligt arbejde, vi kom til, men da der var gået en 14 dages tid, kom vi alle til et nyt arbejde. Det foregik nogle få kilometer fra Hamborg. Man var der ved at grave pansergrave.⁷ På den ene side af en vej mellem Elben og den kanal, som førte til lejren, skulle en grøft gøres bredere og dybere, og jorden skulle bringes over på vejens modsatte side. Da vejen lå på et dige, blev der således en betydelig højde nede fra bunden af udgravningen. Vi måtte derfor arbejde i flere trin, således at jorden gik fra den ene til den anden. Ganske vist blev det bestående vandløb pumpet nogenlunde tørt med nogle gamle pumper, som vi måtte slide med, men alligevel var leret så blødt, at det hele tiden skred ned til os igen, og arbejdet var derfor endnu vanskeligere.

Programmet for en sådan arbejdsdag tog sig ud på følgende måde: Klokken 03.30 blev vi vækket, derefter sengeredning og ud i vaskerummet. Parat ved udgangen, hvor en mand fra den ene side stak os et stykke brød med en

anelse marmelade på. Fra den anden side fyldtes en slags »the« i en madskål – et eller andet gammelt blikfad eller måske en konserverdåse. Fad og ske hørte til vores udrustning, og de fulgte os hele tiden. Det var dog ikke hver mand, der fik udleveret »the«, nej kun hver anden af os. Derpå måtte vi ud af døren i mørket og der selv sørge for at finde den mand, som vi skulle dele theen med. Vi stod så derude i kulde, mørke og måske regn og spiste vores morgenmad. Når vi havde stået der et par timer, blev vores frokost omdelt. Det var ligeledes et par stykker brød, hvor der var smurt uhyre lidt fedtstof på midten. Det stak vi i lommen, eller hvor det bedst kunne være. Ved denne opdeling blev vi stillet op i geled – i den sædvanlige orden – fünf zu fünf. Efter ret kort tids forløb, marcherede vi så over på appelpladsen og blev stillet op i retning mod porten. Der kunne vi så stå i en time eller halvanden. For det meste var det frygteligt koldt, for det var jo en åben plads. Vi stod der og så lejrens andre fanger komme. Der blev tændt lys i barakkerne kl. 08.00. Når det så ved 7 tiden begyndte at blive lyst, kunne vi endelig rykke ud – ud gennem porten i stram march. Officerer stod og påså, at alle fingre var strakte. For enden af den vej, der skulle passeres til jernbanevognene, blev projektører tændt og en række soldater opstillet. Hunde sled i deres snore for at få fat på os.

Ankommet til kreaturvognene blev vi beordret ind i disse, og det skulle gå stærkt, hvilket ikke var helt så nemt, fordi der var ret højt op. De første gav de efterfølgende en hånd, så det lettede meget. I løbet af kort tid var vi alle – tusind mand – kommet ind, og med 70 mand i hver vogn begyndte køreturen til vores arbejdsplads. Midt i vognen stod et par soldater ved dørene, som ikke var lukkede i den ene side, hvor de stod, men hvor vognens midterparti skulle være fri, så der var meget trang plads til de 35 mand i hver ende.

Så nåede vi efter en lille times forløb Oortkarten [rettelig Oortkaten] – en lille jernbanestation – beliggende ca. på midten af den strækning, hvor vi arbejdede. Spaderne stod i jernbanevognene, hvor de igen blev bragt efter endt arbejde. Så snart toget standsede, blev vi jaget ud, og naturligvis skulle hver mand have forsynet sig med en spade, og så var det om hurtigt at komme på plads i geledet. Der var 50 mand på hvert hold, og de skulle arbejde på et for dem nøjagtigt udmålt stykke. På den måde blev der en særlig anledning for bevogtningen til at jage os, hvis et hold var lidt længere fremme med arbejdet end det andet. Kun nogle enkelte af os kunne komme til et andet arbejde end at grave. Jeg var dog nogle dage så heldig at blive udtaget til at hente græstørv, som skulle anvendes til at beklæde nogle cementbunkers med. Græstørvene var det øverste lag fra tankgraven,

og var meget bredere end det bestående vandløb, så derfor skulle digets græstørv fjernes, og de blev lagt op i stakke på den anden side af tankgraven. Der blev de så hentet med trillebøre. Dette arbejde gik i roligt tempo, og vi havde ikke SS'erne med deres piske hængende over os hele tiden. Ude på marken var der på begge sider af os posteret en række soldater, så der var ingen mulighed for flugt. Vi arbejdede uafbrudt til middag, og den udleverede frokost måtte vi stjele os til at spise. Vi brækkede nu og da en stump af, og puttede den i munden.

Så blev det middag, og den var kortvarig. Der kom en bil med suppe, og det var ikke lejrens roesuppe, men suppe leveret fra Hamborg, som vi jo arbejdede for, og denne suppe glædede vi os til, selv om den ikke var særlig god, dog ikke uappetitlig som lejrens suppe. En dag i slutningen af vort gravearbejde skete det, at vi kun var 500 mand på arbejde, men der blev sendt suppe til 1000 mand, så det gav en ekstra portion til hver mand den dag. Det var ikke alene os, der kom til at nyde godt heraf. Hver dag kom der en del mennesker med tog fra Hamborg, det var mest kvinder, som skulle ud til gartnerierne i marsken, hvor de arbejdede for at hente grøntsager. Nogle enkelte af dem var så heldige at komme, da vi spiste, og de fik også en portion af »overskudslageret«.

I den tid vi arbejdede i disse tankgrave, skete det 4 gange, at der kom storangreb på Hamborg. Vi var spændte, når vi hørte forvarslet fra de mange sirener, om det blev til noget, for det betød, at vi fik en pause i arbejdet, og det betød tillige, at det måtte være endnu en tak henimod Tysklands nederlag. – Ganske vist blev vi ikke fri for at arbejde, når angrebet var på sit højeste, men vi blev beordret ned i mudder og pløre, og det var heller ingen fornøjelse at ligge der i november måned. Ved et andet storangreb blev der et infernalsk spektakel af kanonerne, bomberne og fra selve bombemaskinerne, og tillige hylede og peb det i luften fra granatsplinterne. Jeg havde under et af disse bombeangreb arbejdet i nærheden af en stabel oversavede skinner, som skulle bruges til vejspærring. De lå således, at det var til at komme lidt ind under, og vi var to mand, som gik i dækning der, men jeg var ikke tilfreds med ikke at kunne komme længere ind, hvorfor vi i fællesskab fik halet nogle af de oversavede skinner længere ud. Kort efter gav det et smæk netop på en af disse udtrukne skinner. En granatstump havde ramt den, og jeg målte bagefter ud, at jeg ville være blevet ramt omkring venstre skulder, hvis vi ikke havde trukket skinnerne ud.

En anden dag kom et par jagere imod os inde fra Hamborg, antageligt er den ene allerede blevet skudt ned, men den anden kom i meget lav højde,

vi kunne mærke lufttrykket, da den passerede os. Den fløj på langs af hele den lange række af fanger, som lå klemte ned i muddret, og den kom ind i den ende, hvor jeg lå. Jeg tænkte: Nu er det sket, nu kommer der en salve langs hele rækken. Jeg lagde min spade over hovedet, og tænkte vist ikke på andet end: – nu – nu sker det. Der skete dog ikke andet, end at der højt over maskinen eksploderede en hel masse granater. Tyskernes skyts – ved begge ender af vores stilling – kunne af terrænmæssige grunde ikke skyde så lavt.

Arbejdet med disse tankgrave var meget vanskeligt, der skulle arbejdes hårdt, og det var som omtalt i vand, mudder og pløre. Der blev dog efter en tids forløb udleveret gummistøvler til os, men vi måtte aflevere dem, da tankgravene var færdige. Hver gang under de nævnte storangreb på Hamborg var det skyet, så vi kunne ikke se de angribende maskiner, men bagefter så vi vældige røgskyer over byen, og brandkorps fra omegnen kom kørende mod byen.

En dag hørte vi, at der var en summen i luften over os, og vi var klar over, at dette måtte være en anskudt bombemaskine. Den kredsede rundt over os, men vi kunne ikke se den, og så endelig styrtede den ned vel ca. 800 m fra os. Forinden havde vi set et par af dens besætning svæve rundt i faldskærm. Omtrent på samme sted som maskinen styrtede ned, landede et af besætningsmedlemmerne i faldskærm. Straks blev en af vore vagtposter sendt af sted til stedet og et par af fangerne – et par danskere – blev taget med.

Da vi om aftenen var kommet ind i toget, hørte jeg fortælle, at den nedskudte flyver sad på en bænk for enden af stationsbygningen. Jeg havde ikke bemærket dette, da vi steg ind i vognen, og jeg ville derfor hen til døren for at se ham, da det var lige ud for, hvor vi holdt. Derved kom jeg hen til den åbne dør, hvor vagterne stod, og en af dem spurgte mig, hvad jeg ville. Jeg svarede, at jeg ville se flyveren. Derpå greb han mig om hovedet, løftede mig og spurgte, om jeg kunne se ham. Endvidere fik jeg i en fart at vide, at de forbandede amerikanere bombede kvinder og børn, så de havde godt af en sådan tur. Flyveren, en stor kanadier, sad på bænken, og en del civile stod omkring ham. Tillige stod en af vore vagter der, og jeg nåede lige at se ham hæve en stok over fangen, og det tør vist formodes, at han ikke nøjedes med at hæve den.

Ude ved pansergravene sluttede arbejdet, når det tog, som skulle hente os, nærmede sig. Der blev pebet i en fløjte, og vi skulle omgående stille oppe på vejen, men vi skulle også have spaderne rengjorte forinden, det var naturligvis vanskeligt, når vi ikke måtte standse arbejdet, før fløjten lød.

Fig. 12. På geled »fünf zu fünf« ved Oortkaten Station. Tegning: Hans Peter Sørensen, udgivet i 1948.

Indstigningen i vognen skulle ske i en forfærdelig fart, og gik det ikke hurtigt nok, så var man parat med stokkene. Når vi så omtrent var nået til lejren istemte man »Kongernes Konge«, og det skete vist omtrent hver eneste aften, for det må huskes, at vi danskere holdt sammen så meget som muligt, og derfor var der som regel ikke så mange andre i vognen. Vagterne fandt sig mærkeligt nok deri, men måske havde de intet forstået af teksten. Hvis vi kom for tæt til lejren, inden sangen var forbi, så blev den stoppet. Så var det med at komme ud af vognen i en fart, og turen gik derefter ind i lejren, stadig under skarp bevogtning.

Vi skulle nu ind i vores barak, hvor der måske var roesuppe til os, men det var sjældent, at vi fik nogen suppe. Som regel var der en vældig trængsel ved indgangen, og der stod et par af barakkens overbanditter parate til at modtage os. De havde taget boksehandsker på, og de benyttede sig af dem så meget som muligt. Flere gange skete det, at der under denne trængsel blev givet luftalarm, og så måtte vi omgående i kælderen. Der kunne vi så blive i et par timer, og når vi kom op, var suppen borte med blæsten.

Efterhånden blev der så overfyldt i barakken, at vi måtte ligge to mand i hver seng. Det var i og for sig ikke så slemt, for dermed var det nemmere at

holde varmen. Men når man efter en dags hårdt arbejde blev jaget i kælderen et par gange, og opholdet kunne strække sig over flere timer, så var det ikke morsomt at skulle op igen kl. halvfire. Forøvrigt var disse ture i kælderen en uhyggelig omgang. Kældrene fandtes i de to store stenbygninger for hver sin ende af barakkerne, og når alarmen lød, blev alt lys slukket, og man måtte så i buldrende mørke og i løb hurtigst muligt søge til indgangen i bygningens ene side. Først op ad en stentrappe, derefter nogle skridt hen til stentrappen ned til kælderen, hvor vi blev pakket sammen. Langs hele vejen fra barakken og til vi var nået helt på plads i kælderen, stod banditter og slog løs på os. Især var det galt ved den første trappe, for der var altid en vældig trængsel, da det naturligvis ikke var muligt for 6-7000 mand at komme op ad trappen på en gang, for derfor blev det et yndet sted for dem med stokkene, og de benyttede sig af det, idet de hamrede løs på os, så godt som de formåede. Skete det, at en eller anden ikke kom hurtigt nok ned ad trappen til kælderen, betød det ingenting, at et slag fik ham til at styrte ned. Kælderen blev benyttet som arbejdsplads for de syge. Man arbejdede med forskellige ting. Hvad det var, ved jeg ikke, men det flød mange slags stoffer og snore.

Fig. 13. Kælderen blev også brugt af de mange hundrede syge og udtærede fanger, hvor deres sidste kræfter blev udnyttet til knytning af camouflagenet og lignende. Tegning: Hans Peter Sørensen, udgivet i 1948.

Når luftalarmen var forbi, kunne vi vende tilbage til vores barak, og da var der ingen stokke eller piske, men det kunne volde vanskelighed med at finde sin egen barak, da der ikke blev tændt lys. Derfor skete det, at en eller anden kom ind i den forkerte barak, og der følte han sig frem langs sengene, til han nåede det nummer i rækken, der var hans. Det kunne volde lidt vanskelighed at forklare en russer, at han var gået forkert. Vi havde et vaskerum, hvor der var nogle vaskekummer og et eneste spejl, så der kunne nok blive trængsel. Det gik dog dermed, men det var ikke morsomt, når en af overbanditterne kom ind og begyndte at oversprøjte os med en vand-slange. Der lå altid en sådan parat, da man brugte den at sprøjte madtønderne rene med, inden de bragtes tilbage til køkkenet. Bag ved vaskerummet fandtes en halv snes båse, 5 på hver side af et højt bræddeskillerum, det var vores wc, selv om der ikke var nogen træk og slip. Det var til stor vanskelighed, når man om morgenen skulle derind, for det var stærkt optaget hele tiden, og så var der tillige det, at sæderne var oversvinet, så de ikke var til at sidde på, og da der ingen lys var, så kunne det være ubehageligt, når man følte om pladsen var fri.

Fangenumre havde vi fået ved ankomsten, og de var egentlige gode nok, da man deraf kunne se, hvilken nation hver enkelt tilhørte, idet der foran nummeret stod et bogstav. Vi danskere havde således et D foran. Ikke altid nåede vi til vores barak, når vi kom fra arbejde, for der var ofte appel ved den tid. Så måtte vi med det samme på plads, og en sådan appel kunne vare meget længe. Der var ikke anden varme på pladsen, end den man kunne tænke sig til ved at se over mod krematorieskorstenen, hvor flammerne ofte slog højt i vejret. Og så var der sulten. Den var meget stor. Vi fik dog noget at spise hver dag, men det var for lidt og for dårligt.

Lad mig lige vende tilbage til pansergravene. Vi fik en eftermiddag udleveret et stykke brød og en lille stump af noget ubestemmeligt noget, der lignede sylte, men som ikke smagte af noget. Det skulle være vores aftensmad, men det blev som regel spist i toget på vej hjem til lejren. Nu skulle man så tro, at vi danskere ikke var så sultne, da vi havde noget at tære på, da vi kom til lejren, men det overskud var allerede opbrugt, hvilket følgende beviser. I gartnerierne ved Oortkaten arbejdede russiske krigsfanger, og en dag kom en af dem kørende med et læs kålhoveder, og da han var ud for os, ville han ligesom sætte sig lidt bedre til rette på læsset, og derved »kom han til« at skubbe nogle kålhoveder af læsset, og straks blev de fortæret af de nærmeststående, hvoraf der også var gendarmer imellem. Yderligere havde han også det »uheld« at komme til at spytte en halv cigaret ud, og

Fig. 14. Skulpturen »Der sterbende Häftling« foran monumentet over de døde fanger i Neuengamme. Det anslås, at omkring 55.000 fanger omkom i lejren. Skulpturen er skænket af den franske modstandsbevægelse. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

den fik ikke lov til at ligge mange sekunder på vejen. Han har været klar over, at vi havde det ringere end han.

Og så var der det om det stærkt besungne kammeratskab. Jo, det fandtes, men jeg vil dog ikke undlade at berette om, hvorledes jeg manglede en synål eller stoppenål og henvendte mig til en kollega, der lige havde modtaget en pakke med flere nåle i. Jeg spurgte ham, om han ville sælge en af dem. Svaret var: Nej, hvorfor skulle han det. Nogle nætter senere kom jeg i kælderens til at sidde ved siden af en russer, han var ved at stoppe noget, og jeg så, at han havde to stoppenåle, og derfor spurgte jeg, om jeg kunne købe den ene. Hans svar var: hvis du mangler en nål kammerat, så skal du have den ene af mine, og der var ikke tale om, at han ville modtage brød som betaling.

En af de første søndage i lejren blev vi mindet om, at det var alvor det hele. Vi stod uden for barakken, og der var en livlig handel med mange småting, da så jeg, at nogle fanger kom bærende med et stativ, og lidt efter blev vi jaget ind mellem barakkerne, så vi ikke kunne se ud på appelplassen, hvor stativet blev stillet op. Det var en galge, de kom med. En fange blev hængt. Han havde stjålet cigaretter. En kollega så det gennem

en sprække i en vinduesskodde. Jeg så kun galgen. Det var nu blevet den sidste halvdel af november [rettelig oktober 1944], og den første Røde Kors pakke kom til os [i slutningen af oktober].⁸ Vi fik den udleveret lige inden, vi blev jaget ned i kælderen, så derfor var vi nødt til at tage den med derned, men det var ikke alle, som fik noget af den med op, idet de blev overfaldet, da de forlod kælderen, og det hele blev taget fra dem. Måske husker jeg lidt forkert med hensyn til den første pakkes ankomst da vi fik den mens vi arbejdede ved Oortkaten, og flere af os slæbte pakken med derud, da man ikke ville miste den. Derude blev den anbragt i et hul mellem græstørvene. For øvrigt fik vi anbragt pakkerne på et bord i barakken, og der blev holdt vagt ved dem.

Udekommando Schandelah [18. november 1944 til 16. marts 1945]

Den 18. november blev det vores tur til at trampe rundt på appelpladsen. Så ofte havde vi hørt trampen derude, når der enten kom nye fanger til lejren, eller arbejdshold der kom hjem fra Hamborg, for der arbejdede der ca. 1000 mand med at rydde op mellem ruinerne. Vi blev altså vækket meget tidligt og blev jaget over i baderummet, hvor vi, efter at have fået et brusebad, blev iført sribede fangedragter, og vore fangenumre blev syet på disse, og derefter fik vi udleveret noget fodtøj, der bestod af træ og noget papir med et par spænder, der hurtigt rev sig ud af papiret. Forskellige andre ting blev foretaget. Der var således forinden lægeeftersyn, der bestod i, at vi lige gik igennem barakken, uden at nogen så nærmere på os. Dog blev der spurgt, om nogen af os var syge. Det må dog vist nævnes, at vi for længst var kommet i en anden barak, end den, hvor den »fine« Blockälteste rådede, og hvor vi blev installeret lige efter ankomst til lejren. Han var i øvrigt noget nedtrykt de sidste dage, vi var i hans barak, da han fået meddelelse om, at han skulle sendes til fronten. Nå, men vi ventede nu på, at der skulle ske et eller andet med os, for vi var klar over, at når vi fik sribede fangedragter på, så skulle vi på transport, men hvorhen. Ved 10-tiden kørte så et par prærievogne ind på appelpladsen – et par lastbiler med presenning over, og det viste sig, at det var dem, vi skulle med. Mon vi skulle til en eller anden fabrik?

Så blev vi jaget op i bilerne, hvor vi måtte anbringe os i rækker, således at de bagved siddende havde benene omkring de foran siddende, og det blev hurtigt en anstrengende stilling at sidde i. Vi kørte gennem Hamborg,

og der var lejlighed til at se, hvor hårdt medtaget byen var. Det gik mod syd, og efterhånden blev det mørkt, og vi kunne ikke se, hvor vi var. Vi mærkede dog pludseligt, at vi var kommet til en større by. Der hørtes luftalarm og trampen af fødder. Bilerne standsede, og vi ventede spændt på, om vi skulle holde der i åben gade, mens bomberne faldt. Vi kunne se, at der var masser af huse, så det måtte være et eftertragtet bombemål. Det blev dog kun et kort ophold der. Så kørte vi videre, men det var ganske umuligt at se, hvor vi var.

Efter en lille times kørsel mærkede vi, at vi nu måtte være ved målet.⁹ Vi gjorde holdt, og nogle soldater og fanger stod der for at tage imod os. Fangerne var nogle af lejrens »overfanger«. En af disse fanger tog os i hånden og hjalp os ned fra bilen, og der var ikke noget særligt jageri. Vi kom så ind i en barak, der lå lige inden for pigtråden og med gavlen ud til denne. Derefter kom lejrchefen¹⁰ og holdt en lille tale for os. Han sagde, at det var en arbejdslejr, og at vi skulle arbejde der, men han gav i øvrigt udtryk for, at vi ville få det godt i lejren, og at vi senere ville få mulighed for at få en barak for os selv. Det lød jo rigtig godt. Måske har han selv troet på det med en barak til os, for der blev bygget forskellige barakker omkring selve lejren, og det var vist meningen, at SS'erne skulle have en anden barak, og det har sikkert været deres barak, han mente, vi senere kunne få, da den ikke var så stor og lå lige uden for pigtråden ved lejrindgangen.

Efter denne lille »velkomsttale« blev vi sendt over i »b 2«. Der var i alt kun 3 barakker og reviret – sygebarakken – som vi så ind i ved ankomsten. Vi var sultne og spurgte om mad, og det viste sig så, at der havde været en bakke med brød med os fra Neuengamme, vi havde blot ikke fået det. Blockältesten fablede derefter noget om, at vi kunne få the til brødet, men det blev bare ikke til noget, så vi spiste bare brød. Det smagte herligt. Vi fik med det samme at vide, at der ikke var noget med at komme i kælderen, og at hver mand ville få sin seng. Alene det var et stort fremskridt, og vi fik hver sin seng. Det var også her i 3 etager, og der var kun nogle snavsede og hullede halmmadrasser uden hovedpude. Vi gik så i seng i spændt forventning om, hvad der ville vise sig næste dag, når det blev lyst. Vi havde dog allerede en fornemmelse af, at det ikke stod alt for godt til med det hele. Der havde været et vældigt pløre ude på pladsen mellem barakkerne, og taburetterne i barakken bar tydelige spor af, at det måtte være noget værre svineri det hele. Om morgenen mødte der os dog den glædelige overraskelse, at der var plads ved bordene, og vi kunne sidde der og spise morgenmad. Der var plads til alle fangerne i barakken. Gendarmerne kom til at sidde samlet,

idet vi fik tildelt de 4 første borde, hvor vi lige netop kunne være, og det var jo rart ikke at blive blandet med de andre fanger. Der var russere, polakker, belgiere, franskmænd, letlændere, italienere og tyskere, men det ville have været uheldigt, hvad det sproglige angik, hvis vi var blevet blandet sammen.

Der var jo også det med vore pakker fra Røde Kors. Det ville have været pinligt at skulle sidde mellem disse udhungrede stakler og spise af den gode mad, der var i pakkerne. Med fra Neuengamme havde vi haft Røde Kors pakker, som endnu ikke var udleveret til os, for også her blev der stjålet i stor målestok. Så fik vi nogle skabe sat ind, og vi måtte selv skaffe hænge-låse til disse, men det skulle være med to nøgler til, for Lagerälteste skulle også have en nøgle. Denne lejrældste var af udseende netop, som man forestiller sig en rigtig bandit, og han var det også i fuldt mål. Han pralede selv af, at han havde slået 4 mennesker ihjel, og efterhånden som vi lærte ham nærmere at kende, var der ingen, der kunne være i tvivl om, at han talte sandt på dette punkt.

I lejren blev der arbejdet med mange ting, men det egentlige var et skiferbrud,¹¹ hvor der blev brækket skifer op. Først blev det øverste lag jord fjernet, derefter var der et lag sandsten på mindst en meters tykkelse, og denne sandsten var, ligesom det underliggende skifer, ud i et sammenhængende lag, så der skulle hamres og brækkes i det, for at få det i små stykker, så det var til at læsse på vognene – tipvogne store som små jernbanevogne.

Fig. 15. I forgrunden lejrens køkkenbarak. Bagved to fangebarakker og til højre i fotoet anes fabrikken, hvor man fremstillede syntetisk olie. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Fig. 16. Block 2 hvor gendarmene delte barak med andre nationaliteter. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Det øverste lag blev kørt ud til en dertil indrettet plads, mens skiferen blev kørt til en fabrik et par hundrede meter derfra. Man fremstillede olie af skiferen. Arbejdsstyrken var i almindelighed på 60-70 mand, og vi kunne selv bestemme, om vi ville brække skifer eller sten løs, eller om vi ville læsse på vognen, men der skulle arbejdes hele tiden. Af og til kom der en SS'er og så til, om der var fart nok i arbejdet, og var der ikke det, så kom det, når vi opdagede hans tilstedeværelse.

Det skete også, at der kom en mystisk udseende civilperson, der stod og kiggede på os et stykke tid, og han havde vi ikke mindst respekt for. Arbejdet blev ledet af en civil mand fra Braunschweig, og manden på lokomotivet, som trak vognene, var en civilist fra omegnen. Der var dog den kedelige omstændighed knyttet til arbejdet i skiferbruddet, at vi også kunne komme til at arbejde om søndagen, dog for det meste kun om formiddagen, og det skete, når der ikke var materiale nok til fabrikken. Til sådant søndagsarbejde udtoges ofte fanger, der på den ene eller anden måde havde gjort sig skyldig i en eller anden forseelse, hvilket dog ikke bevirkede, at vi »fast-ansatte« slap fri. Vel var arbejdet i skiferbruddet nogenlunde tåleligt, men det kunne dog være meget koldt, især om morgenen, når vi skulle have fat i de iskolde jernstænger, der næsten ikke var til at holde på. Nogle gange var

der også flyveralarm, og så måtte vi søge dækning, hvor vi bedst kunne. Vi søgte da hen til nogle nærliggende værksteder, hvis man kunne kalde dem sådan. Der blev dog sat et skur op overfor skiferbruddet, og i det residerede »Kapoen«. En sådan var en fange, som regerede over 100 mand, men da der nu var et skur, så blev vi jaget derind, når alarmen lød. Det kan måske ikke siges, at vi blev jaget, for vi var mere end villige til at få et pusterum.

I nogle dage havde jeg den »fornøjelse« at være udvalgt til tømmersmand, og det skete på den måde, at Kapoen en morgen pegede på mig og sagde: Du er tømmersmand. Og så var jeg det. Min opgave var, at jeg skulle lave et bord til at stille op i det nye skur. Der blev ikke givet nærmere anvisning på bordets udseende eller størrelse. Det skulle kun være et bord. Det viste sig snart at være en vanskelig opgave, idet der ikke var til at få fat i noget materiale, og derfor måtte jeg stjæle det hele. Når der et eller andet sted lå et gammelt bræt, så tog jeg det, men det lykkedes ikke hver gang, jeg havde udset mig et. Omsider fik jeg dog samlet så meget træ, at der vist kunne blive et bord ud af det, men der skulle jo også søm til, og det var også et helt arbejde at få fat i dem. Bordet blev dog lavet, og at det ikke gerne ville stå på sine ben betød ikke så meget, for det blev sat ind i et hjørne, hvor det kunne sømmes fast til bræddevæggen, og dermed var den sag klar.

For øvrigt fik jeg hjælp af en kollega, da der også skulle »organiseres« en kakkelovn. Det lykkedes også, ligeledes fik vi fat i en jernplade til at lægge foran, men søm til at til at slå pladen fast med, var det ikke muligt at finde. Men jeg fik dog søm. Der gik stadig nogle ingeniørsoldater og borede huller i jorden for at se, hvorledes det var med sten- og skiferlag, og de havde opstillet en erobret engelsk værkstedsvogn i nærheden af vores nyopførte skur. Jeg havde set, at der var en soldat i vognen, jeg gik hen til ham og bød ham først en cigaret, hvorefter jeg fremførte mit ærinde, og han samlede nogle søm sammen til mig. De var dog for lange, men det ordnede han med en tang, og alt imens kom vi snak om krigen, som jeg jo mente snart måtte være forbi, da russerne kun var 70 km fra Berlin. Han mente, at de ikke ville komme længere. Så spurgte jeg, hvor han var fra. Han var fra Berlin. Derefter anså jeg det for det bedste ikke at tale mere om krigen. Men så var der cigaretterne, han vidste, at vi købte brød for dem. Han ville gerne købe nogle cigaretter for brød, men han var bange for det, da han aldrig havde været straffet før. Det varede dog ikke længe at overbevise ham om, at han ikke havde noget at frygte fra min side, og derefter spurgte han om, hvor mange cigaretter han kunne få for et rugbrød. Jeg fortalte, at prisen nu for tiden var 28 cigaretter. Det var han godt tilfreds med, og så blev det

aftalt, at han skulle komme med brødet samme dag, og han kom med det, men jeg havde i øjeblikket ikke så mange cigaretter hos mig, det gjorde ikke noget, sagde han, resten kunne han få dagen efter. Jeg ville dog ikke skylde ham noget, og derfor gik jeg til en kammerat og solgte halvdelen af brødet til ham, hvorefter jeg hentede det og betalte med det samme, da jeg havde lånt de resterende cigaretter af en kollega.

Det var den eneste gang, jeg købte brød, men det blev dramatisk nok. Kammeraten, der skulle have halvdelen af brødet, skulle bringe hele brødet ind i lejren, da han havde god plads under stortrøjen, og han købte ofte brød, så det var i orden med det. Da vi kom ind i lejren, skete det, at vi blev beordret stillet op til eftersyn. Selve lejrchefen stod der og overvågede undersøgelsen. Jeg var slet ikke glad for det hele, for et helt rugbrød kunne jo ikke skjules. Men lidt efter at undersøgelsen var påbegyndt, råbte lejrchefen, at danskerne ikke skulle undersøges. Det lettede. Men det viste sig, at kollegaen med brødet havde haft lejlighed til at kaste det om bag rækværket af en gammel brønd, der stod lige i nærheden, og mærkeligt nok havde ingen opdaget det, så det var i god behold.

Fig. 17. Olieudvinding af skifersten var allerede under Første Verdenskrig iværksat som et forsøgsprojekt, men var uvirksom indtil sommeren 1944, hvor tyskerne af nød iværksatte en produktion. Udbyttet var yderst ringe. Foto af fabrikken er fra efter krigens slutning. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Meget brød blev ført ind i lejren. Det meste købte vi af civilpersoner, der var beskæftiget ved lejren. En dag kom der en fin mand, som gik og snusede så mærkeligt rundt. Vi var slet ikke glade for hans tilstedeværelse, men det viste sig senere, at ærindet havde været at købe cigaretter. Han kunne dog ikke henvende sig direkte til os, så derfor måtte han have en mellemmand, og en sådan skulle findes blandt civilisterne. Når jeg fortalte, at jeg ikke havde købt brød før den dag, hvor vi blev undersøgt, så passer det kun, hvad hele eller halve brød angår. Jeg købte ofte en morgen eller aftenration, og den kostede 3 eller 4 cigaretter. Jeg havde i lang tid en bestemt leverandør, en belgier. Når vi om morgenen stod opstillet til appel, så gav han et nik, når han så mig, og det betød, at han havde brød. Når vi så kom til skiferbruddet, mødtes vi et bestemt sted, og han fik cigaretterne, og jeg fik brødet.

Endnu har jeg ikke berettet om, hvordan dette skiferbrud så ud. Det var ca. 200 m langt og et halvt hundrede meter bredt og kun ca. 3 meter dybt. Under denne dybde var skiferen ubrugelig, og der lå tillige større eller mindre sten, som indeholdt forsteningen af planter eller fisk. Et par geologer, eller hvad det var, gik i lang tid og undersøgte disse forsteninger, og vi slog de større sten i stykker for dem, da de kun var forsynet med nogle små hamre. Det var dog ikke en så rar og fredelig lejr, som hidtil beskrevet.

Om morgenen blev vi vækket kl. 06.00. Derefter sengeredning. Når vi havde vasket os – kun de færreste gjorde det – kunne vi sætte os på vores plads ved bordene, og der blev pakket op for pakkerne. En stump brød blev uddelt, og en slat the kom ind, men så kom det mest irriterende. En mand gik rundt mellem sengene og så, om de var redt godt nok, og der hørte meget til, for at de kunne være det. Så råbte han sengens nummer op, og vi skulle straks hen for at gøre det om. Det var vanskeligt at komme væk fra bordet, da man skulle op på taburetterne for at komme ud, og det var ikke rart at have en mand trampende bag ens ryg med træskostøvler på. Men der var ingen vej udenom, hverken hen til sengen eller med at få den i orden.

Et ur var der i barakken, et vækkeur med en træskærm og hængt op under loftet. Vi gendarmer var for længst blevet afkrævet hver 10 cigaretter som bidrag til uret. Så kom vi ud og blev stillet op til appel. Først hver barak for sig, og derefter blev jernbanekolonnen udtaget, da den skulle afsted med det samme. Når det var sket, blev geledderne gjort fuldtallige igen, og vi skulle ud gennem porten, hvor man talte os, og det skulle foregå i stram march forbi disse herrer, hvoraf den ene var Lagerälteste, den al-

lerede omtalte bandit. Når vi var kommet ud på vejen, der gik forbi lejren, og ned forbi skiferbruddet, blev vi igen stillet op, og der blev udtaget folk til de forskellige arbejdshold.

Forinden var der dog sket det, at på marchen ud, var der som regel nogle af de mest udhungrede og afkræftede fanger styrtet om og lå i pløret. Det var almindeligt, at der lå to eller tre mand, og disse ulykkelige mennesker blev da straks gennempryglet med stokke eller gummiringe, og var de da ikke i stand til at rejse sig, blev de slæbt ind på reviret. Ofte kom de dog på benene og vaklede med ned i skiferbruddet, hvor de intet kunne udrette. Så lå de måske der eller et andet sted den hele dag, og når vi igen skulle i lejren, blev de stablet på benene og kom med ind.

Alle fangerne var samlet ude på vejen inden indmarchen, hvor vi igen blev optalt. En dag skete det, at man manglede et par mand, og vi kom derfor til at stå opstillet en time, inden vi fik lov til at komme ind i barakken. Vi så dog forinden, at nogle SS'er rykkede ud med hunde og ned mod skiferbruddet. Kort efter kom Lagerälteste ind i vores barak med et modbydeligt grin. Han meddelte os, at hvis vi ikke sørgede for at komme med hjem i lejren, så ville det komme til at gå os som de to andre derude. Vi kunne se dem, når vi rykkede ud på arbejde i morgen tidlig, De lå for enden af reviret, gennemhullet af kugler.

Vores bedste spisetid var om aftenen, da kunne vi rigtigt sidde og nyde den gode mad fra rødekorspakkerne, fordi der var tid til det. Dog skete det, at der blev luftalarm, inden vi blev færdige, og så blev alt lys slukket, og så var det jo ikke nemt at holde styr på pakkens indhold. Der var ellers skodder for vinduerne, men det anså man ikke for nok, så derfor blev der hentet tæpper fra sengene til yderligere at hænge for. Det voldte store vanskeligheder at få tæpperne igen, så man måtte af og til nøjes med et eller to. Min seng var særligt udsat, fordi den stod forneden og nær vinduerne.

Der skete dog også andet under spisningen, for det var den tid, man brugte til afstraffelser, og det skete meget ofte. Det foregik på den måde, at synderen blev anbragt på en taburet med hovedet ned mod gulvet, og en mand lagde sig på knæ og holdt hans ben. Derefter blev der tildelt det idømte antal slag – 10 eller 20 – og det var slag med kraft i, og for det meste hørtes en ynkelig klagen efter det første slag. Det var modbydeligt at være vidne til det, men det var ikke til at undgå, da det skete for enden af vores borde.

Vi havde et par små kakkelovne i barakken, men det var meget vanskeligt at komme til at benytte dem til at koge noget på – f.eks. havregrød. Hvis

Lagerälteste kom og så det, så blev det hele smidt på gulvet, så derfor var det ikke ofte, at nogen prøvede på det. Efter vi havde fået sat hylder op ud for vores borde, blev det nødvendigt at holde vagt ved vores pakker hele natten igennem, og i begyndelsen kunne der fyres i den ene kakkelovn, men det blev også forbudt af Lagerälteste. Derefter måtte vi svøbe tæpper om os for at holde varmen. Der var to timers vagter med to mand hver gang, der var lavet en bestemt vagtfordeling, som vi rettede os efter. Vi havde selv fået indført disse vagter, og det var såmænd mærkeligt, at det blev tilladt, men der var jo dette, at når vi modtog vores pakker, så blev der tildelt de forskellige – lige fra lejrchefen og ned til Blockälteste – en vis part af indholdet, og det mildnede jo luften for os i mange retninger.

Der var således aldrig danskere, der blev pryglet som beskrevet. Af andre råheder end de allerede beskrevne kan berettes om en russer, der en aften blev bundet til en stolpe ved siden af kakkelovnen, og så blev der fyret godt i denne. Han sad med hovedet helt henne ved ovnen, og det havde selvfølgelig været uhyre pinefuldt. Derfor varede det heller ikke længe, inden han begyndte at jamre og stønne, men vi forstod ikke andet af det end: Jesus, Jesus. Jeg havde pakkevagt, og sad ved siden af ham, men kunne jo intet gøre for at hjælpe ham. Omsider blev han befriet, for Blockälteste kunne ikke falde i søvn. Ved en anden lejlighed blev et par fanger jaget ud i frost og kulde kun iført deres undertøj. Det lykkedes dem dog at komme ind igen efter en tids forløb, fordi de havde klaget til en vagtpost ved porten. Han fulgte dem ind i barakken og gav ordre til, at de måtte blive inde.

Et af de mindste arbejdshold var Leo's kolonne – et hold på 8-10 mand – forarbejderen var Leo og var polak. Jeg var med dette hold et stykke tid, og vi havde mange forskellige arbejder at udføre. Man havde begyndt at fylde lejrpladsen op med udbrændt skifer fra fabrikken, og det skulle jævnes ud, når pløret var skrabet væk. Der skulle graves halvrådne kadavere ned til vagtens hunde, eller de skulle tages op. Men så en dag, da jeg stod og skrabede pløret væk ved lejrindgangen – det var kun få dage efter vores ankomst – kom der nogle franskmænd bærende på nogle sære kasser. De bar dem på skudrene, fire mand til hver kasse, og da de standsede lige på den anden side af pigtråden, så jeg, at den ene af mændene lige som rystede noget af sin arm, og han gjorde tegn til mig, at jeg skulle komme og hjælpe ham. Det havde jeg dog ikke lyst til, da jeg straks var blevet klar over, at det måtte være et lig, der var i kasserne, og det var blod, han rystede af sig. Omtrent i det samme kom en SS'er ud for at ledsage mændene, og han begyndte at synge en lystig vise, mens han samtidig slog ud med armene.

Et par dage efter blev jeg dog en af dem, der skulle være med til at bære kasserne ud til gravene, der lå en lille kilometer fra lejren, så det var en anstrengende tur. På en af turene skete det, at en af vagtposterne, da vi passerede ham, spurgte, om det var en dansker vi kom med, og det var det. Derpå stillede han sig i retstilling og gjorde honnør. Senere døde der så mange, at de blev kørt ud med en traktor. Vi havde gravene parat, når de kom. For resten var det et skrap arbejde at få gravet hullerne dybe nok, for der var ikke megen tid dertil, og det var en leret og hård bund. Når kasserne var blevet læsset af vognen, blev de båret hen på den ene side af graven og ligene, der var helt nøgne, blev væltet ned i graven. Der var to i hver kasse, og det skete ofte, at de måtte trækkes fri af kassen med en hakke, de var blevet presset ned ved at stampe på dem. Kasserne, der var flere af dem, blev bragt med tilbage til lejren, for de skulle bruges igen. Så vidt jeg ved, blev ingen af vore kollegaer begravet på denne måde, de blev i kassen og var alene deri. Således var det i hvert fald ved de begravelser, hvor jeg var med. Inden graven blev kastet til, blev der bedt en bøn og sunget en salme. På graven blev der stukket en grangren i jorden, det var lige op til en granskov.

Mens vi gik og gravede, gik vagtposten og frøs, og derfor måtte vi samle tørre grangrene inde i skoven, og der blev lavet bål til ham. Vi havde ikke hver gang den samme vagtpost med. En af dem beordrede os til at tage overtojet af, mens vi gravede, og så var der kun en mand til at grave, den anden kunne varme sig ved bålet eller hente grene, og derefter tog han fat på gravningen. Den ordning var slet ikke dårlig. En anden dag havde vi en ældre vagtpost med, og han gav ordre til at stable en god portion grene op mellem bålet og lejren, for at man ikke kunne se os derinde fra. Derefter fik vi lov til at sætte os, og varme os ved bålet, og han fortalte os om sin familie og viste os billeder af kone og børn.

Et par gange var jeg med Leo's kolonne i Braunschweig efter forskellige materialer til lejren. En halv snes mand, to vagtposter og Leo. Vi fik da rig lejlighed til at se, hvorledes denne by var blevet ødelagt af bomber og ild.

En pinlig episode indtraf den ene gang. Vi holdt på en oplagsplads, hvorfra vi skulle modtage nogle maskiner, men inden de kunne læsses, måtte vi vente i et arbejdsskur. De af os, som havde lidt mad med, benyttede lejligheden til at spise denne, mens vi var i skuret. Også jeg spiste, og da der lå en stor lommekniv på bordet, så tog jeg den, og skar mit brød i stykker med den. Ganske vist havde jeg selv en kniv i lommen, men den turde jeg ikke tage frem, for det var jo et forbudt »våben«, og jeg var klar over, at det var lidt risikabelt at benytte den anden kniv. Derfor lagde jeg

den hurtigt tilbage, da jeg havde benyttet den og jeg gjorde det på en ret omstændelig måde, således, at jeg var nogenlunde sikker på, at SS'eren havde set det. Da vi var i gang med at læsse tingene, kom en mand farende ud inde fra skuret. Han sagde noget til SS'eren, og omgående blev vi stillet op på geled. Det var den omtalte kniv, det drejede sig om – den var væk. Én af os måtte have taget den. Ingen ville vedgå tyveriet, så derfor skulle vi alle undersøges. Da han nåede til mig, sagde en af SS'erne, at det ikke var mig, for han havde set, at jeg havde lagt kniven på plads igen. Man fandt dog ikke kniven på nogen af os. Så fik vi den besked, at hvis vi ville levere kniven tilbage, så ville det ikke blive meldt til lejrchefen, hvis ikke, så vidste vi, hvad det ville betyde – vi ville alle få klø. Det var ikke lyse udsigter. Jeg trådte da frem og opfordrede den skyldige til at melde sig, da det var klart, at det var en af os, der havde taget kniven. Ingen meldte sig. Da undersøgelsen tog sin begyndelse, gik Leo hen og satte sig på en cementkant, og han blev siddende der indtil den sidste mand var blevet visiteret. Så gik han langsomt hen til en af SS'erne og fortalte, at han havde set, at en af os havde stået og skrabet i sandet. Det var derefter ikke vanskeligt at finde frem til gerningsmanden. På hjemvejen fik han at vide, at han ville blive meldt, når vi kom hjem, men han kunne slippe, hvis han gav hver af SS'erne 15 cigaretter. Han havde dem ikke, men vi gav ham det manglende antal, så dermed slap han for videre tiltale. En lang tid blev der udleveret 3 eller fire cigaretter til os om ugen, men det hørte op, og vi fik derefter skråtobak, men også det slap op. Vi havde imidlertid begyndt at få tobak og cigaretter i Røde Kors pakkerne, inden den sparsomme tildeling slap op, og derfor forærede vi vores ration til de andre fanger i lejren.

Et par dage var jeg med i jernbanekolonnen. Fra lejren førte et smalt spor ud til en jernbanestation, der lå ca. 3 km mod syd. Dette smalle spor skulle udskiftes, så der kunne køres med almindelige jernbanevogne, og der var derfor en masse jordarbejde og trærydning. Første dag skete intet usædvanligt. Den anden gang, hvor jeg egentlig kom med ved en fejltagelse, blev mere dramatisk. Vi var helt ude ved den omtalte jernbanestation, hvor vi arbejdede med at læsse jernbaneskiner af vognene, som vi først range-rede frem og tilbage med. Midt under arbejdet så jeg, at et par mand kom bærende med en fange, de fik ham stillet på benene nogle meter fra, hvor jeg stod, men han gik kun en seks-syv skridt, så faldt han om. Så kom der en SS'er, der som tidligere omtalt gik syngende bag kisterne, han greb en skovl, hvormed han med stor kraft slog fangen oven i hovedet. Fangen, der vist var letlænder, faldt nu helt om på jorden, men SS'eren fik ham stablet

på benene og slæbt hen til bålet – en stabel flækkede jernbanesveller, hvor andre SS'ere sad og varmede sig. Da de kom hen til de brændende sveller, fik letlænderen et skub, så han faldt ind i ilden, men der var dog en af de andre SS'er, der greb fat i ham og fik ham taget ud af ilden. Derefter måtte letlænderen trække benklæderne af, han måtte også vikle papiret af sine ben – mange af os brugte cementsække o. lign. til at vikle om ben og krop – derefter morede SS'erne sig over hans udseende. Han trak tøjet på igen, og SS'erne bragte ham hen for enden af en af de vogne, som vi arbejdede ved, og så lød der tre skud, og jeg så det hele, da jeg havde ansigtet i den retning, men kun få vovede at dreje hovedet.

Derefter skulle vi have middagsmad – den sædvanlige roesuppe. Vi blev jaget op på en lidt højere beliggende mark, hvor vinden og kulden rigtig var at mærke. Frost var der, og lidt sne lå der. To mand måtte spise af samme skål. Min makker – en russer – var imidlertid så forkølet, at jeg kun tog nogle få skefulde af suppen. Ved ankomsten til lejren blev der kort og godt meldt: 69 Häftlinge zurück, 1 kaput.

Og så lidt om de sanitære forhold i den lille lejr Schandelah. Omsider blev det nogenlunde til at færdes uden for barakkerne, da der efterhånden var fyldt så meget skifferaffald på, at bunden var blevet mere hård. Vi skulle jo mange gange i nattens løb over pladsen, da lejrens lokum fandtes i den modsatte ende som barakkerne. Det var et halvtagshus, hvor der ved bagsiden var en dyb grotte med en cementkant foran. I grotten var anbragt nogle latrintønder, der ikke sjældent var sat således, at man ikke kunne undgå at berøre dem, når man satte sig på cementkanten. På et stykke af denne kant lå et bræt, så det var den fine halvdel, men muligvis har der før været bræt på hele kanten. Skillerum var der ikke, udover at der et sted var slået en pind fast fra det nævnte bræt til skurets bagkant. Så skulle man sidde og balancere på denne kant uden at have noget at støtte sig til, og det var ofte en meget vanskelig sag i det hele taget at komme op på kanten, da den var oversmurt med latrin og pløre.

Ved siden af var der et almindeligt lokum, det var forbeholdt Kapoer og forarbejdere, og det var yderst risikabelt at vove sig derind. Det så jeg en nat, da jeg sad derude på cementkanten. En fange havde vovet sig ud på det »fine« lokum, og så kom en Blockälteste, det var endda ham, som samme dag havde givet et par af os i Leo's kolonne en skrå, så derfor havde jeg næsten fået sympati for ham. Han var fra en af de andre barakker, men sympatien forsvandt da jeg hørte og delvis så, hvordan han slog løs på den stakkels fange. I det omtalte rum var der ikke det mindste smule lys tændt

Fig. 18. Det af Vaabensted omtalte lokum. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

om natten, så derfor var det især vanskeligt at komme der om natten, man skulle altid advare de indtrædende om, at pladsen var optaget, ellers risikerede man at blive skubbet ned i hullet.

Af en eller anden grund havde man ligesom mere respekt for os gendarmere. Man vovede ikke at gribe til yderligheder over for os. En dag under arbejdet i skiferhuset blev der således stjålet en halv pakke tobak fra os, og da vi kunne udpege synderne, blev de straffet. Det blev dog kun til nogle lette slag med en stok, men det var også tyskere, som stod højt hos Kapoen, men alligevel. En morgen kom to russere og meldte til den samme Kapo, at de ikke havde fået morgenmad. De fik en anden behandling, idet de hver fik en knytnæve i ansigtet, så de trillede ned af skrænten med den ledsagende bemærkning, at nu havde de fået morgenmad.

I adskillige tilfælde har det sikkert været vores hår, der gjorde banditterne lidt mere varsomme over for os. Vi var ikke blevet klippet som alle andre i lejren. Der var forskellige former for klipning. Helt skaldet, den ene side skaldet eller også en tætklippet bane fra panden og ned over nakken. Det havde hver sin betydning, men vi kunne beholde vores hår, og det var ligesom det manede til en vis forsigtighed.

Hvad vi stadig talte om, var naturligvis om vi snart ville blive løsladt. Få dage før jul håbede vi endnu på, at vi ville komme hjem til højtiden, men juleaften blev vi klar over, at vi kom til at holde jul i lejren. Hvorledes mon den ville forme sig sådan et sted. Mon der blev serveret ekstra en sådan aften. Det blev der ikke på nogen måde. Vi havde dog vore dejlige Røde Kors pakker at ty til, og der er sikkert gået ekstra svind i dem denne aften. Når jeg ikke ved besked dermed, så er det fordi jeg lige på en gang følte mig syg, og efter kun at have spist et halvt stykke rugbrød med spegepølse, måtte jeg gå i seng. Heldigvis kom den tanke ikke, at det nu var min tur. Julemorgen var der ingen appel, og vi kunne blive liggende i sengen det meste af dagen, men den dag var det mig, som solgte min brødration. I de følgende snes dage var jeg meget sløj, men jeg stod det igennem.

Vinterens kulde gjorde det endnu vanskeligere for os at holde modet oppe. Vi var dog vældig glade for det tøj, vi havde modtaget fra Røde Kors – omkring juletid. Der kom til hver af os en stortrøje, et par benklæder, et halstørklæde, en skihue og et par træskostøvler. Endvidere var der i hver pakke en shagpipe. Træskostøvlerne var aldeles udmærkede, da vi med dem kunne holde fødderne tørre, og de blev da også passet meget omhyggeligt. Vi smurte dem ind i olie, som vi købte af en eller anden russer, og allerede dagen efter, vi havde modtaget støvlerne, blev der vældig gang i fremstillingen af jern til at slå på støvlenæserne. Det var vist også russerne, der ordnede det. De kom om aftenen ind i vores barak, hvor der blev hamret og banket for at få jernene på. Der blev ligeledes lavet jern til at slå under støvlerne. Dette arbejde indbragte naturligvis nogle cigaretter, men i løbet af nogle få dage var støvlerne i orden, og så var der ikke mere at tjene på den konto.

Fra lejren havde vi fået udleveret at par store luffer og en strikkehue til at trække ned over ørerne. Efterhånden kom der dog et andet problem end det med kulden. Det var lusene, de blev mere og mere generende. De holdt sig nogenlunde i ro, når vi var ude i kulden, men når vi kom ind i barakken, blev de meget aggressive, og der var ikke meget at stille op med dem. Ganske vist forsøgte vi at fange så mange af dem som muligt, men det hjalp kun så lidt.

Når jeg slet ikke har omtalt forholdene i reviret, så er det fordi jeg aldrig har været inde i selve sygestuen. Jeg så kun, at de syge lå derinde fuldstændig nøgne, og det har vel været for nogenlunde at klare sig fri for lusene. Men man kan ikke forestille sig, at der blev gjort noget særligt for patienterne, for der var ingen medikamenter til rådighed. En enkelt gang var jeg

dog inde i sygebarakken. Lagerälteste boede i et rum i den ene ende, så vidt jeg husker sammen med lægen.¹² Da vi ved juletid fik pakker hjemmefra, så skulle vi ind i det nævnte rum, hvor pakkerne var bragt til. Forinden hver enkelt mand kom ind, var hans pakke pakket ud, og indholdet lå spredt ud, for nu skulle der fortælles. Både Lagerälteste og lægen skulle have en part af indholdet. Hvor meget eller hvor lidt de fik af hver mand, ved jeg ikke, men da jeg var ved at pakke min pakke sammen, spurgte Lagerälteste mig om hvor meget de så skulle have. Jeg gav dem fire cerutter, men han blev stående med dem i hånden og så spørgende ud, og så var jeg klar over, at det var for lidt. Da de så yderligere havde fået hver en stor cigar lod det til, at det kunne gå an.

Jeg fik vist ikke fortalt om vores vaskerum. Det var også under et halvtag, og her var en lang cementkumme med en vandhane over. Andet var der ikke. For den første tids vedkommende var der dog andet og mere, for da anbragte man de døde her, og vi skulle ligefrem skræve over dem for at komme hen og blive vasket. Senere blev ligene smidt om bag ved halvtags-huset, og der blev slået brædder for skuret, så det nu var tæt. En dør blev sat i, og den blev låst om natten, så det var ikke muligt at få vand om natten. Vi blev dog klar over, at det efterhånden måtte lakke mod enden, for flere gange skete det, at lejrchefen kom for sent til appellen om morgenen, og vi regnede med, at han hørte de sidste efterretninger i radioen. Hver aften ventede vi – eller det er mest korrekt at sige, håbede vi – at der næste dag ville ske noget. Vi lyttede efter biler, for der var ikke andre til lejren. Undertagelsen var dog en stor bus, der hver morgen kom med civilarbejdere, og den hentede dem igen om aftenen. Om morgenen kom den gerne, når vi var opstillet til appel, og vi var spændte. Var det mon den bus, der skulle hente os. Nej, dette var den sædvanlige blå bus.

En tid lang var vi af den mening, at vi skulle afhentes af de lastbiler, som havde bragt os til Schandelah, og vi gik derfor og kiggede efter, om de skulle komme. Så forlød det, at den ene af bilerne var til reparation. En dag kom det rygte ud, at man var ved at rømme alle de lejre, der var ved at blive erobret af de allierede, og det skete på den måde, at man skød fangerne. Så forlød det, at hvis vi ikke kom med lastbilerne, så skulle vi med toget fra den jernbanestation, hvortil stikbanen fra lejren førte. Og det lod til, at der virkelig var noget om det, for det blev sat i forbindelse med udtalelser fra lejrchefen. Omkring den 1. marts blev det pludselig fint vejr, og dette i forbindelse med rygterne om vor frigivelse gjorde, at vi blev endnu mere utålmodige, for der skete alligevel ikke noget.

På vej hjem

Men den 15. marts, da vi som sædvanligt var gået i seng ved 20-tiden, hørte jeg en polak sige til en tysker, at nu skulle danskerne hjem, og han fortalte, at der ville komme biler og hente dem i nattens løb. Jeg var klar over, at nu var det ved at blive til virkelighed, så derfor råbte jeg temmelig højt: Er I vågne, nu skal vi hjem. Der var ikke en eneste som svarede, hvilket i øjeblikket irriterede mig, da jeg anså det for usandsynligt, at de alle var faldet i søvn.

Nogle minutter senere kom kaptajn Madsen¹³ sammen med Lagerälteste og flere løbende ind i barakken og kaptajnen råbte: Danskere op med jer, vi skal hjem. Så kom der fart over feltet. Vi fik besked om, at vi skulle få os barberet, og endvidere skulle vi smøre en madpakke. I den følgende halve time var der en vældig travlhed, og en del af barakkens øvrige beboere strømmede til for at overvære det usædvanlige, men vel også i håb om, at der måske kunne falde lidt af til dem. Det var dog meget begrænset, for resten af pakkernes indhold skulle fordeles mellem fangerne, sagde Lagerälteste, og han holdt skarp kontrol med, at vi ikke gav noget væk.

Der var dog nogle af de andre fanger, som prøvede på at komme på nærmere hold, idet de kom kravlende frem under bordene. En af dem fik hovedet lidt langt frem, og Lagerälteste så det, han greb en af de tunge bøgetræstaburetter og slyngede den med fuld kraft mod fangens hoved, dog uden at ramme, men det var kun fordi det lykkedes fangen at trække hovedet til sig.

Da vi var færdige, blev vi sendt over i en anden barak. Jeg var den sidste, som kom afsted, så jeg blev vidne til, hvorledes Lagerälteste undersøgte pakkerne, men de fleste af dem var nærmest tomme, derfor slog han i raseri mange af pakkerne ned på gulvet med en stok, han gik med. Ventetiden i den anden barak blev lang. Klokken var vel ca. 22.00, da vi satte os til rette for at vente. Jeg havde dog ikke ro til at sidde der, så jeg opholdt mig det meste af tiden ude for enden af barakken, og der så jeg Lagerälteste optræde endnu engang. En anden fange kom hen til mig for at sige farvel, og jeg gav ham nogle cigaretter, men det så Lagerälteste, der i det samme kom ud fra barakken, og han greb straks en stor sten, som han kastede efter fangen, der dog undgik at blive ramt.

Ved halvfjertiden lød der brummen af biler, og det var virkelig danske biler. To røde rutebiler kørte ind foran porten. Når de ikke kom før, så var grunden den, at de ikke kunne finde lejren, men nu var de der, og i løbet af få minutter var vi inde i dem. Jeg kom ind i den, som først var kørt ind,

og da den skulle bakke ud til vejen igen, skred den ned i en lille grøft, og vi måtte alle ud for at skubbe den op.

Så kørte vi forbi lejren og skiferbruddet. Vi skulle til Neuengamme, det vidste vi, men om vi ville komme længere, var vi ikke klar over, dog var det nogenlunde sandsynligt, at vi ville komme til Danmark, og vi tænkte, at vi atter skulle til Frøslevlejren, hvilket dog ikke havde noget at sige.

Der var to vagter med i hver bil, men de sad roligt og fredeligt, og da vi endelig nåede Neuengamme, mødte der os straks et glædeligt syn. Vi så, at der udenfor en barak stod nogle gendarmere i deres lyseblå uniformer. Det var dem fra lejren Alt Garge,¹⁴ hvortil et par og tyve mand var sendt afsted på samme tid som os til Schandelah, og så var der endvidere dem, som var forblevet i Neuengamme. Vi kom så i bad, fik vores uniform, kufferter og værdigenstande udleveret. Derefter måtte vi skrive under på, at vi ikke ville fortælle nogen om forholdene i Kz-lejrene, og at vi havde modtaget alt, hvad vi havde måttet aflevere, da vi kom til lejren. Vi skrev under, selv om der vel ikke var ret mange, der modtog det hele. Således havde vi i Schandelah modtaget en pakke hjemmefra, og den indeholdt beklædningsgenstande, der hver for sig var mærket med navn, men det hele blev taget fra os. Jeg nåede dog at redde en uniformsskjorte, da jeg gjorde gældende, at den hørte til uniformen.

Fig. 19. Samling og afgang fra Neuengamme den 16. marts 1945. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Vi blev så stillet op, og en officer gik rundt samlede de blikmærker, som vi havde om halsen. Det var vort fangenummer. Derefter marcherede vi med vore kufferter i hånden ud mod teglværket, og der holdt en lang række biler. Det var de hvide busser. Foran dem stod en hel del mennesker i hvide kitler. De udspurgte os om vor helbredstilstand. Var vi syge, kunne vi komme ind i sygebilerne, og nogle enkelte af os meldte sig. Endvidere stod der en række tyske officerer, der nu så vældig fromme ud.

Vi kom så ind i bilerne, og der var alt parat til at modtage os. Røde Kors pakker med alt muligt godt i stod rundt omkring i bilen, og vi fik besked på, at vi bare kunne spise af dem. Der var også pilsnere og bolsjer, og cigaretter blev omdelt. En mejerispand stod der med vand i – eller var det mælk – jeg husker det ikke. Det var blevet henimod aften, og vi fik at vide, at vi gerne skulle gennem Hamborg inden det blev mørkt, og det kom vi.¹⁵

I Danmark igen og endelig frigivet

Endnu vidste vi ikke, om vi ville blive frigivet, men det spillede heller ikke så stor en rolle, for vi kom da nu til Danmark igen. Ved et ophold i en skov, hvor nogle af os var ude af bilen, viste de første tegn på frihed sig, idet der slet ikke blev set efter os. Ingen vagter med skudklare geværer, det var noget nyt. Ved en af bilerne stod dr. Lorenzen i samtale med en tysk officer, og jeg hørte lige dr. Lorenzen sige: Men gendarmerne skulle vi gerne have frigivet. Der var nemlig andre danske fanger med i bilerne end os.

Da vi så kom til grænsen, var der en som sagde: »Nu passerer vi grænsen. Skal vi ikke blotte vore hoveder.« Det gjorde vi, og så var vi atter i Danmark. Lidt efter holdt vi uden for Frøslevlejren. Inde i lejren blev der imens forhandlet om vores videre skæbne. Efter en halv times forløb fik vi besked om at stå ud af bilerne, men vores bagage skulle vi ikke tage med ud. Så kom vi ind i en barak, hvor man meddelte os, at vi nu ville blive frigivet, og det blev igen indskærpet os ikke at omtale forholdene i de tyske koncentrationslejre.

Så gik vi ud af barakken som frie mænd og steg igen op i bilerne. Tre af os måtte dog ind i lejren, heraf blev den ene løsladt 6 dage senere, medens to andre ikke kom fri før den 5. maj.¹⁶ Turen sluttede i Padborg, hvor vi ved 5 tiden blev beværtet med suppe. Gendarmerne fra omegnen var dog taget til deres hjem forinden. Vi andre blev med rutebil befordret til vores bopæl.

Jeg var hjemme kl. 07.00 den 17. marts 1945. Denne urimelige og uforstå-

elige internering og deportation var vel kun en lille del af de tyske skændselsgerninger, men det blev for den danske grænsebevogtning en tragedie, som sent vil glemmes.«

Her slutter Vaabensteds beretning.

Nogle kommentarer til Vaabensteds beretning

Underligt nok skriver Vaabensted i sin beretning intet om, at en Røde Kors bus dukkede op ved Udekommando Schandelah den 1. februar 1945, men kun 12 gendarmer blev råbt op ved og kom med bussen, til stor skuffelse for de gendarmer, der måtte blive tilbage. Bussen samlede yderligere 18 gendarmer op i Neuengamme og ankom til Danmark dagen efter, den 2. februar 1945. Ud af de 72 gendarmer, der kom til Schandelah i november 1944 døde der ni, der måtte efterlades på gravpladsen ved en nærliggende skov uden for lejren.

Lønderborg, den 18/9 1945.

Til, de ^{vendte} hjemsendte Jantarmer.

Tak for Eders venlige henvendelse af mine
Betræbelser for at milden Læseme i de forhadte Konven-
tationslejer.

Mine Handlinger var ene og alene diktet af
min menneskekærlige Trang.

Så er mit Haab, at de Skyer, der for Tiden for-
mørker Himlen for mig, snart maa spredes, saa at
Solen eller kan faa Majt i mit Sind.

Eders hengivne
Kaptajn Madsen.

Fig. 20. Kaptajn Madsens »taksigelse« blev bragt i medlemsbladet Grænseværnet i efteråret 1945. Her hentyder Madsen også til »[...] de Skyer, der for Tiden formørker Himlen for mig [...]« – utvivlsomt sagen mod ham. Finn Lautrup's samling.

Bemærkelsesværdigt er det også, at Vaabensted først til allersidst nævner kaptajn Madsen. Vaabensted måtte have været vidende om Madsens indsats i både Neuengamme og senere i Schandelah for at mildne forholdene for gendarmerne. Især Madsens Kaporolle i Schandelah måtte have været til at få øje på, lejrens størrelse taget i betragtning.

Der var efter befrielsen blandede følelser over for kaptajn Madsen. På den ene side blev han anklaget for under besættelsen af have været for tyskvenlig. Han havde bl.a. været medlem af Dansk-Tysk Forening. På den anden side havde han som tidligere nævnt både i Neuengamme og Schandelah gjort en meget stor indsats for at mildne forholdene for gendarmerne i lejrene. Efter befrielsen kom han for en tjenestemandsdømstol, men blev frikendt. Efter en orlovperiode genoptog han tjenesten som distriktsofficer i Sønderborg.

Da Vaabensted først til allersidst i sin beretning nævner kaptajn Madsen, kan det muligvis hænge sammen med hans holdning til ham. Her skal tilføjes, at Madsen var chef for Distrikt 1, hvor Vaabensted gjorde tjeneste i afsnit 3, Skelde.

I sin beretning skriver Vaabensted ikke meget om sine familiære forhold og »gendarmlivet« i Skelde, hvor han gjorde tjeneste fra oktober 1920. Som tidligere nævnt hørte gendarmerne i Skelde-afsnittet på daværende tidspunkt under Distrikt 1 [Sønderborg]. Afsnitskontoret befandt sig i Skelde, og de fleste gendarmere boede i Skelde by eller i nærheden. Heriblandt Thomas Emil Jessen og hans familie.

Portræt af overgendarm Thomas Emil Jessen.

Thomas Emil Jessen blev født den 30. juni 1898 i Føvling Sogn, Ribe Amt; søn af husmand Hans Andersen Jessen og hustru Kirstine. Efter aftjening af værnepligt blev Jessen ansat som gendarm den 26. januar 1920 i Ødis-Bramdrup nord for daværende Kongeågrænse, og blev samme år den 8. november tjenestegørende i Skelde på Broager Land, ved den nye landegrænse mellem Danmark og Tyskland. I perioden 1923-1926 fulgte udnævnelser til korporal, overgendarm af anden grad og overgendarm af første grad. Gendarmerieksamen i 1933-1934. Thomas Emil Jessen blev i 1931 hædret med Hans Majestæt Kongens hæderstegn for 8 års tjeneste og i 1939 hæderstegn for 16 års tjeneste.

Thomas Emil Jessen stiftede familie og blev i december 1923 gift med Maren Mikkelsen, der kom fra Holme ved Aarhus. Parret boede først til leje

Fig. 21. Thomas Emil Jessen i soldateruniform med sabel, formentlig omkring 1919. Ib Jessens samling.

i et lille landligt hus, men købte senere et hus på adressen Nederballe 13 i Skelde for 5.750 kr. I november 1936 kom sønnen Ib Viggo Richard Jessen til verden.¹⁷ Gendarmlønnen var ikke fyrstelig, og husholdningen måtte derfor suppleres med en flok høns og en enkelt gris.

Ib Jessens fortælling

Følgende er hovedsageligt baseret på forfatterens samtaler med Ib Jessen i maj-juni 2023 og notater fra Jessen. I september 1944 var Ib Jessen syv år gammel, næsten otte år. I videst mulig omfang er det forsøgt at gengive de ord, som Ib Jessen i samtale og skrift har brugt i sin fortælling.

Efter tysk aggression mod Polen udbrød Anden Verdenskrig i september 1939, og Danmark blev besat af tyske tropper den 9. april 1940. Dette førte ikke til de store omvæltninger for Grænsegendarmeriet. Man fortsatte de sædvanlige rutiner med bevæbnet bevogtning af grænsen til Tyskland. Således også på Broager Land. Herfra kunne gendarmene iagttage den livlige trafik af tyske flådefartøjer i Flensborg Fjord, hvor tyskerne havde en flådebase. Kun få tyske tropper var stationeret på Broager Land. De passede sit og gendarmene deres. For civilbefolkningen opstod der mangel på mange daglige fornødenheder, men så måtte man improvisere. Tobaksvarer var et eksempel, men det var der også en løsning på. Man anskaffede tobaksfrø

Fig. 22. Ejendommen Nederballe 13 i Skelde, erhvervet omkring 1926. Ib Jessens samling.

Fig. 23. Ib Jessens dåb i Broager Kirke den 28. marts 1937. Ib Jessens samling.

og dyrkede planterne i haven. Det var kun en nødløsning, men bedre end ingenting. Der groede tobaksplanter i familiens Jessens have i Skelde. Efter høst og tørring af tobaksbladene på loftet kunne man rulle dem til en tålelig erstatning for den ægte vare.

Fig. 24. Ib i haven sammen med sin far, omkring 1942-43. Planterne på fotoet er tobaksplanter. Ib Jessens samling.

Fig. 25. De tørrede tobaksblade på fotografiet er fra høsten i efteråret 1944. De har været opbevaret lige siden. Først hos moderen og efter hendes død i 2000 hos Ib Jessen på loftet i hans bolig i Kollund. Foto: Finn Lautrup, juni 2023.

Fig. 26. Thomas Emil Jessen i gendarmuniform, formentlig omkring 1937-1938. Portrætfotoet er noget helt særligt. På daværende tidspunkt var farvefotos endnu ikke en mulighed i Danmark. Det originale sort/hvide foto blev sendt til Thomas Emil Jessens broder, der var udvandret til Canada omkring 1934, og blev derovre farvelagt og derefter sendt tilbage til Skelde. Farvelægningen giver en antydning af et portrætmaleri. Ib Jessens samling.

I midten af 1944 var man klar over, at Tyskland stod foran et nederlag på alle fronter. Besættelsesmagten i Danmark strammede samtidig grebet om både civilbefolkningen og den voksende modstandsbevægelse. Ved en aktion den 18.-21. september 1944 blev det danske politi og Grænsegendarmeri sat ud af spillet og interneret. Det ramte også gendarmerne på Broager Land.

Ib Jessen fortæller: »Jeg mener at huske dagen den 18. september [1944], hvor tyskerne kom med flere biler og afvæbnede min far og de øvrige gendarmere i Skelde. Min far og de andre gendarmere har så nok tænkt, at det var det og havde ikke nogen tanke om, at det nok var bedst ikke at være hjemme de næste par dage. Dengang var tankegangen nok anderledes, end den ville være i dag. – Tidlig morgen den 19. september blev der banket på soveværelsesvinduet. Jeg sov i samme værelse som mine forældre. Den første, der vågnede, var mig, og jeg kaldte på min mor og far. Det gik hurtigt

op for os, at huset var omringet af tyske soldater med skarpladte våben. Min far fik besked på at pakke en kuffert med tøj og fik også lov til at få et hurtigt morgenmåltid. Min mor fik efter nogen diskussion lov til at hente nogle æg til morgenmåltidet ovre hos naboen. Derefter blev min far ført ud til en ventende bil og kørt væk. Vi så ham aldrig mere.«¹⁸

Efter samme fremgangsmåde hentede tyskerne alle gendarmen på Broager Land, hvilket Vaabensted også har berettet om.

Skelde var et mindre samfund, hvor gendarmen boede tæt på hinanden og ofte var naboer. Der var gode sociale relationer, og man hjalp hinanden med stort og småt. Efter interneringen opstod der helt naturligt et sammenhold mellem hustruerne, hvor man hjalp og støttede hinanden. Dette blev yderligere forstærket, da nogle af gendarmen blev deporteret til Tyskland den 5. oktober 1944. Her var det uvisheden om de deporteredes videre skæbne, der fyldte meget i hverdagen. Der kom breve fra de depor-

Fig. 27. Vaabensted har i sin beretning omtalt, at de opsamlede gendarmen på Broager Land gjorde et længere ophold ved Hotel Færgegården i Egersund på vej mod Frøslev. Fotografiet af gendarmen i samlet flok er taget uden for hotellet. Opholdet ved hotellet kan forklares med, at der dengang var færgefart over sundet til Graasten og dermed ventetid. Det blev det sidste foto med Thomas Emil Jessen. På billedet ses Thomas Emil Jessen markeret med en pil. Ib Jessens samling.

Fig. 28. Fire kolleger poserer ved Kragesand på det sydlige Broager Land ved Flensborg Fjord. Set fra venstre er det Christian Petersen, Jens Gidsel Jensen, Thomas Emil Jessen og Alfred Jørgensen Vaabensted. Ib Jessens samling.

terede, men den tyske censur gjorde, at indholdet mest var intetsigende. Ofte kun med besked om, at man havde det godt. I det mindste var det et livstegn.

Der kom et enkelt brev skrevet på tysk fra faderen i Neuengamme. Ib Jessen forklarer, at faderen ikke kunne skrive tysk, og derfor må en medfange, en gendarm, have hjulpet ham. Af hensyn til censuren var det et krav, at brevet skulle skrives på tysk. Der var også begrænsninger på antal ord. Helt karakteristisk indledes brevet således. »Liebe Musse und Ib. Ich bin gesundt und habt es sonst gut, und das selbe hoffe ich das es mit euch geht [...]«. Brevet skulle påføres navn, fangenummer og barak: Häftling Th. E. Jessen, Nr. 54427, Bloch 15. I brevet bliver ægtefællen kaldt Musse og ikke Maren. Ib Jessen fortæller, at Musse var det kælenavn ægtefællerne brugte indbyrdes.

På Broager Land var der selvfølgelig også tysksindede, men det kom ikke altid til udtryk. Ib Jessen forklarer: »Jeg husker en oplevelse. En sen aften blev der banket på døren, og udenfor stod der en gårdejer med

Konzentrationslager Neuengamme
Kommandantur, Abt.II/Jo.

Neuengamme, den 14.12.44

Frau
Maren J e s s e n ,
S k e l d e / Dänemark

Ihr Ehemann Thomas Emil Jessen, geb. 30.6.98 in Stenderup, ist am 1.12.44 an Gastroenteritis im Krankenbau des hiesigen Lagers verstorben. Eine Todesbescheinigung ist anliegend beigelegt. Die Leiche wurde im Lager-Krematorium eingeschert. Eine Sterbeurkunde kann gegen Einsendung von RM -.85 beim Standesamt Hamburg-Neuengamme A abgefordert werden. Der gesamte Nachlaß wird Ihnen in Kürze übermittelt

Der Lagerkommandant

Lvav

Krim.-Sekretär

Fig. 29. Brevet fra Neuengamme dateret 14.12.44 om Thomas Emil Jessens død. Som dødsårsag anføres Gastroenteritis, mave-tarminfektion. Denne dødsårsag og den beslegtede sygdom, dysenteri, var ofte årsag til dødsfaldene blandt gendarmerne. Underernæring, uhumske forhold samt slid på krop og sjæl var ligeledes medvirkende årsager. Det fremgår endvidere, at liget er blevet kremeret. Ib Jessens samling.

en pose hvedemel, som var en mangelvare. Manden var egentlig fra dem, som man regnede med tilhørte de tyskvenlige.« Ikke alle tysksindede kunne således redes over én kam.

Ib Jessens kendskab til Vaabensted var ret begrænset, da de ikke boede så tæt på hinanden, men han husker, at Vaabensted var en meget rolig mand. Hans hustru, Line, besøgte dem nogle gange mens gendarmerne var i fangenskab. Under samtalen med Ib, nævner han på et tidspunkt, at Vaabensted kunne virke stille og en smule indadvendt.

Om tiden efter faderens internering fortæller Ib Jessen bl.a.: »[...] min mor var meget bekymret for, hvordan min far havde det. Jeg var jo kun syv år gammel og forstod nok ikke rigtig alvoren i, at min far pludselig ikke var i huset. Husker også en episode, hvor min mor havde fået oplyst, at far var i Frøslevlejren. Den lokale vognmand med lastbiler havde en tur til området, og mor kom med. Det har nok været til Padborg. Min mor gik eller cyklede fra Padborg til Frøslevlejren og forsøgte at få kontakt til min far, hvilket naturligvis ikke lykkedes. Om det var før eller efter den 5. oktober, hvor gendarmerne blev sendt til Tyskland [deportationen af 141 gendarmere] ved jeg ikke. Det viser jo tydelig min mors urolighed for min far.«

4.D. 207
30041

DIREKTORATET FOR
ULYKKESFORSIKRINGEN

Todesbescheinigung

Jahr 194..... Nr. des Sterberegisters.....
Eingetragen beim Standesamt Nr.

1. Vor- und Zuname: (Bei Kindern ohne Namen) Name des Vaters, ev. bei unehelichen Name der Mutter.)	Thomes-Emil Jessen,
2. Datum der Geburt: (Bei totgeborenen Kindern das Alter der Frucht)	Jahr 1898 Monat Juni Tag 30.
3. Geschlecht:	männlich
4. Stand, Geschäft:	Obergendarm
5. Wohnung, Strasse, Nr. (eventl. Angabe des Stock- werkes, Hofes od. Kellers)	Skolde Broego
6. Ort des Todes:	KL. Hamb.-Neuengamme
7. Tag u. Stunde d. Todes:	1. Dez. 1944 5,40 Uhr
8. Krankheit:	Gastroenteritis

Beurbestattung unbedenklich

Ich, Obengenannte, seit
tlich behandelt, die Leiche gesehen und untersucht und
an ihr Zeichen der eingetretenen Verwesung und keine Spur
einer unnatürlichen Veranlassung des Todes gefunden habe,
bescheinige ich.

Der Lagerungs-
Neuengamme
Hauptsturmführer.
16094 19. AUG 1946

KL/38/443 500.000
ERSTATTUNGSRADET, J. Nr. 16094 19. AUG 1946

Fig. 30. Med brevet fra Neuengamme var vedlagt »Eine Todesbescheinigung.« en døds-
attest. Senere, den 9. marts 1945, fremkom en »Sterbeurkunde« fra Neuengamme. Her
fremgår, at dødsfaldet var indtruffet den 1. december 1944, kl. 05.40. Ib Jessens samling.

Den ubærlige besked kom med posten den 19. december 1944. Ægte-
manden og faderen, Thomas Emil Jessen, var død i Neuengamme den 1. de-
cember. Herom fortæller Ib Jessen: »Da posten kom med brevet, husker jeg
meget tydeligt, hvad der skete. Brevet var på tysk, og min mor forstod ikke
helt, hvad der stod skrevet, så vi gik over til naboen, som læste brevet. Da
det gik op for mor, at far var død, brød hun ud i tårer og besvimelede lige på
stedet. Jeg var lige blev otte år og forstod nok ikke rigtig alvoren af det. Hvad
der skete de efterfølgende dage, husker jeg ikke meget af, men jeg husker,
at der i Skelde Skole blev afholdt en mindekomsammen for gendarm Janus
William Christensen [død i Neuengamme den 2. december 1944] og min far.
Én af skolestuerne blev brugt som kirkerum.« Det var også på Skelde Skole,
at Ib som syvårig i april 1944 havde startet skolegangen.

Ib Jessens mor var den 9. april 1940 begyndt med sirlig skrift at skrive
dagbog. Følgende uddrag af dagbogen er transskriberet til nutidens stave-
måde: »Den 19. december 1944 kom budskabet lige før jul, så det var de
hårdeste tider, som kom for Ib og mig, men takket være vores gode naboer,
Jens Jensen og Tølle [Jens Tølle], der altid hjalp os igennem sorgen og sav-
net, som til tider var svært at komme igennem. Vi boede stadig i vores kære
hjem, hvor vi har haft så mange lykkelige dage sammen, vi tre Ib, far og jeg.
Så kom det økonomiske, som i førstningen ikke var godt, men da det kom
helt i orden, havde vi det økonomisk set godt; men savnet bliver ved med
at være lige nærgående og smertende for os begge, for far var vandt til altid
at beskytte os imod alt udefra og sørge for os på alle måder, den kære far.
Æret være hans minde. Ib og mor, Skelde.«¹⁹

I perioden fra 17. november 1944 til 3. februar 1945 blev otte af Skelde-
gendarmene løsladt fra Frøslevlejren. Et bemærkelsesværdigt stort antal
i forhold til bevogtningsafsnittets størrelse. De løsladte gendarmere kunne
ikke genoptage tjenesten og kom til at gå i en slags venteposition. Tiden
blev udnyttet på forskellig vis. Nogle hjalp omkringliggende landmænd, og
da midlerne var små, dyrkede mange gendarmfamilier deres egne afgrøder
i haven eller på frie arealer. Beklædningsgenstande var også en mangelvare,
og her gjorde den blå gendarmuniform god gavn. Der var også tid til at
dyrke de sociale relationer og hjælpe hinanden i »gendarmkolonien.«

Om tiden efter faderens død fortæller Ib Jessen: »Naboerne var utrolige
til at yde hjælp. Min onkel, Kristian F.C. Mikkelsen, der også var gendarm
i Skelde, var ligeledes til stor hjælp, da han blev løsladt i Frøslevlejren [17.
november 1944]. Min mor tog sig rigtig meget af mig. Vi cyklede rundt i om-
rådet og havde mange gode ture. Jo, jeg er nok blevet meget forkælet. Min

Fig. 31. Ib Jessens stedfar, Marinus Buhl. Her i Toldgrænsekorpsets uniform. Født i 1893. Oprindeligt uddannet som smed og ved landvæsen. Ansat ved Grænsegendarmeriet i februar 1919. Tjenestegørende ved Lille Jydevad og senere forflyttet til Skelde. Interneret 19. september 1944, men løsladt fra Frøslevlejren den 11. januar 1945. Overflyttet til Toldgrænsekorpset i 1952. Pensioneret som afdsnitsleder i Skelde i 1958. Foto 1952-1958. Ib Jessens samling.

mor var jo kun 44 år, da min far døde, så hun var stadig en ung kvinde. Er par år efter min fars død skete der det, at min mor begyndte at få besøg af Marinus Buhl, som var inspektionsvagtimester og således næstkommanderende i Skelde-afsnittet. Marinus Buhl havde mistet sin kone ved sygdom, og det ender med, at mor og Marinus bliver gift i 1948. Bedre erstatning for min far findes nok ikke. Efter 29 gode år sammen døde min stedfar i 1977. Min mor levede derefter alene i 23 år og døde i 2000. Hun blev 100 år.»

Efter folkeskolen kom Ib Jessen i lære som maskinbygger på en fabrik ved Smøl nær Broager. Fabrikken fremstillede maskiner til de dengang mange teglværker i området. Som udlært arbejdede han som svend et års tid, inden militærtjenesten kaldte. Efter rekruttiden i Aalborg kom han til våbenmekanikerskolen i København, og efter endt uddannelse her blev han forfremmet til korporal. Derefter fulgte to år ved garnisonen i Holstebro. Efter hjemsendelsen fra militæret søgte Ib Jessen ind til Toldgrænsekorpset, der var blevet grænsens vogter efter nedlæggelsen af Grænsegendarmeriet i

Fig. 32. Omkomne gendarm- og arbejdslejre min- des hvert år i Frøslevlejren den 5. oktober ved minde- muren, Gendarmmuren, ud for barak H 14. Navnene på de omkomne står på muren. Et af navnene er Ib Jessens far, der omkom i Neuengamme den 1. de- cember 1944. Ved minde- højtideligheden lægges der kranse og buketter. Ib Jessen lægger på vegne af »Græn- segendarmene« en buket. På fotografiet ses Ib Jessen ved mindehøjtideligheden i 2023. Foto: Finn Lautrup, 5. oktober 2023.

1952. Han blev ansat med virkning fra den 1. oktober 1960 med tjenestested i Padborg. Senere kom han til bilpatruljen i Kollund, dengang en nyskabelse i grænsekontrollen. Med base ved Kollund Mole var der stationeret en enkelt patruljevogn og seks korpsfolk. Yderligere fem patruljevogne var stationeret på strategiske steder langs grænsen. Alle vogne var af mærket Volvo. Patruljerne blev over radio dirigeret fra korpsets administrationsbygning i Graasten.

Da Toldgrænsekorpsset blev nedlagt som selvstændig etat i 1969, blev korpsets opgaver overflyttet til toldvæsenet og politiet. Efter korpsets nedlæggelse forrettede Ib Jessen tjeneste ved toldvæsenet i Padborg, og efter en større omstrukturering i etaten gik Ib Jessen på pension som 66-årig i maj 2002.

Ib Jessens karriereforløb er en tro kopi af faderens med først militærtjeneste og senere Grænsegendarmeriet. Med lidt god vilje kan kontrol- og bevogtningstjenesten ved Toldgrænsekorpsset og Toldvæsenet sidestilles med Grænsegendarmeriets oprindelige opgaver. Ib Jessen kom således til gå i sin afdøde fars fodspor. Når man lytter nøje til hans fortælling, er det ikke en tilfældighed, at det blev sådan.

Ud af de 16 gendarmere fra Skelde-afsnittet blev syv deporteret den 5. oktober 1944 til Tyskland. To af dem omkom i Neuengamme. Udover Thomas Emil Jessen var det som tidligere nævnt Janus William Christensen.

Allerede den 17. og 18. november 1944 blev fire af Skelde-gendarmene løsladt fra Frøslevlejren. De sidste ti gendarmere blev løsladt i perioden fra den 11. januar til den 17. marts 1945, enten fra Frøslevlejren eller efter hjemkomst fra Tyskland.

De døde fanger i Neuengamme blev ikke begravet, men kremeret. Det var et hårdt slag for de efterladte, at der ikke var et gravsted, man kunne besøge og dvæle ved. Derfor er mindesmærket i Frøslevlejren et værdigt sted, hvor de efterladte kan gå hen og mindes. Ofte sker det, at der lægges blomster ud for et navn, der står på muren. Ikke kun den 5. oktober.

Toldforvalter Bahnsen

Harald F. S. Bahnsen, født 1894 og død 1961, var tiltrådt i Tønder den 1. februar 1944. Efter interneringen af hovedparten af Grænsegendarmeriets mandskab i september 1944, fik Bahnsen også midlertidigt ansvaret for grænsebevogtningen.

Fig. 33. Minde over overgendarmerne J.W. Christensen og Th.E. Jessen. Mindestenen blev afsløret den 7. september 1947 i mindelunden ved Broager Kirkegård. Der var bl.a. tale af pastor Kyster ud fra ordene: »Ingen har større kærlighed en den, der sætter livet til for sine venner....«. Endvidere tale af Grænsegendarmeriets daværende chef, oberst Ankjær, Gråsten. Symbolsk for de to omkomne Skelde-gendarmere var selve stenen hentet på Skelde Strand, hvor de begge havde passet deres vagttjeneste ved fjorden. Oplysninger fra Broagerland Lokalkiv. Foto: Finn Lautrup oktober 2023.

Bevogtningen var delt mellem to selvstændige etater. Det bevæbnede Grænsegendarmeri og toldvæsenet, der ikke var bevæbnet. Gendarmeriets hovedopgave var at bevogte grænselinjen fra Als i øst og til Højer ved Vadehavet i vest. Opgaven var at forhindre ulovlig grænsepassage og smuglerier. Toldvæsenets hovedopgave var at opkræve told ved indførsel og forhindre smuglerier ved grænseovergangsstederne. Bahnsen fik også ansvaret for de gendarmere, der undgik at blive interneret, og de, der senere blev løsladt. Det var heller ikke nogen let opgave, da de hjemmевærende gendarmere selvfølgelig var frustrerede over deres situation.

I februar 1945 blev der givet tilladelse til, at de hjemmевærende gendarmere kunne søge midlertidig anden beskæftigelse på betingelse af, at Bahnsen kunne godkende arbejdet. Endvidere på den betingelse, at arbej-

Toldforvalter H.F.S.Bahnsen
Tønder Toldkammer, den 2' Januar 1945.

Angaaende de internerede Grænsegendarmen kan jeg nu meddele, at Tolddepartementet ved Forhandling med de tyske Myndigheder forelsbig har opnaaet følgende:

- I. De i Frøslevlejren internerede Grænsegendarmen kan forventes frigivet ret snart.
- II. Man kan desværre ikke forelsbig regne med Frigivelse af de i Tyskland internerede Grænsegendarmen, men de syge og svage vil snarest blive ført tilbage til Frøslevlejren. Resten vil blive overført til en egentlig Interneringslejr, hvor de vil blive behandlet som Krigsfanger, og derfor ogsaa nyde alle de Rettigheder, der efter Haager-Konventionen tilkommer saadanne.

Eventuelle nye Regler for Pakke- og Postforsendelser vil blive Dem tilsendt herfra, saasnart Overflytningen til den nye Lejr er tilendebragt.

En af de i Tyskland internerede Grænsegendarmen har fornylig skrevet, at hver Mand har modtaget 2 Pakker gennem Dansk Røde Kors.

Husk at sende Meddelelse hertil (eventuelt gennem Afsnittet) om Interneringsnummer, Blocknummer og øvrige Adresse, samt om Ændringer heri.

Husk at skrive Dato paa Brevene til Tyskland og bed Deres internerede Paarørende om altid at gøre det samme. Paa denne Maade kan De begge holde Regnskab med, om alle Brevene naar frem. Bed ham ogsaa om altid at meddele, naar han modtager Pakker fra Dem eller Røde Kors.

Bahnsen.

det straks kunne ophøre, når det blev nødvendigt. Det blev også overvejet at ansætte nogle af dem midlertidigt i toldvæsenet, men ministerielle forhandlinger om dette strandede i troen på, at igangværende forhandlinger med besættelsesmagten kunne føre til snarlig frigivelse af samtlige internerede og deporterede gendarmen med henblik på genindtrædelse i grænsebevogtningen, dog uden bevæbning.

Det betød, at Bahnsen måtte håndtere grænsebevogtningen med sine

◀ Fig. 34. Skrivelse 2. januar 1945 fra Bahnsen til de pårørende til de internerede og deporterede gendarmer. Informationen under romertal I og II er noget optimistisk, som bunder i et møde afholdt i København den 23. december 1944 med den tyske Gestapochef i Danmark, Karl Heinz Hoffmann. Fra dansk side deltog generaldirektør i Skatte- og Tolddepartementet, Knud Korst, og toldinspektør E.C.H.F. Güttler. På daværende tidspunkt var der løsladt i alt 65 internerede gendarmer i Frøslevlejren ud af de resterende 141. Fra koncentrationslejren Neuengamme var der hjemført fem syge gendarmer den 16. december 1944. På dansk side var der efter mødet med Hoffmann skabt forventning om, at der ville indtræffe forbedringer for de internerede og deporterede gendarmer. Det kommer også til udtryk i Bahnsens udsendte skrivelse den 2. januar 1945, men som ofte før kunne man ikke stole på tyskernes løfter. De sidste overlevende gendarmer i lejrene i Tyskland kom hjem den 2. februar 1945 (30) og den 16. marts 1945 (70). Efter den sidste hjemtransport og løsladelser i marts 1945 var der kun to gendarmer tilbage i Frøslevlejren. De havde været medlem af en militær ventegruppe og blev først løsladt den 5. maj 1945. Finn Lautrup's samling.

egne toldere og mandskab fra de nærmeste toldsteder. I realiteten var grænsebevogtningen dermed symbolsk, men ikke uden betydning for den danske selvforståelse af fortsat at være en suveræn nationalstat trods den tyske besættelse.

Paradokserne var mange. Samtidig med interneringen af grænsegendarmerne forstærkede tyskerne deres bevogtningslinje langs grænsen med militære dobbeltposter ved alle landeveje og udvidet patruljevirkomhed. Det forhindrede til en vis grad smugleri og ulovlig grænsepassage. Den danske bevogtning kunne ikke dække hele grænselinjen, men måtte centreres ved de større overgangsteder.

Under besættelsen havde toldvæsenet begrænsede beføjelser i forhold til tysk passage af grænsen, men disse beføjelser blev der imidlertid ikke ændret ved i forbindelse med interneringen af gendarmerne. Eksempelvis kunne den tyske Wehrmacht ikke udføre danske køretøjer til Tyskland uden udførselstilladelse fra danske myndigheder. Efterhånden blev der stille omkring de danske toldsteder, men det ændrede sig markant, da befrielsen nærmere sig i maj 1945.

Det var ikke kun grænsebevogtningen, der var en udfordring for Bahnsen. Han involverede sig kraftigt i at hjælpe de internerede i Frøslevlejren og senere de deporterede i Tyskland. Her var organisering af hjælpepakker

Grænsegendarmeriet.
Tønder, den 5/5 1945.

Korpsbefaling Nr. 1/1945.

Endelig er den Dag kommet, hvor Grænsegendarmerikorpset
atter besætter Danmarks Sydgrænse. I næsten 8 Maaneder har
vor Grænse ligget aaben. Mange af Korpsets Medlemmer har i
disse Maaneder været underkastet tysk Vilkaarlighed i de be-
rygtede Koncentrationslejre, og mange vil i lang Tid lide un-
der Eftervirkningerne af Opholder dér. 35 af Korpsets Medlem-
mer er døde i disse Lejre, og 2 er afgaaet ved Døden paa Grund
af Sygdomme, de har paadraget sig under de umenneskelige For-
hold under Interneringen i Tyskland.

Inden Korpset genoptager sin Gerning, vil vi i Erbsdige-
hed tænke paa de 37, der ikke er iblandt os mere, og som ikke
fik Lov til at opleve den Glæde, der i disse Dage fylder vort
Sind efter de 5 mørkeste Aar i Danmarks Historie.

Åre være deres Minde.

Grænsebevogtningen vil i den første Tid være af militær
Karakter, og efter Aftale med Danmarks Frihedsråd overdrages
Bevogtningen til den danske Modstandsbevægelses Militærgrupper
og Grænsegendarmeriet.

Departementet for Told- og Forbrugsafgifter har meddelt
mig Funktion som Toldinspektør ved Landtoldgrænsen og overdra-
get mig indtil videre at varetage Ledelsen af Grænsegendarme-
riet.

Som Følge af Grænsebevogtningens militære Karakter lig-
ger Ledelsen hos Frihedsrådets militære Overkommando, og man
indsætter med stor Forventning et snævert og frugtbringende Sam-
arbejde med Grænsegendarmeriet, hvis Tjenestemænds Lokalkond-
ikab vil være af overordentlig stor Betydning for Grænsens ef-
fektive Bevogtning. Jeg har paa Korpsets Vegne lovet godt og
loyalt Samarbejde.

Bahnsen.

Fig. 35. Grænsegendarmeriets første korpsbefaling efter befrielsen. Fra den 5. maj 1945 og til udgangen af april 1946 fungerede Bahnsen som toldinspektør og chef for Grænsegendarmeriet. Med virkning fra den 1. maj 1946 blev oberst i Feltartilleriet, S.E. Ankjær, ny chef for Grænsegendarmeriet. På det tidspunkt talte korpset omkring 500 mand. Finn Lautrups samling.

med fornødenheder et vigtigt element. Bahnsen gjorde også meget for at holde kontakt til gendarmernes pårørende, der måtte leve i uvished om deres kæres skæbne. Sammen med lokale kontakter arbejdede han uafbrudt for at få gendarmerne i både Tyskland og Frøslevlejren frigivet. Bahnsen fik efter befrielsen stor anerkendelse for sin indsats. Det gjaldt også den symbolske grænsebevogtning.

Da befrielsen trådte i kraft den 5. maj 1945 kl. 08.00 morgen, genoptog gendarmerne grænsebevogtningen. Nu var det ikke længere smuglerier, det drejede sig om, men afvæbning af besættelsestropperne på vej ud af Danmark. Det blev i starten en opgave, der blev løst under ledelse af britiske hærenheder med hjælp fra modstandsbevægelsens militærgrupper og de indmødte gendarmere, og senere under ledelse af hæren, i form af Den danske Brigade hjemkommet fra Sverige. Der var en vis skuffelse blandt gendarmerne over, at Grænsegendarmeriet ikke fik teten med at afvæbne tyskerne, men kendsgerningen var, at hovedparten af gendarmerne havde været uvirksomme siden interneringen i september 1944, og mange af dem var endvidere svækket efter ophold i koncentrationslejre i Tyskland.

Efter hjemkomsten – følelserne får frit spil

Der hersker ingen tvivl om, at hjemkomsten for de deporterede gendarmere var forbundet med mange følelser. Sådan var det også for Vaabensted. Efter hjemkomsten deltog han i et møde i Grænsegendarmeriforeningen. Her udtrykker han taknemmelighed over at have modtaget de livsvigtige pakker fra Røde Kors, og han opfordrer samtidig kollegerne til at støtte Røde Kors. Vaabensteds opfordring førte imidlertid til en disput med en vagtmester, der ikke havde været i Tyskland. Meget bestemt gjorde vagtmesteren det klart for Vaabensted, at man skulle huske på, at det var Socialministeriet, der havde betalt pakkerne.

Senere i et brev til vagtmesteren gør Vaabensted gældende, at den fungerende chef for Grænsegendarmeriet, toldforvalter Bahnsen, i en skrivelse den 14. december 1944 til de deporterede gendarmers hustruer havde bemærket følgende, her ordret citeret: »For at forebygge Misforståelser bemærkes: De i Skrivelse herfra af 7. December 1944 under I-II og III omhandlede Pakker indkøbes, betales og forsendes af Dansk Røde Kors.«

Vaabensted konfronterer herefter vagtmesteren med Bahnsens skrivelse til hustruerne, hvilket får vagtmesteren til at skrive følgende til Vaabensted:

BILAG TIL GRÆNSEVÆRNET NR. 39.

Torsdag, d. 30. September 1926.

Hjem fra Arresten.

For den smukke Maade hvorpaa man bød mig velkommen ved min Hjemkomst fra Arresten den 17. Sept. vil jeg hermed sige Jer Tak, Kammerater. Endvidere maa jeg takke for de mange Sympati-Tilkendegivelser, der paa forskellig Maade er tilgaaet mig i den senere Tid. Tak alle I, der paa denne Vis har afsagt Jeres Dom over min „Forseelse“. Retten har talt, og de Forhold, vi er underlagte, har her talt sit tydelige Sprog. Her er rigeligt Stof til Eftertanke. A. Vaabensted.

Skelde i September 1926.

fra Medlemmerne Jørgensen en smuk Mer-skumspibe med Insription og bad ham ryge den med Helsen. Hertil kan G.F.'s Medlemmer føje sine bedste Forhaabninger i samme Retning med Ønsket om, at Du kan føre Fædrenegaarden frelst gennem de vanskelige Tider, samt om alt muligt godt i Fremtiden. And.

Atter en Juveltyv anholdt.

Som det vel er de fleste Læsere bekendt blev een af de mange Juveltyve, der i de sidste Aaringer har huseret i Landet, Torsdag den 23. September anholdt i umiddelbar Nærhed af Grænsen ved Sæd.

Fig. 36. Vaabensteds taksigelse i Grænseværnnet, september 1926. Told- og Skattemuseet, Bou.

»Hr. Overgendarm A. Vaabensted. Før De begynder at korrigere andre, anbefaler jeg Dem at søge nærmere oplysninger. Læs vedlagte Avisudklip.«

Vagtmesteren henviser til et avisudklip, hvoraf det fremgår, at det er Socialministeriet, der finansierer pakkerne.

Vaabensted føler sig nedgjort af den pågældende vagtmester og beklager sig over det i et brev den 3. maj 1945 til toldforvalter Bahnsen. Brevet slutter med følgende: »Maaske jeg nu tør bede Herr Toldforvalteren om at dele Sol og Vind lige i denne sag.«. Som fungerende korpschef får Bahnsens travlt i befrielsesdagene den 4. og 5. maj, og han svarer ikke Vaabensted.

Hvad er så op og ned i denne disput mellem Vaabensted og vagtmesteren? Begge parter har på en måde ret. Socialministeriet, dvs. statskassen, finansierede pakkerne. Røde Kors stod for indkøb, betaling til leverandørerne og levering til fangerne i Tyskland. Egentligt var det ligegyldigt hvem, der gjorde hvad. Hovedsagen var, at pakkerne nåede frem til fangerne.

På daværende tidspunkt var pædagogik nok ikke så fremherskende et fænomen. Man aner en form for bitterhed hos Vaabensted over at være blevet deporteret til rædslerne i fangelejrene, mens nogen gik fri og forblev i Frøslevlejren under helt anderledes humane forhold.

I sit førnævnte brev til Bahnsens skriver Vaabensted bl.a. også følgende: »[...] men saa var der en vagtmester, der ikke havde været med i Tyskland [...]«

Vaabensteds sidste bemærkning skal man hæfte sig ved. Der opstod efter befrielsen faktisk en form for loge blandt de gendarmer, der havde været i koncentrationslejr. En anden gruppering var de gendarmer, der efterhånden var blevet løsladt fra Frøslevlejren. Det skabte misstemning mellem de familier, der fik budskabet om deres kæres død i Tyskland, og de familier, der var samlet igen efter de stedfundne løsladelser af gendarmer fra Frøslevlejren. Misstemningen forplantede sig også til lokalsamfundet. Der forekom tilfælde, hvor man i forretninger nægtede at ekspedere de gendarmer, der var blevet løsladt i Frøslevlejren.

Med Vaabensteds reaktion fornemmer man også, at han var en person med en udpræget retfærdighedssans. Det kom allerede til udtryk i 1926, hvor han i Grænsegendarmeriforeningens medlemsblad, Grænseværnet, tidligt på året havde et indlæg om rimeligheden i, at Grænsegendarmet var underlagt den militære straffelov fra 1881.²⁰ Indlægget skal ses på baggrund af, at Vaabensted havde begået en tjenstlig forseelse og imødeså et ophold i arresten i Sønderborg. Da han blev løsladt, indrykkede han i Grænseværnet en taksigelse til de mange kolleger, der havde støttet ham under afsoningen.

Af Grænsegendarmeriforeningens håndskrevne forhandlingsprotokol for perioden december 1933 til september 1946 fremgår, at Vaabensted af foreningens repræsentantskab i 1943 blev udpeget til bisidder ved forhør af gendarmer, der havde forset sig i tjenesten. Efter hjemkomsten fra Tyskland i marts 1945, genoptog han bisidderrollen, hvilket også fremgår af forhandlingsprotokollen. Denne rolle falder i god tråd med hans holdning om straf, som han i sin artikel i 1926 havde givet udtryk for.

Den nævnte disput om betalingen for Røde Kors pakkerne får også nyt liv på Grænsegendarmeriforeningens repræsentantskabsmøde den 3. september 1945. Her stiller Vaabensted m.fl. forslag om, at der tilgås Røde Kors et beløb på 2.000 kr. Forsamlingen beslutter at yde et beløb på 3.000 kr. til Røde Kors som tak for den hjælp, der blev givet kammeraterne i Tyskland. Desuden blev det besluttet at starte en indsamling til Røde Kors blandt kollegaerne i de forskellige distrikter. Endvidere blev det besluttet at oprette et »Mindefond over de i Tyskland døde kammerater.«

Dansk Samfund i Tønder.

Tønder, den 1. November 1944.

Til de internerede Grænsegendarmers nærmeste Pårørende.

En af de nærmeste Dage vil De gennem Tønder Landmandsbank
i Tønder få tilsendt 10,- Kr. af Midler fra "Hjælpefonden af 1944".

Pelsbet bedes anvendt til Tobak eller andet, som De kan sende til
Deres internerede Mand, og som kan være til Opmuntring for ham.

Med venlig Hilsen

For Dansk Samfund i Tønder
Johs. Petersen. K. Jensen.

Fig. 37. Udover pakkerne fra Røde Kors forsøgte også lokalsamfundet at hjælpe, hvilket fremgår af en skrivelse, som Dansk Samfund i Tønder udsendte den 1. november 1944 med en erkendtlighed på 10 kr. til de internerede grænsegendarmers nærmeste pårørende. Finn Laurups samling.

Et svækket og splittet korps

Det traume, som korpset havde oplevet i tiden fra besættelsen i 1940 og frem til befrielsen i 1945, havde efterladt et svækket og splittet korps. På en måde blev det begyndelsen til enden for Grænsegendarmeriet.

Grænsegendarmeriforeningens medlemsblad, Grænseværnet, bragte i august 1945 en ømtålelig artikel om den splittelse, der var i korpset efter befrielsen. Der var blandt gendarmene også nogle, der var tysksindede, og det kan ikke udelukkes, at det havde haft indflydelse på, hvem der blev deporteret til lejrene i Tyskland den 5. oktober 1944. Kriminalrat Thees Burfeind havde bl.a. under forhørene af gendarmene netop stillet spørgsmål, der kunne afdække deres »sindelag.« Herunder, om de havde tysk familie og om soldatertjeneste. Mange danske syd for Kongeågrænsen blev under det tyske herredømme fra 1864 tvunget til at deltage i Første Verdenskrig på tysk side, og adskillige af dem havde modtaget militærordenen Jernkorset. Efter grænsedragningen i 1920 var der behov for ansættelse af flere gendarmere, og nogle af de dekorerede søgte ind i Grænsegendarmeriet. Med deres krigserfaring var de velegnede til at gøre tjeneste i Grænsegendarmeriet. Disse forhold har Burfeind utvivlsomt været klar over og haft med i overvejelserne om, hvem der skulle deporteres den 5. oktober 1944.

Der var fra både politisk og ministeriel side et ønske om at afmilitarisere korpset, og det første skridt blev taget i 1952, hvor Grænsegendarmeriet blev omdannet til et Toldgrænsekorps; dog stadig bevæbnet, men kun med pistoler. Grænsebevogtningen blev omlagt efter datidens forhold. Eksempelvis blev der oprettet kørende patruljer og indført radiokommunikation.

I juli 1965 kom det næste skridt, da det blev besluttet organisatorisk at flytte Toldgrænsekorpsen fra Departementet for Told- og Forbrugsafgifter til Direktoratet for Toldvæsenet. Samtidig fik tolddirektøren udnævnelsesretten til de tjenestemandstillinger, der henhørte under daværende normerings- og klassificeringslov, bl.a. stillingerne i Toldgrænsekorpsen. Ved samme lejlighed blev der nedsat et tværministerielt udvalg, der skulle komme med en betænkning om Toldgrænsekorpsens fortsatte beståen som selvstændig etat.

Udvalget kom med sin betænkning den 26. november 1967. Betænkningen førte til, at Toldgrænsekorpsen ophørte som selvstændig etat med virkning fra den 1. april 1969. Korpsens opgaver blev overført til toldvæsenet og politiet.

Bladet udkommer to Gange maanedlig i Tønder. Bestilles hos Postvæsenet pr. Kvarter 1 Kr. + Postp. □ Pris for Reklame-Annoncer pro Petitlinie 50 Øre. Trykt i Tønder Bogtrykkeri v./ G. Rothe, Telf. 101.

Nr. 4

Onsdag den 15. August 1945

25. Aarg.

Rene Linier

Nu, hvor alle gode Kræfter i vort Land maa sættes ind i Opbygningsarbejdet, gælder det om at finde de rette Retningslinier, der skal følges i Tiden fremover, men man maa handle besindig og ikke overilet, naar der skal træffes en retfærdig Afgørelse om Menneskeskæbner.

I Retfærdighedens Navn har Danmark genvunden sin Frihed efter Krigsaarenes Besværligheder, i Retfærdighedens Navn vil alle danske være med til en sund og samvittighedsfuld Udvikling i Landets og Folkets Interesser og ikke mindst af Hensyn til de Ofre, der er bragt i Danmarks Frihedskamp. Vi maa være med til at skabe saa gode og taalelige Kaar for de mange, der i Dag sidder tilbage med Sorgen og Savnet af Forsørger.

De Mennesker, der som Frihedskæmpere har været med i Danmarks Frihedskamp, skabte ved deres fædrelandskærlige Arbejde med Livet som Indsats Respekt om vor Nation, og de maa kunne forlange, at der skabes rene Linier i vort Samfund indenfor alle Samfundslag, hvor dette er tiltrængt.

I Øjeblikket er man muligvis lidt for tilbøjelig til at betragte mindre prekære Forhold under en unational Synsvinkel, fordi Tidens Haardhed og Uretfærdighed i Internerings- og Koncentrationslejre har sat dybe Spor, men vi maa alle forstaa det mindre heldige i, om løse Rygter og Sladder forpester den nøgterne Dømmekraft, saa man gaar hen og retter Bager for Smed. Klager over mindre heldige Forhold, der under Tysklands Besættelse af Danmark er udvist af G. P.'s Medlemmer maa være saa godt dokumenteret, at de kan føres frem for den ventede Tjenestemand's Domstol, der skal behandle de paaklagede Forhold.

Enhver, der har optraadt unationalt indenfor vore Rækker, maa tage Følgerne derfor, men en retfærdig Dom vil være betinget af en retfærdig Undersøgelse i hvert enkelt Tilfælde. Bagvaskelse og ubegrundet Mistænkeliggørelse maa vige for bevislige Kendsgerninger, der skaber Oprensning for uskyldige Anklagede og rene Linier, som betinger gode Arbejdsvilkkaar

Fig. 38. Artiklen »Rene Linier« i Grænseværnnet, august 1945. Finn Laurups samling.

Da Grænsegendarmeriets og Toldgrænsekorpsets æra sluttede i 1969 var det 130 år efter korpsets oprettelse i 1839 som et »Grenzgens d'Armie,« Grænsegendarmeri, til beskyttelse af toldvæsenet langs hertugdømmet

for alle, der ikke i Besættelsestiden har mistet deres nationale Værdighed ved udanske Handlinger. G. F. vil nøje følge eventuelle forekommende Forhold, der bør

undersøges, men Foreningen føler det ogsaa som sin Pligt at beskytte sine Medlemmer mod grundløs og ukammeratlig Mistænkeliggørelse.

Mindehøjtidelighed i Graasten

Paa Aarsdagen for Oberst Paludan-Müllers Død fandt der ved Brandtomten en Mindehøjtidelighed Sted. I Døren til Oberstens Bolig var der rejst et stort Blomsterkors bundet af Rødbøg og hvide Blomster, signeret med Baand med Oberstens Navn og „For Danmarks Ære og Ret“.

I Anledningen blev der nedlagt signerede Kranse fra Aabenraa og Sønderborg Amt. Det sønderjydske Politi m. fl. samt Masser af smukke Blomsterbuketter. Den stilfærdige Mindehøjtidelighed indledtes med et

Flaget blev hejst paa halv paa Flagstangen i Haven. Hvorefter der blev talt af Sognepræsten Pastor Hvidt, Politifuldmægtig Moltke, Kaptajn Bartholdy, Lærer Markussen og Korpsets fung. Chef Toldinspektør Bahnsen. De mange af Graasten Bys Borgere og Grænsegendarmere, der var kommen til Stede, sang til Indledning „Kongernes Konge“ og Højtideligheden sluttede med Sangen: „Aldrig frejdig, naar du gaar.“ — Samme Dag blev der paa Snese Kirkegaard afsløret en Mindesten paa Oberstens Grav.

Mindehøjtidelighed over de danske Politimænd

Onsdag, den 11. Juli afholdtes der i Grundtvigskirken i København en storslået og gribende Mindehøjtidelighed over de danske Politifjenestemænd, der satte Livet til i de tyske Konzentrationsleire eller under Frihedskampen under Besættelsen.

Flere Tusinde Mennesker fyldte den store, smukke og stilfulde Kirke til sidste Plads. I Højtideligheden deltog Kongens Repræsentant Chefen for Adjudantstaben, Oberstløjtnant Freiesleben, der blev ført til hans særlige Plads af Rigspolitichef Begtrup-Hansen. Blandt de indbudte saa man den norske Minister Ditleff, Major Davies og Løjtnant Roland Olsen fra S. H. A. E. F., Undervisningsminister A. M. Hansen, Udenrigsminister Christmas Møller og Forsvarsminister Ole Bjørn Kraft, og mange højt-

staaende Embedsmænd fra Politiet og Justitsministeriet. Københavns Bystyre var repræsenteret ved Borgmester Julius Hansen. Endvidere saas Repræsentanter for Dansk Kriminalpolitiforening med Formanden Kriminalassistent Holten i Spidsen samt Repræsentanter for Dansk Politiforbund med Formanden Politiforbund Schytt-Larsen i Spidsen. Grænsegendarmeforeningen var repræsenteret ved sin Formand.

Efter at Organist Johann Viggo Pedersen havde præluderet paa Orglet, sang Herrekoret „Bel Canto“ under Ledelse af Magister Karl Clausen Weyses „Pater noster“, hvorefter hele Forsamlingen sang „Vor Gud han er saa fast en Borg“, og derefter besteg Biskop Fuglsang Damgaard, som var den eneste Taler ved Mindehøjtidelig-

Holstens sydlige grænse nær Hamborg og floden Elben. Hertugdømmet var på daværende tidspunkt et vigtigt interesseområde for det danske monarki.

Hjemførsel af de døde gendarmer fra Schandelah

Som skildret af Vaabensted blev de døde gendarmer begravet på en nærliggende gravplads uden for lejren. Det blev efter befrielsen Udenrigsministeriets opgave at finde, identificere og hjembringe danskere, der var døde i fangelejre og fængsler, heriblandt grænsegendarmerne.

Allerede i maj 1945 blev den første danske eftersøgningsekspedition sendt afsted til Tyskland. Formålet med ekspeditionen var primært at finde og hjemføre deporterede danskere, der var i live, og sekundært at skaffe oplysninger om gravpladser og urner.

Det lykkedes ekspeditionen at finde 33 danske, norske og svenske statsborgere i live og bringe dem til Danmark. Man fik også klarlagt omkring 400 personers skæbne og beliggenheden af 150 gravsteder, hvor danskere var begravet. Indtil august besøgte ekspeditionen 58 byer, og endvidere lejre, hospitaler, fængsler og kirkegårde. Borgmesterkontorer i byerne blev også besøgt for at finde navne på danskere, som havde opholdt sig i byen og eventuelt var døde der. Blandt de mange lejre, som ekspeditionen besøgte, var Schandelah. Her fik man vished for, at der uden for lejren var begravet ni gendarmer.

Den første Tysklandsekspedition sluttede sit arbejde i begyndelsen af august 1945. Ekspeditionen arbejdede under vanskelige forhold i det kaos, der opstod de første måneder efter krigens afslutning. På den korte tid, ekspeditionen var i Tyskland, blev der indsamlet vigtige oplysninger og draget erfaringer, der kunne bruges til en senere ekspedition.

Efter Tysklands kapitulation i maj 1945 blev landet af de allierede sejrherre delt op i fire besættelseszoner, den amerikanske, den britiske, den franske og den sovjetiske. Det krævede særlig tilladelse til at bevæge sig mellem zonerne, og især de sovjetiske militærmyndigheder var meget lidt samarbejdsvillige. De tillod kun i meget begrænset omfang adgang til deres zone, som var det meste af Østtyskland. Det gik betydeligt lettere med de tre vest-allierede myndigheder. Hovedstaden Berlin var i sektorer delt mellem de fire sejrmagter.

Med erfaringerne fra den første Tysklandsekspedition i 1945 blev den næste og sidste ekspedition nøje planlagt. De nødvendige tilladelser blev søgt indhentet på forhånd, og i maj 1947 satte ekspeditionen kursen mod Tyskland. I 1947 var fremkommeligheden i Tyskland også blevet bedre, men der kunne stadig være uforudsete hindringer, når zonegrænserne skulle krydses.

Ligene af de 115 Patrioter bliver i Dag ført over Grænsen til Danmark

Ligene af de danske Patrioter fra de tyske Konzentrationslejre, 114 Kister og 1 Urne, ankom i Gaar til Marinestationen i Mørvig, hvor de blev indsat i en stor Gymnastiksal.

I Formiddags blev Kisterne sat paa Rustvogne — ialt 20 Røde Kors Lastbiler. De døde ligger i hvide, danske Trækister, paasat en Plade med de dodes Navne, og Kisterne blev anbragt i alfabetisk Orden. Folk fra Røde Kors staar Vagt ved Kisterne.

Før Kisterne kørtes bort fra Mørvig, holdtes en Højtidelighed, ved hvilken Pastor H. F. Petersen, Flensborg, og Viceborgmester, Rektor Svend Johansen, Slesvig, talte. En stor Repræsentation for Sydslesvigs Danske var til Stede, og 20 unge Piger fra danske og sydslesvigske Ungdomsforeninger i Flensborg lagde Blomster ind til Kisterne i hver af de 20 Vogne.

Ved Udkørslen fra Flensborg ved Frederikshøj var opstillet 3—4000 danske Skolebørn fra Flensborg, som strøede Blomster og Gran paa Landevejen, mens Kortegen langsomt kørte forbi.

Højtideligheden ved Grænsen

Umiddelbart før Grænsen vil en Sydslesviger, Pastor L. K. Laustsen, som Fader til en af de Drengene, der døde for Danmark, bringe de danske Frihedskæmpere, levende som døde, en sidste sydslesvigsk Hilsen. Mens Kortegen kører det sidste Stykke Vej til Grænsen, synger Danske fra Kobbermøllen og Omegn, og det er Meningen, at Vognene skal passere Grænsen Kl. 14.15. I samme Øjeblik begynder Kirkeklokkerne i Bov at kime, og de vil fortsætte hermed, indtil Højtideligheden er helt afsluttet, og Bilerne kører mod Sønderborg.

Under Indkørslen paa Mødepladsen i Krusaa, hvor der er rejst fire 25 m høje Flagstænger og tyve mindre, spiller 2. Regiments Orkester Sørgemarcher, og efter nogle Salmer vil der blive talt af Biskop Noack, Haderslev, og Minister for særlige Anliggender Per Federspiel.

Hans Majestæt Kongen vil under Højtideligheden blive repræsenteret af Oberst Freisleben, København.

Fig. 39. Omtale i Dagbladet Vestkysten, Aabenraa-udgave, den 9. juli 1947. Avisudklip: Lokalhistorisk Arkiv for Gl.-Tønder Kommune.

Et telegram fra Reuters Bureau meddelte den 31. maj 1947 følgende, at Tysklandsekspeditionen var ved at have tilendebragt sit arbejde. Der resterede en eftersøgning af ni gendarmere ved koncentrationslejr Schandelah. Derefter samledes hele ekspeditionen i Hamborg, hvorefter alle de fundne skulle bringes til Danmark.

I Morgen: Flagene paa halv

Ligene af de 113 danske Patrioter, der satte Livet til i tyske Koncentrationslejre og Fængsler, og som i Dag sydfra føres over Grænsen til deres Hjemland, er 3 fra Tønder: Pudserformand Peter Hansen, Tønder, Vagtmeister Oxfeldt Jensen, Dyrhus, og Overgendarm Gustav Johannes Jørgensen, Sød. De 3 Mænd føres hjem til Tønder for at blive begravet paa Tønder Kirkegaard. Deres Baarer ankommer ved godt Middagstid og vil blive modtaget ved Korsvejen Sy for Byen, hvor Hovedvej 8 og 11 mødes; her vil Deputationen for nationale Foreninger og andre tage Opstilling Kl. 12,30 for at tage imod de 3 døde Patrioter. Baarerne er anbragt paa hver en Militærbil, der er eskorteret af Afdelinger fra Grænsegendarmeriet, Jernbanen, Militæret, Politiet og Hjemmeværnet, køres til Skibbroen, hvor der vil finde en kort Højtidelighed Sted.

Her vil der blive talt af Formanden for Modstandsbevægelsen i Byen, Bogtrykker Laur sen. Fra Skibbroen føres Baarerne ned gennem Kongevejen og op paa Hovedgaden til Kirken, hvor Pastor Magle taler.

Efter Mindehøjtideligheden i Kirken gaar det til Kirkegaarden, hvor Begravelsen finder Sted. — Der regnes med, at mange af Byens Borgere vil møde op og vise de døde danske Patrioter den sidste Ære og følge dem til deres sidste Hvilested paa Tønder Kirkegaard.

Over hele Byen bør Flaget hej ses paa halv fra Middag til Kl. 16, da det skal sættes paa hel Stang.

Fig. 40. Omtale i Dagbladet Vestkysten, Tønder-udgave, den 9. juli 1947. Avisudklip: Lokalhistorisk Arkiv for Gl.-Tønder Kommune.

Fig. 41. Mindehøjtidelighed i Kruså den 9. juli 1947. Foto: Bov Lokalarkiv.

Fig. 42. Lastbilkortegen ankommer til kasernen i Sønderborg den 9. juli 1947. Foto: Frihedsmuseets fotoarkiv.

Vaabensted har i sin beretning omtalt begravelsen af de døde fanger i Schandelah, hvor gendarmerne fik en mere værdig begravelse end de øvrige fanger. I maj 1946 beordrede briterne genbegravelse af alle de døde på den interimistiske kirkegård ved lejren. Tyske krigsfanger og andre i omegnen blev sat til at grave ligene op og genbegrave dem i kister på en værdig måde i et nyanlagt mindesmærke. Dette har utvivlsomt været medvirkende til, at arbejdet blev lettere for den danske ekspedition til Tyskland i maj-juli 1947. Som nævnt døde der ni gendarmere i Schandelah, men trods omfattende søgning på gravpladserne ved Schandelah, lykkedes det kun at finde de jordiske rester af syv gendarmere.²¹

En kortegge af lastbiler med 114 hvide kister og en urne bevægede sig den 9. juli 1947 over grænsen ved Kruså. Flensborg Avis skrev bl.a.: »Den største ligfærd, grænselandet har oplevet.« Efter et stop ved Kruså Korsvej, hvor der var taler og sørgemusik fra 2. regiments musikkorps, fortsatte kortegen til Graasten, senere Sønderborg, Odense og København.

De ni døde gendarmere i Schandelah efter dato

- 27.11.1944. N.P. Korsgaard, overgendarm af 1. grad. Genbegravet i Sønderborg den 12. juli 1947.
- 02.12.1944. K.P. Grøn, overgendarm af 2. grad. Genbegravet i Sønder Bjert den 11. juli 1947.
- 08.12.1944. J.P.C. Christiansen, overgendarm af 1. grad. Ikke hjemført.
- 27.12.1944. L.V.O. Jensen, vagtmester af 2. grad. Genbegravet i Tønder den 10. juli 1947.
- 11.01.1945. G.J. Jørgensen, overgendarm af 1. grad. Genbegravet i Tønder den 10. juli 1947.
- 13.01.1945. A.H. Høj, vagtmester af 1. grad. Ikke hjemført.
- 22.01.1945. K.A. Nielsen, gendarmaspirant. Genbegravet på Krogstrup Kirkegård på Sjælland den 22. juli 1947.
- 22.02.1945. M. Andersen, gendarmaspirant. Genbegravet i Vamdrup den 17. juli 1947.
- 04.03.1945 A.H.P.B.S. Petersen, overgendarm af 2. grad. Genbegravet i Ryvangen nord for København i gravlunden for Kz-fanger den 16. juli 1947.

Efterspillet i Braunschweig 1947 – Retfærdigheden sker fyldest

I min samling har jeg en håndskrevet beretning på ni sider, dateret den 10. februar 1947, skrevet af overgendarm A.M. Clausen, som i 1947 var tjenestegørende i Skovby på Als. Han var blandt de gendarmere, der efter interneringen i september 1944 blev deporteret til Tyskland i oktober 1944; først til koncentrationslejren Neuengamme og senere, i november 1944, videre til udekommandoen Schandelah sammen med 71 andre gendarmere, heriblandt Vaabensted. Clausen beretter ikke om rædslerne i lejren men om, at han i 1947 kom meget tæt på opgøret med lejrens tyske personel, der var sat under anklage ved en britisk militærdomstol i Braunschweig.

Clausens beretning er skrevet efter datidens skrivemåde, men gengives her i nutidig skrivemåde. Fortællingen begynder den 12. januar 1947.

»Jeg blev meget forbavset, da jeg den 12. januar [1947] kom hjem fra tjeneste, da vagtmester Larsen kom og fortalte, at nu gik mit største ønske måske i opfyldelse, nemlig, at komme en tur til Tyskland. Der var blevet ringet fra Dagmarhus i København, at jeg skulle til Tyskland, hvorhen blev der ikke nævnt noget om. Jeg var spændt. Det blev også bestemt, at jeg skulle møde hos englænderne på Dagmarhus tirsdag den 15. januar [englændernes hovedkvarter i København efter befrielsen].

Det viste sig, at jeg skulle til Braunschweig og vidne i krigsretten. Jeg skulle allerede rejse dagen efter 16. januar med Nordekspressen fra København til Hamborg. Om rejsen til Hamborg er der ikke noget særligt at fortælle. Vi havde stor forsinkelse på 8 timer, vi var først i Hamborg kl. 3.30. Jeg henvendte mig til englænderne på hovedbanegården, medbringende den skrivelse, jeg havde fået med fra Dagmarhus. De var meget flinke og henviste mig til et af de fineste hoteller i Hamborg, nemlig Hotel Atlantis. Der overnattede jeg den første nat. Jeg fik tildelt et stort dobbeltværelse med telefon, koldt og varmt vand.

Den næste dag skulle jeg møde på banegården kl. 10.00. For logi og kosten betalte jeg ikke noget, da hele hotellet var under engelsk administration. –

Jeg skulle med toget Kl. 10.40 til Hannover. Her i dette tog kom jeg rigtig i kontakt med det tyske folk, da det var et tysk persontog, jeg kørte med. Her fik jeg at vide hvor stor ration levnedsmidler, der er tildelt det tyske folk, og om hvordan den sorte børs raserer. Rationen er pr. person, og da jeg så de tyske rationeringsmærker er der ingen tvivl om rigtigheden. 150 gr. brød pr.

1.

Til Brannings og Schandata.

Jeg blev meget forbauset, da jeg den 14. januar kom hjem fra Tjenesten ad Vm. Larsen kom og fortalte, at vi gik mit største Puske maaske i Angifelse, nemlig, at komme en Tis til Tykland. Du var blevet ringet fra Dagmarhus i København, at jeg skulde til Tykland, hvortil blev der ikke nævnt noget om. Jeg var spændt. Det blev saa bestemt, at jeg skulde møde ved Englandsgrænse paa Dagmarhus Tirsdag den 15. januar.

Det viste sig, at jeg skulde til Brannings og vade i Angorsten. Jeg skulde allerede paa Tirsdag aften 16. januar møde Nord Skipsreder fra København til Hamborg. Om Rejsen til Hamborg er der ikke noget særligt at fortælle. Vi havde stor Forænkelse paa 8 Tind, vi har faldt ved Hamborg. Nr. 330. Jeg bemærkede mig der til Englandsgrænse paa Hovedkøngsgaarden, medhørende den Skinde jeg havde faldt med fra Dagmarhus. De var fulde af flint og henviser mig til et af de fineste Hoteller i Hamborg, nemlig Hotel Atlantic. Der omnævnte jeg den faldte Kat. Jeg fik lidt et stort dobbelt Værelse med Telefon, Kold og varmt

Fig. 43. Side 1 i Clausens håndskrevne beretning. Finn Lautrups samling.

dag, 250 gr. smør pr. måned, 100 gr. kartofler pr. dag, 625 gr. ost pr. måned og 450 gr. kød pr. måned. Prisen på sortbørshandelen er for kaffe 500 mark, smør 200 mark, et brød 10 mark, kød 50 mark, mel 25 mark, 1 æg 10 mark, 1 fl. snaps 500 mark, 1 cigaret 6 til 10 mark, et par sko 1000 mark, et sæt tøj

uden for 3500 mark, et ur 4000 mark. Desuden var der en mand i toget, der til juleaften havde købt en gås og betalt den med 1500 mark. Da de i toget hørte, at jeg var dansker, bød de mig 20 mark for 1 krone.

Man fik indtrykket af, at ingen mennesker bestiller noget. De går frem og tilbage på gaden eller kører med sporvogn eller med tog. Der er ikke lagt en eneste sten til genopbygningen endnu. Gaderne er omtrent renset for ruiner nu, da murbrokkerne bare er smidt op til siden. Alt, hvad der overhovedet kan bebos, er taget i brug. Mange steder ser man midt i ruinen, at et enkelt rum er blevet stående, også dette er taget i brug med et rør stikkende ud et eller andet sted, hvor røgen fra kakkelovnen kan slippe væk, hvis de pågældende da har noget at putte i kakkelovnen. De fleste, der rejser med toget, har en stor bylt på ryggen. Det er alle deres ejendele, de tager med sig på deres rastløse rejse. Tilstanden i de tyske byer er i det hele taget fortlivende. Når man har rejst en tur derned og ser og taler med befolkningen, kan man godt forstå, at der er mange dødsfald i Tyskland for tiden.

Jeg når omsider Braunschweig; men det viser sig, at de nærmeste engelske myndigheder bor helt ude i den anden ende af byen. Jeg spørger en tysker om, hvordan jeg nemmest kommer derud, og han forklarer mig, det nemmeste er at tage med linie 2 derud. Jeg for over gaden og steg op i sporvognen. Jeg bad konduktøren om at sige til, når vi var ved Frühlingshotel [eksisterer stadig]. Jeg ville betale turen med en 10 mark seddel, men sporvognskonduktøren kunne ikke give tilbage, og så kørte jeg gratis til Frühlingshotel, hvor jeg så boede i 6 dage.

Næste dag blev jeg afhentet i bil og kørt til krigsretten. Krigsretten var indrettet i en af tyskernes kaserner. Jeg blev afhørt af en advokat. Han spurgte mig om alle ting, hvad der var foregået inden for lejren Schandelah. Til at begynde med blev alt, hvad jeg fortalte skrevet på skrivemaskine af en dame, der sad der; men efterhånden som grusomhederne kom frem, blev der ikke skrevet mere ned. Da vi var færdige spurgte han mig, om jeg ikke kunne fortælle noget godt om lejrkommandanten, men det kunne jeg ikke og så opdagede jeg det sørgelige, at jeg var blevet narret ned for at sige god for de banditter. Jeg nægtede omgående at vidne. Advokaten sagde så, det gør heller ingenting, for De kan overhovedet ikke fortælle noget godt. De kan godt rejse hjem i morgen igen. Men jeg blev så og overværede krydsforhøret af Ebsen [lejrkommandant i Schandelah] efter opfordring af en engelsk major.

Det kan ikke nægtes, at jeg næste dag tog ud til retten med en vis spæn-

ding. Der ville jeg jo få de anklagede at se. Jeg blev placeret lige bag ved den stol, den anklagede skulle sidde på. Kl. 9.00 trådte forbryderne ind af døren under stærk bevogtning. Nu vil mange gendarmere nikke genkendende, når de læser navnene på de anklagede. Nu var det dem, der havde fået et nummerskilt på brystet. Jeg nævner her navnene og de numre, de forskellige havde. Lejrkommandant Ebsen nr. 4. Næstkommanderende Frisel nr. 5 [rettelig Carl Truschel]. Kapoarbejdsdienst Grossen nr. 8. Køkkenchefen Jahn nr. 6. Hundeføreren med den sorte hund, Heitz, nr. 7. Forarbejdereren for Ohlen, Schieffelbein, nr. 10. Professor Vittig nr. 1. Dr. Ohlen nr. 2. Dr. Hefter nr. 3. De nævnte herrer kan de fleste gendarmere vistnok selv placere. Lagerälteste og Otto og Edel var desværre i den russiske zone men måske allerede hængt op, blev der sagt af englænderne. Nu blev disse herrer placeret på deres pladser, og jeg fik travlt med at kigge på dem. De var slemme magre og så meget gamle ud. Mine fingre havde svært ved at holde sig i ro, jeg ville have givet meget for at få lov til at give dem en ordentlig en på kassen.

I de dage jeg var der, var det kommandanten Ebsen, der var i krydsforhør. Han begyndte meget godt med at fortælle om hele sit levnedsløb og sluttede så til sidst med disse ord: Fra kapitulationen til dags dato har jeg været idiot. I øvrigt talte Ebsen ikke sandhed en eneste gang. Men han blev også svinet helt ned af anklageren, den engelske major Dramgoole. En gang det blev anklageren for meget med den løgn, skulle Ebsen vende sig om og se på mig, om han kendte mig. Vi kom så til at sidde ansigt til ansigt med hinanden og jeg var ikke sen til at true af ham, så han fik sig hurtigt vendt om igen. I øvrigt kendte han mig ikke sagde han. Han blev også spurgt, om han ville have mig som vidne, men det ville han ikke. Dette er et bevis for, at de anklagede har samme ret som en her i Danmark. Hvis den anklagede ønsker et vidne fra et eller andet land, kan han fremkomme med sit ønske, så fremskaffer englænderne dette vidne.

Indimellem havde jeg mange oplevelser. En dag var jeg kørende med en belgisk soldat i jeep ude ved en benzintank, vi skulle have benzin. Administrationen af den tank var engelsk, men betjeningen var tysk. Da soldaten kom med sine papirer, sagde tyskeren, at han ikke kunne få benzin. Nå, sagde soldaten, nu skal jeg lige tale med min oberstløjtnant (altså mig). Han kom så ind i bilen og fortalte mig at han havde bildt tyskeren ind at jeg var oberstløjtnant i det belgiske luftvåben. Jeg stod så ud af bilen og afleverede en stor ed på tysk, og straks blev tanken fyldt med benzin. Et nyt bevis på hvor dumme tyskerne er, og at de er fuldstændig forblændet

af en fin uniform [dette indikerer, at Clausen var i sin lyseblå gendarm-uniform].

Desuden var jeg en tur ude i selve lejren Schandelah. Barakkerne [de tyske] i lejren havde de tyske bander købt, men fabrikken, smedjen og alle de civile barakker [fangebarakkerne] stod der endnu. Mange vil huske toiletforholdene i lejren [Fig. 18]. Barakken var væk, men tønderne stod der endnu fulde til randen [også omtalt i Vaabensteds beretning], desuden lå der en stor bunke af de sribede fangedragter. Pladsen hvor vi i sin tid arbejdede i skiferen var helt oversvømmet med vand. Tipvognene og lokomotiv var druknet.

Da vi ankom til lejren, og vi stod ud af bilen, kom der en mandsperson løbende fra de civile barakker og råbte mit navn, det viste sig at være en af soldaterne, »Josef Naggy« (tysker), de der var med til at begrave de døde, husker ham bestemt, det eneste gode menneske, der dengang var uden for pigtråden. Vi husker hans kæreste der kom med tabletter til os når vi var syge, hun var nu blevet hans kone, og de boede nu der i en af barakkerne. Han var frank og fri [betyder uafhængig og fri, ældre talemåde], endda indkaldt som vidne mod de fastsatte banditter.

Fra ham gik vi så den tunge gang op til vores døde. Det var med en mærkelig følelse, at jeg igen stod ved denne lille kirkegård. Alle lig var blevet gravet op og flyttet hen til et andet sted. Vi husker, at de først lå ved skoven, der omtrent gik øst-vest, og denne slog et knæk og fortsatte så omtrent syd-nord. Der i dette hjørne hviler vore døde kolleger og kammerater sammen med mange flere ukendte. Et pænt kors var sat over hver grav, og jeg må nu, hvor så ondt det nu gør mig, desværre fortælle at de eneste gendarmere, der stod navne ved, var som der stod på korset:

Grøn – SH420 – 1896 / Ludvig Jensen SH524 – 27.12-44 / Magnus Andersen – SH456 – 22.2.45.

Men Josef Naggy fortalte, at de var flyttet således, at de nu lå i samme rækkefølge, så det skulle stadig ikke volde vanskeligheder med at finde gendarmene. – Da englænderne nu har givet tilladelse til at føre ligene hjem, vil vi håbe, at myndighederne her i landet gør alvor af det, og så hurtigt som muligt føre alle danske hjem, så vi med rette kan sige:

Fred med vore døde i Danmarks Rosengaard. Skovby, den 10/2-47. A.M. Clausen, overgendarm II.«

Dommene i Braunschweig

Domme afsagt af den britiske militærdomstol i Braunschweig i januar-februar 1947 med de korrekte navne på de dømte og frifundne ud fra de nummerskilte på brystet, som de tiltalte var forsynet med under rettergangen, og som Clausen noterede:

- Tiltalte nr. 1. Civil generaldirektør Solms Wilhelm Wittig, der var ansvarlig for hele den industrielle fremstilling af skiferolien. Dømt til døden. Senere ændret til 20 års fængsel. Benådet i maj 1955.
- Tiltalte nr. 2. Civil vicedirektør Hans Detlev Ohlen blev idømt 10 års fængsel. Dommen blev senere reduceret til syv års fængsel. Ohlen blev løsladt i august 1950.
- Tiltalte nr. 3. Civil leder af forskningsinstituttet for naturasfalt ved det tekniske universitet i Braunschweig og ansvarlig for fabrikkens højovne, Dr. Otto Hefter. Frifundet.
- Tiltalte nr. 4. Lejrkommandant Friedrich Ebsen blev dømt som ansvarlig for drabene på omkring 200 fanger i Schandelah-lejren. Der var også bevis for, at Ebsen selv havde myrdet fanger. Han blev dømt til døden den 3. februar 1947 og hængt den 2. maj 1947.
- Tiltalte nr. 5. Næstkommanderende lejrchef, Carl Truschel. Dømt til døden og hængt den 2. maj 1947.
- Tiltalte nr. 6. Køkkenchef i lejren, Erich Arnold Jahn. Frifundet.
- Tiltalte nr. 7. SS-hundefører Johann Heitz. Dømt til døden og hængt den 2. maj 1947.
- Tiltalte nr. 8. Kapo fra den frygtede Kommando Staatsbahn, Arthur Grosse. Dømt til døden og hængt den 2. maj 1947.
- Tiltalte nr. 10. Vicedirektør Ohlens arbejdsformand i lejren, Kapo Herbert Schiefelbein. Idømt 2 års fængsel.

Epilog

Grænsegendarmeriets forskydning i maj 1920 fra den gamle Kongeågrænse og ned til den nye grænse i Sønderjylland var et sandt triumftog med jublende menneskeskarer overalt, hvor gendarmene kom frem. Mange af gendarmene var i 1919 og 1920 blevet ansat netop med henblik på forskyd-

ningen til Sønderjylland. Det gjaldt både Vaabensted og Jessen. De fandt begge fodfæste i Sønderjylland og bosatte sig i Skelde på Broager Land. Trods gendarmernes bevogtningsopgaver var de for det meste meget velidte i lokalsamfundet. Det illustreres også ved, at der rundt om i sognene blev rejst mindsten for de gendarmere, der omkom under besættelsen. Jessen stiftede familie og blev en del af »gendarmkolonien« i Skelde.

Vaabensteds beretning indeholder ikke mange oplysninger om hans personlige forhold, såsom ægtefælle og børn. Det vides, at Vaabensteds ægtefælle hed Line, og tilsyneladende var ægteskabet uden børn.

Derimod får læserne et indblik i Jessens familieliv. Dette kun takket være sønnen Ib. Gennem ham har vi fået fortællingen om hans forældre, og med hans fabelagtige hukommelse har han givet os indsigt i, hvordan vilkårene var dengang.

Vaabensted har med sin redegørelse givet os en førstehandsberetning. Han oplevede og overlevede rædslerne i Neuengamme og Schandelah. Han kom hjem i live, men med ar på sjælen. Efter hjemkomsten følte han sig nedgjort af en vagtmester, der ikke selv havde oplevet rædslerne i koncentrationslejrene.

Hans retfærdighedssans kom som nævnt tidligere i artiklen allerede til udtryk i 1926 med hans debatindlæg i Grænseværnet om den militære straffelov, der gjaldt for Grænsegendarmeriet. Her havde Vaabensted som relativ yngre gendarm modet til at deltage i debatten om rimeligheden i, at Grænsegendarmeriets personel skulle være underlagt en lov fra 1881. Dette blev da også ændret med virkning fra den 1. januar 1927, hvor det var tjenestemandsløvgivningen, der kom til at gælde for Grænsegendarmeriet.

Gennem sønnen Ib Jessen har vi fået fortællingen om hans far, der var et familiemenneske og en omsorgsfuld ægtefælle. Det gør indtryk, når ægtefællen Maren i sin dagbog skriver følgende: »[...] men savnet bliver ved med at være lige nærgående og smertende for os begge, for far var vandt til altid at beskytte os imod alt udefra og sørge for os på alle måder, den kære far. Æret være hans minde. Ib og mor, Skelde.«

Efter ægtefællens død finder moderen i 1948 sammen med en anden gendarm fra Skelde, og det gør bestemt også indtryk, når Ib Jessen giver udtryk for »[...] at en bedre erstatning for min far findes nok ikke.« Der er flere eksempler på, at enker efter omkomne gendarmere fandt sammen med en anden gendarm.

I afsnittet »Efterspillet i Braunschweig – Retfærdigheden sker fyldest« får vi et sjældent indblik i opgøret mod lejrledelsen i Schandelah. Det helt særlige er, at overgendarm A.M. Clausen fra Skovby på Als bliver vidne til op-

gøret med krigsforbryderne. En direkte konfrontation ansigt til ansigt mellem bøddel og tidligere fange i Schandelah. Gennem Clausens beskrivelse af rejsen til Braunschweig får vi også et detaljeret indtryk af forholdene i Tyskland i de første år efter verdenskrigens slutning. Clausens besøg på gravpladsen ved Schandelah-lejren, hvor ni døde kammerater var begravet, gør også indtryk. Det gør også hans møde i 1947 med den tyske vagtsoldat i Schandelah, Josef Naggy. Som Clausen skriver i sin beretning: »[...] det eneste gode menneske, der dengang var uden for pigtråden.«

Det, der gør allermest indtryk på herværende forfatter, er Ib Jessens fortælling om den tidlige morgen, hvor tyskerne kom for at hente hans far. Den syvårige Ib var den første, der blev vækket, da tyskerne bankede på soveværelsesvinduet. Inden hans far blev ført bort, fik faderen lov til et hastigt morgenmåltid. En sidste nadver med sin hustru og søn. Og så Ib's senere bemærkning: »Vi så ham aldrig mere.«

LITTERATUR OG MATERIALE

Litteratur m.m.

Barfod, Jørgen H.: Helvede har mange navne, 1994, s. 177-185.

Birkeland, Sven Arvid: I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. Verdenskrig, 2009, s. 91-146. Endvidere mailkorrespondance med Birkeland den 15.3.2023, 18.3. og 19.3. om de døde gendarmere i Schandelah-lejren og hjemførsel.

Bjørneboe, Lars: Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945, 1970, s. 105-111 (Oortkaten), s. 122-128 (Schandelah), s. 134-138 (Tilbage til Danmark).

Christensen, Henrik Skov: Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-44. Frøslev 1944-45, 2021, s. 231-271.

Frihedsmuseets Venner. Mindelunden i Ryvangen. En samlet fortælling om mindestedet, 2022, primært s. 38-40.

Gads leksikon om Dansk Besættelsestid 1940-1945, 2002, s. 126 om Erstatningsloven.

Møller, Anders Monrad: Dansk Toldhistorie IV. Etaten og traditionerne 1914-1945, 1990, s. 345-359

Thomsen, Poul Erik, Finn Lautrup: Grænselandskrøniken 1920-2020. Ingen så det komme, 2021.

Zise 2017, nr. 3, Told- og Skattehistorisk Tidsskrift. Deporterede og omkomne græsegendarmere 1944-1945, 2017, s. 129-135.

Andre kilder

A.M. Clausens beretning 10. februar 1947, Til Braunschweig og Schandelah, s. 1-9, Finn Lautrups samling.

Betænkning om Toldgrænsekorpsset 1967. Afgivet af et af finansministeren den 26. november 1965 nedsat udvalg.

Broagerlands Lokalarkiv. To fotos af Vaabensted.

Departementet for Told- og Forbrugsafgifters skrivelse af 3. juli 1945 til den Parlamentariske Kommission om bl.a. »den hemmelige instruks« om Grænsegendarmeriets rolle ved grænsen i tilfælde af en fjendtlig grænseoverskridelse i Sønderjylland. Finn Lautrups samling.

Grænsegendarmeriforeningens medlemsblad, Grænseværnet, nr. 4/1926. Vaabensteds artikel »Aarsag og Virkning, Den militære Straffelovs anvendelse ved Grænsegendarmeriet.«

Grænsegendarmeriforeningens medlemsblad, Grænseværnet, nr. 4 /15. august 1945, forsideartiklen »Rene Linier«.

Grænsegendarmeriforeningens forhandlingsprotokol for perioden 15. december 1933 til 10. september 1945. Finn Lautrups samling.

Krigsvidenskab.dk. Artikel 24. juni 1946: »Grænsegendarmeriet i Forsvarets Tjeneste« af kaptajn i Grænsegendarmeriet, S.V.M.T. Madsen. I artiklen beskriver Madsen gendarmeriets rolle i forhold til hæren med særlig fokus på situationen fra 1940.

Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg. Henrik Lundtofte med oplysninger om Erstatningsloven 1945 m.m.

Lokalarkivet i Bov. Gennemgang af dokumenter om hjemførslen den 9. juli 1947 af 115 døde danske fanger i Tyskland, heraf syv døde gendarmere fra Schandelah-lejren.

Lokalarkivet i Gl.-Tønder Kommune. Avisudklip om de hjemførte døde danske fanger 9. juli 1947.

Samtaler og korrespondance med Ib Jessen.

Tjenestelige oplysninger om Vaabensted. Den danske Politistat, bind II, s. 401, Christian Gjerløv 1934.

Told- og Grænsemuseet i Bov. Gennemgang af ældre årgange af medlemsbladet Grænseværnet.

Vaabensteds maskinskrevne beretning på 30 sider, foråret 1966.

Vaabensteds brev af 3. maj 1945 til toldforvalter Bahnsen i Tønder, journalist og forfatter Poul Erik Thomsens samling.

Wikipedia om udekommando Schandelah. Tysk udgave, KZ-Aussenlager Schandelah.

Zise.dk. Dansk Politistat II, 1934, s. 400 om Alfred Jørgensen Vaabensted, Christian Gjerløv.

Zise.dk. Haandbog for Toldetaten i Kongeriget Danmark 1947, s. 442, J. V. Henriksen.

Zise.dk. Personalia- og Anciennitetsfortegnelse over Toldgrænsekorpssets personale 1957, 4. toldgrænseafsnit, Sønderborg, side 7. Grænsekorpsforeningen.

Zise.dk. Håndbog For Toldetaten og Toldgrænsekorpsset i Kongeriget Danmark 1961, side 366, udarbejdet af personalekontoret i Departementet for Told- og Forbrugsafgifter.

Desuden henvendelse til lokalarkivet i Burkal og Graasten. Endvidere Christianskirken i Sønderborg. Henvendelserne havde til formål at få klarlagt, om gendarmene J.P.C. Christiansen og A.H. Høj var hjemført i juli 1947 fra Tyskland og genbegravet i Danmark. De nævnte gendarmere havde tilhørsforhold til de områder, som de nævnte lokalarkiver og kirken dækker. De nævnte gendarmere blev imidlertid ikke hjemført og genbegravet i Danmark.

Rigsarkivet København

Tysklandsekspeditionen 1947. Beretning om den til Tyskland, den 1. maj – 3. juli 1947, udsendte Ekspedition vedrørende Eftersøgning, Opgravning, Identifikation og Hjemførsel af de til Tyskland under Krigen deporterede og der døde Danske – ved Politiasistent Skriver Jensen, Rigspolitichefens Eftersøgningstjeneste (Beretningen om eftersøgningen af de døde gendarmere i Schandelah kan læses fra side 25).

Arkiv-ID:

- 1) Arkivinstitution: København/Arkivskaber: Udenrigsministeriet/Arkivserie: Gruppeordnede sager (1909-1945)/Løbenummer: 84-149/Indhold: 84 G 1r/2 – 84 G 1r/3 I.
- 2) Arkivinstitution: København/Arkivskaber: Udenrigsministeriet/Arkivserie: Gruppeordnede sager (1909-1945)/Løbenummer: 84-150/Indhold: 84 G 1r/3 II – 84 G 1r bilag.

En særlig tak til Ib Jessen

Fra forfatteren skal der lyde en helhjertet tak til Ib Jessen. Han har velvilligt åbnet op for den tragedie, der ramte den lille familie i 1944, da faderen blev interneret og senere omkom i koncentrationslejren Neuengamme den 1. december 1944. Det er blevet til givtige og hyggelige besøg hos Ib og fru Else i Kollund, hvor udsigten ud over Flensborg Fjord ikke fornægter sig. Det er blevet til et utal af mails, også i de sene aftentimer. Ib Jessens foto- og dokumentsamling er en ren skattekiste, som Zises læsere får glæde af.

NOTER

- [1] Ved udbruddet af Anden Verdenskrig i september 1939 var Grænsegendarmeriet et militært organiseret og lettere bevæbnet grænsebevogtningskorps ved landegrænsen i Sønderjylland. Korpset havde i maj 1920 indtaget sine positioner ved den nye grænse, der var en følge af Det Tyske Kejserriges nederlag i Første Verdenskrig. Grænsegendarmeriet hørte i 1939 organisatorisk under Finansministeriet, Departementet for Told- og Forbrugsafgifter. / Op gennem 1930'erne blev der på ministeriel plan ført drøftelser mellem militæret, politiet og Grænsegendarmeriet om opgavefordelingen og samarbejdet mellem myndighederne ved grænsen. Drøftelserne om opgavefordelingen førte bl.a. til, at Krigsministeriet den 10. april 1937 udstedte en hemmelig instruks om, at Grænsegendarmeriet i tilfælde af en fjendtlig grænseoverskridelse skulle anvendes som kampenhed på lige fod med hærens enheder. Gendarmeriet skulle yde den første modstand med hæren opstillet tæt bag ved som rygstød. Problemet var bare, at hærenhederne ikke var opstillet tæt bag ved. Nærmeste garnison ved Kruså-overgangen var Søgårdlejren 11 km fra grænsen. Mod vest var Tønder den nærmeste garnison 5 km kilometer fra grænsen. Dertil kom, at gendarmerne kun var bevæbnet med pistoler, karabiner og nogle få rekylgeværer. Skydefærdighederne blev kun øvet en enkelt dag om året, og gendarmernes gennemsnitsalder var omkring 40 år. Ydermere var gendarmerne ikke uddannet til krigstjeneste i felten. På daværende tidspunkt tog det omkring et års tid at uddanne en menig soldat i hæren til den form for krigsførelse. / Baggrunden for instruksen var den politiske udvikling i Tyskland. Hitler var i 1933 kommet til magten, og i Europa var der stigende bekymring over den nationalsocialistiske fremmarch i Tyskland. En fremmarch, der også bredte sig til Danmark, særligt i Sønderjylland. Bekymringen blev ikke mindre, da Tyskland den 1. september

1939 uden varsel angreb Polen. Dette blev indledningen til Anden Verdenskrig. / Med hærenheder i alarmberedskab i Sønderjylland var det således den omtalte hemmelige instruks fra 1937, som Grænsegendarmeriets chef, oberst Paludan-Müller, skulle rette sig efter. Helt efter instruksen gjorde korpset sig den 8. april 1940 klar til at modstå en forventet snarlig grænseoverskridelse fra tysk side. / Omkring 1940 bestod korpset af 337 mand organiseret i tre distrikter, Sønderborg, Kollund og Tønder, med underliggende grænseafsnit fra Als mod øst og til Højer ved Vadehavet i vest. Hvert distrikt var ledet af en officer med rang af kaptajn. Hovedkvarteret lå i Graasten tæt ved slottet, og korpschefen havde sin tjenestebolig nær ved. / Efter drøftelser mellem Finansministeriet og Krigsministeriet, daværende Forsvarsministerie, først på eftermiddagen den 8. april 1940 måtte ministerierne have indset, at Grænsegendarmeriet kun havde ringe mulighed for uden store tab at leve op til den gældende instruks. På den baggrund modtog korpset kl. 16.40 kontraordre fra Hærens Generalkommando gennem Jydske Division i Viborg. Kontraordren fremgår af dokumentet gengivet som Fig. 4. / Det er den hemmelige ordre om gendarmeriets rolle ved en fjendtlig overskridelse af grænsen, som Vaabensted omtaler og benævner som et af de mørke punkter i Grænsegendarmeriets historie. / Af indlysende årsager kunne hele mandskabet i gendarmeriet ikke have kendskab til en forholdsordre af den karakter. Hvis ordren havde været bredt kendt, havde det næppe været muligt at holde den hemmelig for uvedkommende. Blandt det tyske mindretal i grænseområdet var der personer, der løbende rapporterede til den tyske efterretningstjeneste, Abwehr. Kun korpschefen og nogle få andre nøglepersoner i Grænsegendarmeriet havde kendskab til forholdsordren. / I juni 1945 besluttede Folketinget at nedsætte en kommission,

- Den Parlamentariske Kommission 1945-1953, med henblik på at få undersøgt, om ministre og andre særligt ansvarlige kunne stilles til ansvar for deres embedsførelse op til og under besættelsen, herunder bl.a. den helt særlige situation, som Grænsegendarmeriet stod i den 8. april 1940. Her skal ikke nærmere redegøres for kommissionsrapportens bemærkninger, men blot nævnes, at kommissionen nåede frem til den konklusion, at ingen kunne stilles til ansvar for de kaotiske betingelser, som Grænsegendarmeriet var omsluttet af i tiden helt op til den 9. april 1940.
- [2] Vaabensted omtaler et forhør i Frøslevlejren. Det fandt sted den 1. oktober 1944 om eftermiddagen. Forhørslederen var Kriminalrat Thees Burfeind, der var chef for Gestapos syddanske hovedkvarter på Staldegården i Kolding. Han blev assisteret af danskeren Ib Birkedal Hansen som tolk. Birkedal gjorde ligeledes tjeneste i Gestapo. Det var også Burfeind, der havde været leder af aktionen mod gendarmene den 19. og 20. september 1944, hvor interneringen fandt sted. / Alle de internerede gendarmere blev kort afhørt af Burfeind. De blev spurgt, om de havde tysk familie, om alder, om soldatertjeneste, om helbred, og om de var medlem af Dansk Samfund eller andre foreninger. Nogle havde bemærket, at Burfeind efter forhøret anbragte et blåt eller rødt mærke ud for gendarmens navn. / Efter forhørene var de fleste gendarmere af den mening, at forhørene var ensbetydende med en snarlig hjemsendelse, men de tog gruelig fejl. Antagelsen er, at Burfeind havde fået ordre til at udpege halvdelen af de internerede gendarmere til deportation til koncentrations- og arbejdslejre i Tyskland, og det blev de 141 gendarmere, som Burfeind ved forhørene havde givet rød markering.
- [3] Vaabensted omtaler en fangetransport til Tyskland den 15. september 1944. Dette var den første af flere transporter fra Frøslevlejren. Med transporten var 195 »politiske« fanger. Dette begreb dækkede bl.a. over modstandsfolk og folk, der på anden vis havde modarbejdet besættelsesmagten. Blandt disse fanger var distriktsficer i Grænsegendarmeriet kaptajn Aage Malling-Jacobsen og overgendarm Johannes Andersen Dons. Begge arresteret for at modarbejde besættelsesmagten. Endvidere toldmedhjælper Knud Vindel, der var leder af en modstandsgruppe i Graasten.
- [4] Den nævnte transport den 25. september 1944 bestod af 288 politibetjente fra Jylland og Fyn, fortrinsvis Aalborg, Aarhus og Odense, som ligeledes var blevet interneret i Frøslevlejren i forbindelse med den samme aktion, hvor gendarmene var blevet interneret den 19. og 20. september 1944. Betjentene blev først transporteret til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg og nogle få dage efter sendt videre til koncentrationslejren Buchenwald i Weimar, i nærheden af storbyen Leipzig, hvor betjentene fra Østdanmark også var blevet sendt til.
- [5] Transporten bestod af 141 gendarmere og 59 »civilister,« dvs. modstandsfolk.
- [6] I beretningen bruger Vaabensted bl.a. betegnelserne overfange, bandit, Blockälteste, Lagerälteste og Kapo. Alle sammen fanger, som var udvalgt af tyskerne til at føre opsyn med fangerne i barakkerne, på arbejdssteder eller i det hele taget. Disse opsynsmænd optrådte ofte meget aggressivt over for deres medfanger for at opnå privilegier hos tyskerne. Hvis de ikke passede deres job til tyskernes tilfredshed, kunne de selv blive straffet. Ved at give opsynsmændene goder, eksempelvis cigaretter og fødevarer, kunne de øvrige fanger til gengæld opnå fordele, hvor opsynsmændene så igennem fingre med visse »fejltrin,« begået af fangerne. I en kategori helt for sig selv, når det gjaldt ondskab, var SS'erne. De veg ikke tilbage for at dræbe fanger for ingenting, som Vaabensted beretter om. Det almindelige vagtpersonale i lejren bestod af soldater, der behandlede fangerne nogenlunde ordentligt.
- [7] Henvend 1000 fanger, heriblandt gendarmene, blev omkring den 20. oktober 1944 udtaget til en arbejdskommando. Arbejdet skulle udføres i nærheden af den lille stationsby Oortkaten, der lå et par timers togtorsel fra Neuengamme. Opgaven tog sigte på at omdanne én af de digeveje, der

- gik på tværs af floden Elbens løb, til en spærring på flere kilometer. Spærringen skulle forhindre allierede kampvogne i at krydse Elben.
- [8] Den første Røde Kors pakke kom i slutningen af oktober 1944. I pakken var der smør, sukker, ost, kødkonserves, spegepølse, knækbrød og bouillonterninger.
- [9] Gendarmerne blev transporteret til Schandelah-lejren, der var en af Neuengammes mange udekommandoer, som var både fange- og arbejdslejre. Med transporten var der 72 gendarmere. Lejren blev oprettet i maj 1944 og var en mindre lejr beliggende ca. 150 km sydøst for Neuengamme i nærheden af Braunschweig, der var en større by. Samme dag blev 21 gendarmere transporteret til lejren Alt Garge i nærheden af byen Lüneburg. Denne lejr var også én af Neuengammes udekommandoer, men en mindre lejr med omkring 500 fanger. Gendarmerne skulle her deltage i arbejdet med opførelsen af et kraftværk til Hamborgs elforsyning. I lejren døde to gendarmere, der blev begravet på kirkegården i landsbyen Barskamp.
- [10] SS-Unterscharführer Friedrich Ebsen (rang svarende til underofficer) var tiltrådt som lejrkommandant i august 1944. Vaabensted omtaler ham i sin beretning. Tilsyneladende havde Ebsen en vis respekt for gendarmerne. Som i alle andre lejre var brutaliteten i Schandelah hverdagskost for fangerne. Det gjaldt også for gendarmerne, men dog ikke i samme grad som for de øvrige nationaliteter i lejren. Generelt betragtede tyskerne de danske gendarmere som »anständige Leute,« også Ebsen. Dette »skjold« virkede langt hen ad vejen. Eksempelvis måtte danskerne ikke prygles, og gendarmerne måtte beholde deres hårpragt i modsætning til de andre fanger. Dette står i skarp kontrast til de uhyrligheder, som andre nationaliteter blev udsat for. Vaabensted beretter også om direkte nedskydning af fanger uden særlig grund.
- [11] Tyskernes tilbagetog i Østeuropa i 1944 betød, at adgangen til de rumænske oliefelter gik tabt, og da allierede bombetogter over Tyskland ødelagde store dele af de tyske brændstoffaciliteter, opstod der behov for eksperimenter med alternative måder at fremskaffe brændstof på. Schandelah og seks andre omkringliggende lejre var en del af et sådant eksperiment, som gik ud på at udvinde forekomster af skifersten i undergrunden til syntetisk olie og benzin. Projektet var en del af den nazistiske mineralsikkerhedsplan og iværksat på højeste sted i Det Tredje Rige med rustningsminister Albert Speer som ansvarlig. / Hovedansvaret for projektet blev udlagt til virksomheden Steinöl GmbH i Braunschweig med generaldirektør Solms Wilhelm Wittig i spidsen og med Hans Detlev Ohlen som stedfortræder. Otto Hefter havde ansvaret for fabrikkens højovne. Arbejdskraften til projektet blev skaffet fra koncentrationslejre og krigsfangelejre. SS, en forkortelse af SchutzStaffel (vagtmandskab) fik ansvaret for driften af arbejdslejren, som blev styret med uhorst brutalitet. Schandelah var oprettet til det nævnte formål med 750-800 fanger. / Arbejdet bestod hovedsagelig i at bryde skiferstenene fra undergrunden med skovle og hakker. Et hårdt og slidsomt arbejde. Efter brydningen blev skiferstenene på jernbanevogne bragt til en nærliggende fabrik, hvor stenene skulle skovles ind i ovne. For at udvinde ét ton olie, skulle ca. 35 tons skifer knuses til sten. Udover skiferbrydningen var der dog andre arbejdsopgaver, der var mindre belastende. Da amerikanske styrker nærmede sig lejren i 1945, blev fangerne den 12. april evakueret til en nærliggende modtagelseslejr, Wöbbelin, nær byen Ludwigslust. Kort før amerikanernes ankomst til lejren, iførte SS-vagterne sig civilt tøj og tog ind til Braunschweig, hvor de dræbte en sygepasser og en præst, der havde haft deres gang i lejren. Derefter blandede de sig med flygtningene på de overfyldte landeveje, men ingen af dem undgik deres skæbne, ff. afsnittet: Efterspillet i Braunschweig 1947 – Retfærdigheden sker fyldest. Fangerne blev befriet af amerikanerne den 2. maj 1945. / Vaabensted omtaler i det følgende afsnit i sin beretning, at der af og til kom en mystisk udseende civilperson, der stod og kiggede på dem et

- stykke tid, og at ikke mindst ham havde man respekt for. Denne mystiske person var utvivlsomt enten Wittig eller Ohlen. Den civile ledelse var indkvarteret i SS-barakkerne. / Det anslås, at omkring 200 fanger omkom i lejren, hvoraf 20 blev skudt under flugt og fem blev dræbt af SS-vagter. På kirkegården ved lejren måtte ni gendarmere efterlades. Dødsårsagerne er ikke oplyst, men årsagerne var typisk dysenteri, lungebetændelse og andre infektionssygdomme kombineret med almindelig svækkelse på grund af underernæring.
- [12] Vaabensted omtaler en læge. Ifølge tyske optegnelser var der i sygebarakken hverken medicin, pleje eller kvalificeret personale. Der var ingen læge, kun en sygepasser, der kom én gang om ugen fra den nærliggende udekommando Salzgitter-Drütte. En sygemedhjælper fra egnen havde sin gang i lejren, men han var af profession bygningsarbejder. En læge fra landsbyen Schandelah blev kun tilkaldt, når der skulle udskrives dødsattester. Det var reglen, at alvorligt syge og ikke længere arbejdsduelige fanger skulle sendes tilbage til de lejre, hvor de kom fra. Det var eksempelvis Neuengamme og fornævnte Salzgitter-Drütte. I langt de fleste tilfælde døde fangerne i lejren og blev nødtørftigt begravet i nærheden af lejren.
- [13] Distriktsofficer i Sønderborg, kaptajn S.V.M.T. Madsen var blandt de 72 fanger, der 18. november 1944 blev sendt til udekommandoen Schandelah. Her blev han en slags gendarmernes tillidsmand over for lejrkommandant Ebsen. Madsen fik status som Kapo for de danske fanger. Han fik bl.a. indført forbud mod, at fangevogterne slog gendarmene, og fangerne kunne i modsætning til de øvrige fanger beholde hårpragten; ordninger, han også havde fået gennemført i Neuengamme. Madsens rolle som Kapo gjorde det muligt at mildne forholdene for gendarmene, og her gjorde noget af indholdet af Røde Kors pakkerne god gavn. Madsens Kaporolle stod således i skærpende kontrast til lejrens øvrige Kapoer, hvor brutalitet over for fangerne og fornægtelse af dem var midlerne, der blev brugt.
- [14] Vaabensted nævner »dem fra Alt Garge«. Som nævnt i note 9 døde to af de 21 gendarmere, der blev sendt til Alt Garge-lejren. Allerede den 3. januar 1945 sluttede arbejdet i Alt Garge, og 19 gendarmere blev ført tilbage til Neuengamme.
- [15] Vedr. hjemførsel af gendarmene: Fra Neuengamme den 16. december 1944: 5. Den 2. februar 1945: 12 fra Schandelah og 18 fra Neuengamme, samme transport. Den 16. marts 1945: 51 fra Schandelah og 19 fra Neuengamme, samme transport. I alt 105 hjemførte. I lejrene døde 36. Efter befrielsen døde to af de hjemførte af de lidelser, de havde pådraget under opholdet i lejrene. Det kan tilføjes, at der også var 31 andre danske fanger med fra Neuengamme den 16. marts. Vaabensted nævner også de andre danske fanger i sin beretning.
- [16] Noten er en præcisering: Henimod midnat passerede kortegen grænsen i Kruså. En større menneskeskare ventede på den danske side af grænsen. Efter et kort ophold ved det danske toldsted fortsatte kortegen til Frøslevlejren. Her blev 53 af de 70 gendarmere straks løsladt. Yderligere 11 den 19. marts og nogle dage senere fire mere. De tilbageværende to gendarmere blev først løsladt den 5. maj 1945. De havde indrømmet deltagelse i illegalt arbejde (med i en militær ventegruppe). De sidste internerede gendarmere i Frøslevlejren blev frigivet den 16. marts, dagen før de sidste gendarmere fra Neuengamme ankom til Frøslev.
- [17] Mellemnavnet Viggo havde Ib Jessen fået, fordi hans mor mente, at han kunne bruge Viggo, hvis han ikke kunne lide fornavnet Ib. Selv mener Ib, at hans fornavn er inspireret af datidens folkekære filmskuespiller, Ib Schønberg. Det andet mellemnavn, Richard, kommer fra en farbroder, som var udvandret omkring 1934 til Canada, nær Calgary i staten Alberta. Farbroderen døde i 1972, og Ib Jessen rejste derved for at få ordnet salget af hans farm.
- [18] Vaabensted skriver i sin beretning, at tyskerne kom og hentede hans våben den 19. september 1944, og dagen efter, den 20. september, blev han tidlig morgen hentet af tyskerne. Ib Jessen fortæller, at tyskerne kom og hentede hans fars våben den 18.

september, og dagen efter, den 19. september, kom de og hentede hans far. Af Frøslevlejrens fangekartotek fremgår, at de begge er arresteret og ankommet til Frøslevlejren den 19. september 1944. Foto Fig. 27 viser gendarmere, der gør ophold i Egersund på vej til Frøslev. Dette foto er taget den 19. september 1944, og Vaabensted er med på fotografiet. Hans datoangivelse for interneringen den 20. september 1944 må derfor bero på en erindringsforskydning. Tyskernes aktion strakte sig over dagene 19.-20. september 1944. Planen var at begynde med Sønderborg-Graastenområdet, Distrikt 1, den 19. september og fortsætte den 20. september med de to øvrige distrikter, Kollund og Tønder. Da tyskerne indstillede aktionen var 291 gendarmere afvæbnet og interneret i Frøslevlejren.

- [19] Ib Jessens mor skrev i sin dagbog: »Så kom det økonomiske, som i førstningen ikke var godt, men da det kom helt i orden, havde vi det økonomisk set godt.« Ib Jessen kan ikke fortælle ret meget om økonomien i årene efter faderens død, men han ved, at moderen fik enkepension, og hun har også nævnt noget om en »hædersgave.« Ud fra dagbogen tyder det på, at økonomien kom på plads i løbet af 1946. I det følgende redegøres der for nogle af de hjælpeforanstaltninger, der blev iværksat efter befrielsen. / Besættelsestidens ofre og efterladte blev omfattet af Lov nr. 475 af 1. oktober 1945, Erstatningsloven. Lovens første afsnit omhandlede erstatning ved invaliditet og død, heriblandt omkomne politifolk og grænsegendarmere. Ud fra kendt praksis modtog Ib Jessens mor formentlig først en »straks-hjælp« fra »Kontorerne for særlige anliggender«. Kontorerne var placeret i købstæderne, heriblandt Sønderborg, og oprettet i 1945 under Ministeriet for særlige Anliggender. Senere formentlig en indtægtsreguleret erstatning og en statslig »hædersgave,« som var et årligt beløb. / Den originale dødsattest fra Neuengamme (Fig. 30) er øverst påstemplet: »Direktoratet for Ulykkesforsikringen« og nederst »Erstatningsraadet 19. august 1946.« Det må betyde, at de to instanser har været inde

over erstatningssagen. Det er helt i overensstemmelse med daværende procedure, hvor sagerne blev behandlet i Direktoratet for Ulykkesforsikringen. / Derudover har Ib Jessens mor sikkert også modtaget støtte fra Frihedsfonden, der var en selvejende institution stiftet af Frihedsrådet i 1945. Fondens formål var bl.a. at give støtte til de, der havde lidt skade under frihedskampen, og til de efterladte til omkomne. Ib Jessen er i besiddelse af en Royal Copenhagen mindeplade, som han har arvet efter sin mor. Platten er angiveligt givet som gave til moderen fra Frihedsfonden i anledning af fondens opførelse af 4. Maj Kollegiet i 1950-1951 på Frederiksberg i København. Gaven indikerer, at moderen i 1951 fortsat modtog støtte fra Frihedsfonden.

- [20] Den militære straffelov fra 1881 var også gældende for Grænsegendarmeriet indtil 1927. Med virkning fra den 1. januar 1927 blev gendarmeriets personel undergivet de regler, der var gældende for disciplinær forfølgelse og straf af statens tjenestemænd. Her var der nu appelmulighed til domstolene.
- [21] Den danske ekspedition i maj-juli 1947 gik grundigt til værks for at finde de begravede danske fanger i Tyskland. Følgende omtaler kun eftersøgningen af de ni gendarmere i Schandelah. Det viste sig imidlertid, at andre nationer også havde været ved lejren for at finde deres døde. Både belgiere og franskmænd havde været der og foretaget opgravninger. Nogle grave var også blevet flyttet, og nogle af de døde var blevet begravet i fællesgrave, når det viste sig, at de ikke tilhørte den nation, der havde gravet dem op. Dertil kommer, at den tyske registratur af de døde ikke altid havde været særlig præcis. / Under overgendarm A.M. Clausens ophold i Braunschweig i februar 1947, i forbindelse retssagerne mod det tyske personel i Schandelah, besøgte Clausen også lejren. I sin beretning udtrykker han bekymring over mulighederne for at finde de steder, hvor de døde kammerater var begravet. Han nævner i beretningen tre grave, hvor der var kors med navne. Det var de samme kors, som Tysklandsekspeditionen stødte

på i maj-juli 1947. / I Rigsarkivet findes en meget udførlig beretning om Tysklandsekspe-
ditionen i perioden 1. maj-3. juli 1947.
Distriktsofficer og kaptajn i Grænsegendar-
meriet, S.V.M.T. Madsen, deltog i
eftersøgningen ved Schandelah. Madsen
havde selv været selv blandt fangerne i
lejren. Helt op til midten af 1950'erne var
der stor opmærksomhed omkring
vedligeholdelsen af de gravsteder i
Tyskland, hvor danskere var begravet. Det
var en opgave, som Udenrigsministeriet
påtog sig gennem ambassader og
konsulater. Med tiden blev opgaven
overdraget til de lokale tyske myndigheder
og private organisationer.

Min jagt på historien om Krydstoldinspektions-skonnerten ARGUS

AF HOLGER MUNCHAUS PETERSEN

Denne historie handler om den anden Krydstoldinspektions-skonnert af dette navn, opkaldt efter en græsk mytologisk kæmpe med 100 øjne. ARGUS må derfor siges at være passende navn for to af Toldvæsenets flag-skibe, nemlig Krydstoldinspektions-skonnerterne; derudover har der været en jagt samt en motorbåd der har båret navnet i Toldvæsenets tjeneste. Som navn på et skib er ARGUS siden blevet adopteret af Fyr- og Vagervæsenet.

Første gang jeg stiftede bekendtskab med det skib, der er emnet for herværende artikel, var i midten af 1960'erne, hvor der i Havnepatruljen

Fig. 1. Forfatterens første bekendtskab med ARGUS; et bruntonet fotografi. Forfatterens samling.

på Københavns Toldbod i radiolokalet hang et indrammet bruntonet fotografi af en skonnert. Sejlskibe havde på dette tidspunkt ikke min store interesse, men jeg kunne godt se, at fotografiet viste en ualmindelig smuk og velproportioneret tomastet skonnert. Jeg fik fortalt, at dette var ARGUS, Toldvæsenets gamle flagskib.

Robert Svalgaard og Krydstoldvæsenet

Midt i 1970'erne fik jeg kontakt med toldinspektør Robert Svalgaard fra Thisted, med hvem jeg delte interessen for søfart, og jeg havde den store glæde flere gange at kunne assistere ham med informationer om forskellige skibe, ligesom han, når han var i København, var en særdeles velkommen gæst i vores hjem. Besøgene i København benyttede han bl.a. til at udskifte de historiske genstande der var udstillet i en montre, skænket til Direktoratet for Toldvæsenet af 5te Kreds. Dengang boede Direktoratet i Strandgade 29 på Christianshavn. En af udstillingerne var netop om Krydstoldvæsenet, hvor en model af ARGUS udgjorde en betydelig og seværdig del. I forbindelse med oprettelsen af Toldhistorisk Selskab var Svalgaard blevet overtal til eller havde tilbudt at skrive noget om Krydstoldvæsenet. Det gik han og puslede en hel del med, men problemet var, at dette arbejde krævede mange besøg på Rigsarkivet, og den tid havde han desværre ikke, så hans arbejde med emnet var ikke færdigt da han døde, alt for tidligt. Efter nogen tid blev jeg bedt om at gøre arbejdet færdigt. Jeg var da efter anbefaling af netop Robert Svalgaard blevet forflyttet til Direktoratet for Toldvæsenet, med den opgave at etablere et Toldmuseum. Robert Svalgaards manuskript kom derfor oveni alle de andre ting, jeg var kastet ud i, så for mig blev det desværre kun til enkelte besøg på Rigsarkivet i denne anledning og meget hjemmearbejde. Jeg blev rykket en del for at få færdiggjort manuskriptet, og det lykkedes, selvom der senere er dukket mange flere dele af Krydstoldvæsenets historie frem i arkiverne.

Blandt de ting jeg fik lejlighed til at arbejde mig igennem var nogle protokoller på Rigsarkivet om Krydstoldvæsenets personale. Med hensyn til mandskaberne på ARGUS var der især to personalegrupper, der tiltrak sig min opmærksomhed.

Den ene var Krydstoldbetjente, der alle havde sejlet på de store have med sejlskibe, og næsten alle havde desuden sejlet som styrmænd i dampskibe, men havde lagt denne side af tilværelsen bag sig for at kunne stifte

familie og være regelmæssigt hjemme hos familien. Efter flere års tjeneste som Krydstoldbetjent (Styrmand) på en af jagterne under kommando af en Krydstoldassistent (Skibsfører), blev de to ældste Krydstoldbetjente ved årets udmønstring sat til tjeneste på Krydstoldinspektions-skonnerten ARGUS. Her blev deres konduite nøje overvåget af Krydstoldinspektøren, hentet fra Orlogsflåden med rang af Kommandørkaptajn. Såfremt Krydstoldbetjentene skikkede sig vel, blev de ved først givne lejlighed udnævnt til Krydstoldassistenter og fik eget skib at føre. 1904 blev for disse mennesker skelsættende. De blev overført til det landværts Toldvæsen, Krydstoldassistenterne blev Toldassistenter, mens Krydstoldbetjentene blev Told-Rorsbetjente.

Den anden for mig interessante personalegruppe, var drengene. Krydstoldvæsenet blev i samtiden anset som en af de bedste førstegangshyrer for drenge og var meget eftertragtede. Ombord på jagterne var der både tid og overskud til at oplære de vordende sømænd i den danske handelsflåde. Drengenes primære opgave var at sørge for madlavning. Det var noget hele mandskabet havde interesse i, da mandskabet fik kostpenge (messe), så økonomisk overskud blev fordelt blandt de ombordværende.

ARGUS sejlede i de indre farvande for at inspicere krydsjagterne, og levere forskelligt udstyr til skibene. Krydstoldinspektøren kom herunder ombord i alle jagter, hvor han ved selvsyn kunne konstatere, om alt var i orden, og naturligt nok blev han budt på et måltid. Den dreng, som efter hans mening havde leveret det bedste måltid, kunne så året efter regne med endnu en hyre, denne gang ombord i ARGUS.

Fig. 2. Besætningen på ARGUS 1894. Forfatterens samling.

Toldetaten 350 år (1632-1982)

En af de genstande som Toldmuseet overtog var netop den nævnte model af ARGUS, men den havde ikke rigtigt klaret »sejladsen« fra Strandgade til Amaliegade. Modellens bygmester var Overtoldvagtimester Rønberg Knudsen, som jeg kendte særdeles godt fra min tid i Københavns Lufthavn. Han påtog sig opgaven med at bringe sin gamle model tilbage i »ship-shape« tilstand.

Arbejdet med Krydstoldvæsenet gav mig, på trods af manglende tid, et dybere indblik i og viden om denne del af Toldvæsenets historie; en viden, som jeg benyttede i forbindelse med nogle af de mange lokale jubilæums-udstillinger i anledning af Etatens 350-års jubilæum.

Da en af udstillingerne var i Korsør fik jeg en opringning fra kollega Bent Edberg Petersen der fortalte, at han havde en besøgende i udstillingen, »der hævdede at have sejlet med en Krydstoldjagt.« I samtalens forløb udførte jeg lidt hovedregning: Vi var på dette tidspunkt i 1982, Krydstoldvæsenet var nedlagt 1904, for 78 år siden, dertil kom at en skibsdreng skulle være 14 eller 15 år, så den besøgende måtte altså være mindst 92 år. »Ja,« var Bents svar. »Det er han i hvert fald.« Så jeg fik adresse og telefonnummer, samt aftalt besøg i Korsør. Mandens navn var Ole Peter Trondhjem, født 1887; han havde startet sin maritime løbebane 1902-1903 ombord i Krydstoldjagt Nr. 4. Da jeg fik fornøjelsen at tale med ham, var han pensioneret flagskipper fra De danske Statsbaner, hvor han var startet som styrmand i 1915. Det var en helt fantastisk oplevelse at sidde i hans stue på Strandvejen i Korsør, ved et bord fremstillet af tømmer fra den ophuggede fregat NIELS JUEL, der var flagskib under Slaget ved Helgoland 1864, og samtidig passerede de nyeste DSB færger udenfor hans vinduer. Det var en fantastisk oplevelse at sidde med den viden, at da han startede karrieren i DSB som styrmand var det ombord i de allerførste jernbanefærger, bygget som hjuldampfærger til Storbælt 1883. Som noget helt særligt havde Ole Peters to brødre også startet på deres maritime løbebane i Krydstoldvæsenet. Den ene kom også siden til DSB som skibsfører, mens den anden startede på Nr. 26, nu VIKING af Svendborg, og derefter med ARGUS; han blev sidenhen restauratør.

Frimærke med ARGUS

Postvæsenet blev af Toldvæsenet spurgt om muligheden for at få udsendt et særligt frimærke i 1982 i anledning af, at Toldetaten den 12. januar kunne

markere, at det var 350 år siden, at Christian IV havde underskrevet »Ordonnanze om Toldens Oppebørsel.« Ifølge rygterne var Postvæsenet ikke helt glade for henvendelsen. 350 år var jo ikke rigtigt noget at markere! Men der var præcedens. Postvæsenet havde selv i 1974 med fynd og klem markeret denne Etats eget 350års jubilæum med frimærkeudstedelser med meget mere. Så det kunne lade sig gøre.

Jeg fik ordre til at fremkomme med forslag til motiv for et frimærke. Flere muligheder blev bragt frem, men det var fotografiet af ARGUS, det som jeg i sin tid havde set i Havnepatruljen, som blev det udvalgte motiv. Mester for frimærkets udformning var kunstneren Claus Achton Friis. Jeg fik kontakt med ham, og vi havde en dejlig samtale om motivet. Originalfotografiet viste skibet fra styrbords side. Såfremt det blev gengivet korrekt, ville ARGUS sejle ud af kuverten. Jeg argumenterede for, at motivet skulle spejlvendes, så skibet sejlede ind mod kuvertens adresse. Claus Achton Friis lyttede, og gav mig ret. Derfor er ARGUS på frimærket spejlvendt. Frimærket fik taksten 1 krone og 60 øre, altså datidens helt almindelige brevporto.

Det blev snart kendt, at Postvæsenet agtede at udsende et frimærke i anledning af jubilæet. Undervejs i processen skulle jeg så fremskaffe motiv til det stempel som skulle anvendes på de særlige førstedagskuverter. Mit forslag var midterfeltet på Det Kongelige Toldflag, som tegningen i Placaten fra 1778 viste. Frimærket kom imidlertid ikke den 12. januar, men derimod 25. februar 1982. Men det kom.

I Toldvæsenet fandtes mange forskellige interessegrupper, og en af disse var filateli; altså om frimærker, postkort og andre postrelaterede genstande. Tre personer, Finn Troest, Ove Nielsen og Flemming Brandt, mødte frem og spurgte om der ville blive udsendt en særlig Førstedagskuvert? Det havde jeg ikke hørt noget om, og efter interne forespørgsler var svaret nej. De tre ville derfor selv skabe en særlig Førstedagskuvert.

De fulgte mit forslag om billedet af Den Forenede Kryds Escadre, som var følgen af Krydstoldvæsenets oprettelse i 1824. De arrangerede en stak kuverter til det officielle stempel, med enkeltfrimærker og 4-blokke. Helt særligt diskuterede vi muligheden for at få et »brev« afsendt fra samtlige Toldsteder i Danmark. Dvs. at hver kuvert skulle have et afsenderstempel på bagsiden, fra Christiansø til Havneby og fra Gedser til Skagen, fra alle grænseovergange og fra Patruljefartøjerne. Jeg fandt navne på kollegaer alle steder, som de tre kontaktede for at sørge for, at disse kuverter blev puttet i en almindelig postkasse til normal afstempling på udgivelsesdagen. De lokale fik naturligvis en kuvert. Der skulle skabes fem totale samlinger, hvor

Fig. 3. Førstedagskuvert med Krydstoldinspektionsskonnerten ARGUS. Kuverten er signeret af kunstneren Claus Achton Friis. Forfatterens samling.

de tre initiativtagere hver skulle have en, jeg fik en personligt, og Toldmuseet fik en. De to sidstnævnte forøgede jeg med den særlige jubilæumsfolder, hvor hvert Distriktstoldkammer havde udarbejdet en særlig lokal tekst, der var trykt på forsiden. Desværre er min samling ikke længere helt komplet, da jeg savner folderen fra Holstebro. Under den omskiftelige behandling museets effekter har lidt under, er museets samling af kuverter forsvundet. Derfor agter jeg at overgive min personlige samling til museet. Min personlige samling er suppleret med helark på 50 mærker à 1 krone og 60 øre, i alt 80 kroner, og Claus Achton Friis har været så elskværdig at signere forskellige kuverter samt helarket. Toldmuseet havde dengang ingen økonomi, så museets (forbundne) samling var en gave fra de tre personer, som tak for samarbejdet.

Historie om ARGUS

Historien om ARGUS blev efterlyst ved forskellige lejligheder. Om den kan det siges, at ARGUS var den anden Inspektionsskonnert der bar dette navn. Den første, bygget 1854, måtte i 1894 tage til takke med et nummer, da der søsattes en ny ARGUS. Der var det mærkelige ved Toldvæsenets skibe, at de ikke blev optaget i det almindelige register over danske handelsskibe, og heller ikke blandt Søværnets skibe blev de nævnt.

ARGUS' dimensioner er her hentet fra Lloyds Yacht register 1905: 75,7 fod langt, 19,7 bred og dybde 7,9 fod, tonnagen 75,23 brutto. Skroget der var opbygget af egetræ, var under vandlinjen beklædt med kobberplader.

ARGUS var bygget af skibsbygmester N.F. Hansen i Odense. Det var en særdeles stor opgave for værftet og derfor byggedes et skur som dannede tag over beddingen, hvor skibet blev bygget. Det kaldtes siden ARGUS-skuret, og ARGUS var eneste skib der af værftet blev bygget under tag.

Søsætningen fandt sted den 31. oktober 1894, hvor Krydstoldinspektør Wulffs hustru Hertha Emilie navngav skibet, hvorefter Krydstoldinspektøren udbragte en skål for Kronprinsessen (Louise, gift med den senere Frederik VIII). Skibsværftets arbejdere og de tilrejsende gæster blev som vanligt ved værftets søsætninger trakteret med rompunch. ARGUS blev i samtiden betegnet som »Et lille Mesterværk i dansk Skibsbygning.« Kommandør Wulff var kendt for »det Standsmæssige,« så der var en righoldig inventarliste der bl.a. omfattede et service af sølv.

Krydstoldvæsenets nedlæggelse

Rigsdagen havde ved flere lejligheder i 1890'erne Krydstoldvæsenet på dagsordenen. Særlig ofte blev det omtalt efter århundredskiftet. Det hævdedes bl.a., at den almene opfattelse var, at det var en forældet og tidskrævende foranstaltning for søfarten, og så omtaltes todsatserne som værende så lave, at ingen kunne finde på at smugle eller unddrage sig denne rimelige betaling for indførsel af udenlandske varer. Der fremkom forslag om, at den smukke skonnert skulle skænkes til Prins Christian og Prinsesse Alexandrine. Det skete ikke. Kong Christian IX underskrev 24. april 1903 Loven om nedlæggelse af Krydstoldvæsenet. Nedlæggelsen skulle finde sted inden 1. april 1904. I denne forbindelse skulle »Inspektionsskonnerten »Argus« og Krydsfartøjerne paa tre nær, bortsælges. Det ved Salget indkomne Beløb indgaar i Statskassen.«

ARGUS og 19 af krydsfartøjerne skulle ifølge loven lægges op senest 21. december 1903. Odense blev rammen for en storstilet auktion 1. februar 1904, hvor ARGUS alene blev solgt for højeste bud, 26.500 kr. Køber var den svenske godsejer og adelsmand J. Robert Dickson i Lund, og skibet blev herefter hjemskrevet i Malmö, hvor skroget blev malet hvidt.

Man kan følge ARGUS' videre historie i forskellige skibsregistre, bl.a. Bureau Veritas Heraf fremgår, at ARGUS i 1909 fik ny ejer, i form af Léon

Pellecot i Le Havre. Navnet forblev dog ARGUS, og skibet var klassificeret i Bureau Veritas med den højeste klasse (kvalitetsbedømmelse) for et skib i stor kystfart. November 1910 gennemgik skibet klasseeftersyn i Marseille, så Middelhavet var skibets nye farvand. Efter Første Verdenskrig var ARGUS i 1919 ejet af Societe Industrielle de la Grande Peche Flandrin i Marseille. Skibets navn har åbenbart i en kortere periode været ESPEO PAX. ARGUS nævnes ombygget til fiskefartøj med motor. Tonnagen var herefter 79 brutto og 44 netto. Motoren var 6-cylindret af fabrikat Gouache. Bureau Veritas havde indtil 1926 optaget skibet i sin store registerbog, men 1927 var skibet udgået. Alle mine bestræbelser på at finde frem til, hvad der videre skete med ARGUS, strandede herefter, til min store frustration.

Sammenlægning af toldvæsenet og det statslige skattevæsen

Ved sammenlægning til Told og Skat var Martin Frimand distriktstoldchef i Aalborg. Byen skulle i begyndelsen af 1990'erne fejre byjubilæum, og Frimand, ønskede at Told og Skat skulle medvirke ved markeringen, bl.a. med en lokalhistorisk udstilling. Sådanne lokale udstillinger havde jeg tidligere haft fornøjelsen af at være med til; særligt var det altid en stor fornøjelse at opnå de altid frugtbare samarbejder med kolleger rundt om i landet. Denne gang var det første gang jeg fik den store glæde at samarbejde med kolleger der kom fra SKAT og havde forrettet tjeneste i Amtstuer med videre. Her drejede det sig om Karen Andersen og Vera Skov, der imidlertid begge var noget betænkelige ved den opgave der var blevet dem pålagt, men det kom de meget hurtigt over. Særligt sugede jeg til mig af deres store og praktiske viden om beskatning af jord og stempelmærker. Vi havde flere møder, hvor forskellige emner til udstillingen blev gennemgået. Bl.a. talte jeg en del om Toldvæsenet og Søfarten, hvor et skib bygget i Aalborg skulle være illustration til denne del af udstillingen, sammen med den særlige tolderby i Hals ved indsejlingen til Limfjorden, så min personlige interesse var ikke ukendt for deltagerne.

En middag i Bruxelles

Anne Skov Strüwer, datter af Vera Skov, var i 1998 udsendt af Søfartsstyrelsen til Bruxelles, hvor hun traf sin senere mand der var udsendt fra Landbrugsministeriet. De to var sammen til en arbejdsmiddag i landbrugssam-

menhæng, hvor ireren Paul Culley særligt underholdt de to danskere med historien om en ørnefigur og noget service, muligvis en kaffekop, der bar kongen af Danmarks våben. Ørnefiguren fandtes på et museum i Nordfrankrig, hvor man ingen viden havde om dens oprindelse. Anne fortalte sin mor om oplevelsen, Vera Skov fortalte den videre for at høre om jeg havde nogen viden om servicet. Mit udsagn dengang var, at jeg anså ørnen som en kongelig figur, der såfremt den var dansk, kunne stamme fra orlogsflådens skoleskib ØRNEN, men det skib kendte jeg alt til, så derfra kunne figuren ikke stamme. I min hukommelse var også, at Prins Valdemar vistnok havde ejet en stor lystkutter og så kunne figuren muligvis have haft sin oprindelse på Krydstoldvæsenets ARGUS, men her var jeg ikke sikker på galionsfigurens udseende. Disse sparsomme oplysninger blev viderebragt til Paul Culley, med hvem jeg siden havde noget brevveksling, og fra ham modtog jeg en fransksproget tryksag med titlen »L'aigle de Nouadhibou«, med undertitlen »Des marins dans le sillage énigmatique d'une goélette ...« Den var særdeles spændende i dette hæfte at konstatere det enorme arbejde der på og omkring Musée de Bateau i Douarnenez var udført i forbindelse med denne galionsfigur. For mig var det et stort held, at artiklerne var forsynet med et engelsk resumé.

Nouadhibou

Denne plads i Vest Sahara, tæt ved Mauretanien, blev omkring årtusindeskiftet kendt som afgangssted for mange flygtninge og emigranter, der i små både vovede sig ud på den farefulde tur til De Kanariske Øer.

I hæftet berettede Jaques Maigret, kurator på Grande Galerie du Museum National d'Histoire Naturelle, der var researcher for Laboratoire des Pêches i Nouadhibou i 1960'erne og 1970'erne, om samfundet der var udviklet 1923 af Société Industrielle de Grande Pêche, opbygget omkring et gammelt militært anlæg. Stedet anvendtes af fiskere der hentede deres fangst omkring De Kanariske Øer. Fiskeriet var godt, men de store fartøjer, skonnerter, var i 1970'erne blevet umoderne og uhensigtsmæssige til fiskeri, og derfor lagt op og anvendt som flydende lagre, til fordel for fiskernes brug af mere moderne fiskerimetoder. Skonnerternes elegante skrog fik lov at rådne op i »baie du Repos«, fordi tørrede fisk ikke længere kunne sælges. Alt, hvad der var tilbage af dette fiskeris storhedstid, var noget træ hærdet af søerne og spredt i sandet, samt en udskåren ørn.

Interessen for ørnefiguren startede i 1970'erne, da maritimhistorikeren Francois Renault var i Nouadhibou, hvor han så nogle interessante skibe og optog billeder, hvor man blandt andet kunne se en galionsfigur. Billederne skænkede han efter hjemkomsten til Frankrig til Atelier Mandegloire.

Skibsbygger Joseph Canton arbejdede for Banc d'Aquin International Foundation F.I.B.A. med et program der skulle undervise de lokale fiskere i at bygge og operere med det nødvendige antal traditionelle fiskefartøjer, for at sikre den lokale befolkning et levebrød. Under sit første besøg anvendte han en del tid på at undersøge mulighederne for at finde lokale skibsbygningsmaterialer. På stranden fandt han flere træpæle stukket ned i sandet, anvendt til at tørre fiskernes net. Og heriblandt fandt han så til sin store overraskelse en udskåren ørn, som han antog stammede fra stævnen på et skib. På sine følgende ture til stedet opsøgte han hver gang ørnen, og endte med at spørge den lokale høvding om han måtte købe figuren. Det måtte han ikke. I stedet fik han den foræret som gave. Paul Culley fortalte mig dog, at figuren var byttet med en vindjakke. Hvorom alting er: På denne måde kom figuren til Douarnenez i 1994.

Marie Pierre L'Aot, fandt blandt de omtalte fotografier fra »baie du Repos« (bay of Rest) billeder, hvor galionsfiguren stadig var monteret i stævnen på et sejlskib. Den maritime skulptør Emmanuel Bourgeau fandte interesse og lod sine lærlinge arbejde med en rekonstruktion. Research blev iværksat, tegninger blev udført og modeller bygget op.

Nordamerika

Mester for fotografierne, Francois Renault, var af den faste overbevisning at skibet han havde set oplagt i »baie du Repos« stammede fra Nordamerika, fordi skonnerter fra Maine og Massachusetts havde tilsvarende linjer på skroget, og konstruktionstømmeret var så bredt, at det ikke kunne være skåret i Europa. Han var meget betaget af skibet, som han fandt havde et mystisk skær. Ørnen var efter hans mening også et bevis på skibets oprindelse i Nordamerika, hvor ørnen er et nationalt symbol. De øvrige forfattere der havde undersøgt og forsket i ørnen, var kommet rundt i mange hjørner af den maritime verden, også Danmark havde været inddraget. Fælles for de mange undersøgelser var opfattelsen af, at ørnen som galionsfigur stammede fra var et skib bygget i Nordamerika.

Odense

I januar 2003 var vores kollega Georg Hoffmann og hans hustru Ulla på en gåtur ved Odense Havn. Pludselig kom en Labradorhund farende mod dem og var meget indladende overfor Ulla. Det viste sig hurtigt, at de to Hoffmanner kendte hundens ejer Flemming Eriksen, der havde været speditør, og dermed fast kunde på Odense Distriktstoldkammer. De to Hoffmanner blev inviteret hjem til Flemming, der boede i et større hus ved Odense Kanal. Huset indeholdt fra kælder til kvist et sandt skatkammer af historiske genstande, særligt af maritimt tilsnit. Flemming Eriksen var nemlig oldebarn af skibsbygmester N.F. Hansen, der havde bygget ikke færre end 20 fartøjer til Krydstoldvæsenet, heriblandt den sidste ARGUS. Flemming havde nogle særlige ønsker om, hvor dele af denne samling skulle ende. Told-Skat Museet havde han ikke haft i tankerne, men det blev foreslået af hans to gæster. Herefter blev der taget telefonisk kontakt til Told-Skat Museet, hvor alt andet blev kastet til side, og det varede ikke længe før jeg var i Odense og blev præsenteret for nogle af de mange genstande. Flemming var ikke længe om at opfylde mit allerstørste ønske, nemlig skibsbygmesterens konstruktionstegninger til ARGUS og detaljtegninger af skibets galionsfigur. Det var en fantastisk oplevelse, for her var originaltegningen til den ørn anvendt som tørrestativ for fiskenet på stranden ved Nouadhibou, og som nu fandtes på museet i Douarnenez.

København

Tegningerne kom med hjem og blev på foranledning af økonomichef Hans K. Nielsen, som var med i Odense, kopieret, så de kunne anvendes af modelskibsbyggere. Jeg har ikke set dette tegningsmateriale i forbindelse med flytningen af Told-Skat Museet til Bov, heller ikke kopierne, og ej heller Flemmings fotografier af ARGUS og overdragelsen til den svenske køber i 1904. Jeg håber og formoder, at de meget sarte originaltegninger er overtaget af Rigsarkivet, sammen med fotografierne.

Den første, der fik besked om dette eventyrlige fund var Vera Skov og hendes datter. Desuden afsendtes en kort mail til Paul Culley. Flemming Eriksen havde allerede, da jeg så tegningen fået oplysningen om det fantastiske sammenfald. Den store glæde ud over alle disse ting til Told-Skat Museet var, at henvisninger til Marstal Museum om nogle mindre Marstal-

skibe og til Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg om fyrskibe som var bygget af N.F. Hansen blev godt modtaget.

Palle Castbak, formand for museets venner, bekostede på vegne af foreningen en flot plakat af ARGUS, udført af tegneren Per Bøgh, kaldet Pelle. Marinemaleren Sven M. Klausen i Sandvig udførte et dejligt maleri af »ARGUS« til den følgende udstilling på Told-Skat Museet.

Dette fantastiske træf skulle naturligvis markeres, så noget af det sidste jeg nåede at få udført på museet var en mindre udstilling om ARGUS og dens skæbne, desværre uden tilstedeværelse af ørnen, gallionsfiguren. Den ville og kunne man ikke udlåne til et ikkefransktalende land. Men til åbningen fik vi erstatning ved besøg fra Svendborg af VIKING, Krydstoldjagt No. 26, selvfølgelig bygget af N.F. Hansen. Og Paul Culley tog flyveren fra Dublin til København, for at se resultatet af hans middags-konversation med to danskere.

Mine beviser for gallionsfigurens danske oprindelse var N.F. Hansens originaltegning af ørnen, og ganske særligt ejerforholdene for ARGUS, hvis ejer 1919 ifølge Bureau Veritas registre var Societe Industrielle de la Grande Peche Flandrin i Marseille. I hæftet berettede Jaques Maigret om sin research for Laboratoire des Pêches i Nouadhibou i 1960'erne og 1970'erne, om fiskersamfundet der var udviklet 1923 af Société Industrielle de Grande Pêche; altså det foretagende, der i 1919 var registreret som ejer af den tidligere danske Krydstold-Inspektionsskonnert ARGUS.

Fig. 4. Maleri af ARGUS, udført af Sven M. Klausen 2004 til Told-Skat Museet.

Anmeldelser

Mikkel Leth Jespersen, Jørgen Mikkelsen, Jakob Ørnbjerg: Danmarks byer fra renæssance til enevælde. Redigeret af Jens Toftegaard og Mikkel Thelle. Aarhus Universitetsforlag, 2023. 568 s., 499,95 kr.

Foran på skrivebordet ligger en ny bog: *Danmarks byer fra renæssance til enevælde*. Det er sjældent, at man straks lægger en bog på brevvægten, men den fortæller at skrivebordet nu skal bære en ekstra vægt på næsten 2,9 kg. Værket måler 29 cm i højden og 24 cm i bredden og indeholder 568 sider trykt på

godt papir og i en fornem og solid indbinding. Det forklarer vægten. Tre forfattere har leveret manuskripterne. Det skal straks siges, at det ikke er blot en skriftlig præstation, men at også valget af illustrationer i sig selv er imponerende.

Værkets formål er at give et opdateret signalement af de danske byers historie 1550-1850. Hermed menes de byer, der til enhver tid var en del af det danske rige. Det betyder, at Norge, Grønland, Island og Færøerne samt tilhørende kolonier i perioden medtages.

Der står ikke noget på bindet om, at det er nummer to af en serie, men et første bind, der dækker middelalderbyerne, stod Hans Krongaard Kristensen professor Bjørn Poulsen for, og udkom i 2016 under titlen *Danmarks byer i middelalderen*.

Det nye værk er forsynet med omfattende noter, hele 22 sider, så en læser kan følge med i, hvorfra forfatterne har de enkelte oplysninger. Herefter følger yderligere 23 sider med anvendt litteratur; en liste, der i sig selv er en nyttig indgang for mange bystudier. Der mangler dog et emneregister,

der ikke kan erstattes af det geografiske index. Gennemgående fænomener som eksempelvis begrebet »told« eller »accise« kan således ikke spores systematisk, ej heller i indholdsfortegnelsen.

Dansk Center for Byhistorie havde i flere år planlagt et bogprojekt om de danske byers historie, men da økonomien ikke faldt på plads tilbød fhv. arkivar, dr. phil. Ole Degn, at udarbejde et manuskript, der fik titlen *Fremgang, krise og stilstand – De danske byers historie 1536-1720*, som det lykkedes ham næsten at færdiggøre før sin død i 2017. Bogen blev færdiggjort af andre og dokumenterede den omfattende forskning, som Ole Degn havde stået for gennem et langt forskerliv. 345 sider blev det til, og bogen blev i næsten samme format og tospaltet opsætning som *Danmarks byer fra renæssance til enevælde*. Udgivelsen af Ole Degns værk stod Told- og Skattehistorisk Selskab for. I nærværende udgivelse ses utallige noter og henvisninger til bogen og hans forskning i øvrigt.

Byhistorie er en populær disciplin, der har været dyrket gennem adskillige år i mange købstæder, under tiden med en udgivelse i forbindelse med et byjubilæum. Det har været et område, dækket af såvel amatøreren som faghistorikeren, der ofte har lagt vægt på særlige temaer, dog ofte uden at dække toldvæsenets tilstedeværelse og rolle i byernes historie.

Sådan er det ikke med hverken den nærværende nye bog eller Ole Degns. Disse bøger søger sådan set at få det hele med. Der hentes eksempler fra hele landet: Snart er det fra Randers, Ribe eller Holbæk, og snart noget mere generelt. København får dog særbehandling, idet emner herfra har fået underrubrikker i stedregisteret.

Det nye værk er opdelt i to hoveddele: En første del om Danmarks byer 1550-1700, og en anden del, der fortæller om Danmarks byer 1700-1850. Forfatterskabet til første del udgøres af Mikkel Leth Jeppesen, mens det er Jørgen Mikkelsen, der fører pennen for anden dels vedkommende. De to hoveddele synes at være parallelt disponerede.

Og så er der titlen. Næppe helt velvalgt: »til enevælde« kan få nogen til at opfatte, at værket slutter 1660. Bedre havde det været, hvis dette »til« havde været erstattet af ordet »under«. Er man lidt kritisk, så mangler værket en afrunding, der havde trukket linjerne op mod 1850, der jo ikke er et helt tilfældigt årstal, men snarere valgt som et udtryk for, at noget helt nyt er på vej: Folkestyre, den forhadte accise eller bytold afskaffes 1850 og byporte og acciseboder herefter nedbrudt, hvilket igen betød, at byerne åbnede sig på en helt ny måde mod omverdenen, også som følge af ny trafikteknologi med jernbaner og dampskibe.

Landkommunalreformen af 13. august 1841, der indførte sogneforstanderskaber og amtsråd, og købstandsreformen 1837 får ikke megen plads, ligesom stænderforsamlingerne næsten helt forbigås. Tre-årskrigen 1848-50 er der ikke megen plads til, og den nye grundlov i 1848 får ikke megen omtale. Det gælder som nævnt også Stænderforsamlingerne i 1830'erne, der dog havde stor betydning for eksempelvis Viborg og Roskilde.

Den manglende konklusion er måske et udtryk for, at initiativtagerne forventer endnu et bind frem mod nutiden? Dette udtrykkes i hvert fald som en ambition som afslutning på værkets forod. Det sidste afsnit bærer overskriften »Læseselskaber og lejev biblioteker«, der oplyser at udenlandske romaner oversat til dansk var nogle af de mest efterspurgte bøger hos lejev bibliotekerne.

Nærværende anmeldelse er beregnet på *Zise – Told- og skatthehistorisk årbog*, hvorfor anmeldelsen naturligt særligt vil samle sig om emnekredsen vedrørende told- og skatteforhold. Der er bemærket en beskedens spalte s. 286, der omtaler toldloven fra 1797, men linien følges ikke op.

Da byportene stod, vidste befolkningen, hvor byens grænser lå. Landbefolkningen, der bragte varer ind til byen, blev undersøgt af konsumptionsbetjentene, der med den såkaldte »søger«, en stang, sikrede, at der ikke var skjulte varer i vognen. Der var udarbejdet konsumptionskort for de enkelte byer med markering af byportene. Byportene lå ikke tilfældigt, men ved de naturlige ind- og udfaldsveje. Et sådant kort savnes desværre i bogen, men emnet er ellers omfattende behandlet af Anders Monrad Møller i artiklen »Konsumtionskort – toldere som topografer« (*Zise 1988* s. 109-130). Der var knyttet en helt »kultur« til dette fænomen, men det synes desværre at glimre ved sit fravær i dette værk.

Her kunne man have fået meget ud af at bringe Marstrands næsten klassiske gengivelse af en situation foran en konsumtionsbod i København: Hunden har lugtet, hvad den unge dame har skjult under kåben. Og yderligere står en betjent med den bekendte søger i højre hånd.

I værket ses et af Søren Læssøe Langes (1760-1828) bekendte billeder fra Aarhus (s. 406). Men billedteksten er en misforståelse. Det er byhyrden der leder kreaturer tilbage til byen, og dermed sikrer beboerne frisk mælk. Han er næppe på vej til marked, sådan som billedteksten foreslår. Kreaturerne var opstaldet i købstaden og blev ført ud på bymarken om dagen af byhyrderne. Her er heller ingen kommentarer til, at billedet er »manipuleret« af Læssøe for at få det hele med og kirkerne til at tage sig bedst mulig ud, med Molslandet i baggrunden. Også Præstø (s. 298) har fået et prospekt af

samme kunstner, forestillende byen omkring 1800, med i bogen; et prospekt, hvor et træ i storm elegant fylder himlen over den beskedne by. Det samme kan siges om Langes gengivelse af Randers (s. 318). Han var tilbøjelig til at forstørre bygninger og monumenter, for at opnå en forstærket og mere imponerende effekt i gengivelsen. Billeder kræver også fagkritik; ellers bliver de kun staffage. Det er naturligvis et generelt problem med billedsiden i en tid før fotografiet.

Omvendt er det værdifuldt med en gengivelse af et maleri af Aarhus 1640, der viser gadeforløb og udvalgte bygninger. Det udnyttes flere steder i udvalgte forstørrelser, bl.a. af et bolværk, der demonstrerer at der også var kajplads uden for åen i Bugten, s. 63, og i udsnit s. 73. For ikke lokalkendte, havde det været en idé også at bringe et nyere kort, der vil vise, at den gamle bykerne næsten er intakt med et velbevaret gadeforløb.

Ind imellem hovedafsnittene har man valgt at indsætte billedsider og tekst trykt med blå. S. 198 om kvinders muligheder for formel indflydelse, som overskriften lyder, eller om skriftlighed, om byernes formelle oplandsgrænser eller billeder af fire typiske rådhus. En side hedder eksempelvis »Uroligheder i enevældens byer« og en anden »Byens lyde«. Det er en god idé med sådanne »indslag« for at sikre det brede indhold.

For læsere, der måske er særligt interesserede i told- og afgiftsspørgsmål, må det desværre konstateres, at en sådan interesse ikke synes at have været til stede hos forfatterne. Accisen spillede en stor rolle i den behandlede periode, men der synes kun at være fem henvisninger hertil, men 163 henvisninger til ord, hvor »told« indgår og 29 hvor begrebet konsumtion ses. En selvstændig behandling af emnet ses ikke.

Vi læser som nævnt ikke meget om den nye toldlov fra 1797, der blev fulgt af en lang række instruktioner for embedsmænd og betjente. Sidst i 1840'erne var der i Danmark ca. 70 selvstændige toldsteder. Hertil er Hof- og Statskalenderen en fornem kilde, idet den fortæller om lønforhold, titler og meget mere. Nu skulle kontrol og kassefunktion holdes hver for sig. Toldkassereren var blevet en stor mand i byen, men ham hører læseren ikke meget om, men nok om bystyre og forvaltning.

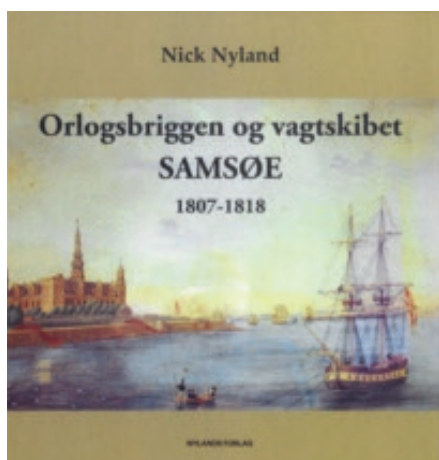
Der nedlagt mange nye synsvinkler på fremstillingen. Et afsnit hedder eksempelvis »Byens økologiske kredsløb« og et andet »Vidnesbyrd fra en losseplads« eller »Byens lyde«.

Alligevel. Det er en fornem bog, der er lagt frem og meget elegant tilrettelagt. Det er en nydelse at vende hver side og opleve, hvordan billedgengivelser og det beskedne antal tabeller er placeret. Men det kan være lidt

svært for nogle læsere med en kronologi, der mange steder kører hurtigt frem og tilbage.

Trykkeri og bogbinder har leveret et værk, der kan stå i mange år. Hvad der mangler af fortællinger om byernes liv og funktion, må man gå til specialfremstillinger for at finde. Næppe mange ville ønske, at værket var blevet endnu større og måske endog havde overskredet en vægt på 3 kg. Alt kan naturligvis ikke forventes i værket. Historien om Odense kom i 10 bind med i alt over 4.000 sider, men mon man ikke også her kunne pege på emner, der ikke var berørt?

Henrik Fode

Nick Nyland: Orlogsbriggen og vagtskibet SAMSØE 1807-1818. Nylands Forlag, 2022. 312 s., 250,00 kr.

I årene 1801-14 var Danmark i krig med England. Stærkest i den nationale erindring om denne krig står to begivenheder. Den første er Slaget på Rheden den 2. april 1801. Den anden er englændernes bortførelse af den danske flåde den 20. oktober 1807. Den første begivenhed erindres som et af de stolteste øjeblikke i dansk krigshistorie, en sejrrig Davidskamp mod den overmægtige Goliat. Den anden som et af dansk histories største nederlag, afmonteringen af Danmark som sømagt. Det kunne de ihærdige anstrengelser, som blev iværksat for at genopbygge flåden, ikke ændre på.

Et af resultaterne af disse anstrengelser var briggen SAMSØE, en 18 kanoners orlogsbrig, som blev bygget på værftet på Bodenhoffs Plads på Christianshavn. En brig var et tomastet let manøvrebart og hurtigtsejlende skib, der i vindstille kunne roes frem. Arbejdet blev påbegyndt den 26. december 1807, og briggen var færdigudrustet den 12. november det følgende år.

Efter en tid som eskorteskib ved færgeoverfarten Korsør-Nyborg blev SAMSØE i 1810 indlemmet i den Dansk-norske Eskadre, som opererede langs den norske sydkyst. Her blev skibet involveret i søslaget ved Lyngør, hvor det fik kraftige skader, men led få tab af menneskeliv. Ved krigens afslutning i 1814 blev SAMSØE taget i brug som vagtskib ved Helsingør, hvor

dets primære opgave var at sørge for, at ingen skibe sejlede gennem Sundet uden at betale Øresundstold. Med udgangen af 1818 blev skibet taget ud af tjeneste og ophugget det følgende år.

Bogen, hvis omslag er prydet af et billede af SAMSØE forankret som vagtskib ved Kronborg, er opdelt i fire dele: 1) SAMSØEs bygning, udrustning og første opgaver i Danmark, 2) skibets deltagelse i Englandskrigen som del af den Dansk-norske Eskadre, 3) skibets fem år som vagtskib og 4) Øresundshospitalet i Helsingør. Forfatteren angiver, at SAMSØE trækker en rød tråd gennem fortællingen. Nogle gange synes briggen dog at svinde ind til fjerne sejl i horisonten, mens forfatteren er optaget af at fortælle detaljer om f.eks. kanonstøberier i København og Frederiksværk, hvoraf det sidste omtales som støbested for Sallys rytterstatue af Frederik 5. i 1768, hvis finpudsning tog et helt år. Derimod omtales Gjethuset i Helsingør ikke, skønt bogen om Christian IV som kanonstøber står i litteraturlisten. Men heldigvis vender SAMSØE altid tilbage fra horisonten, mest tydeligt i bogens hoveddel om vagttjenesten i Sundet.

Det er denne del af bogen, som påkalder sig størst interesse, hvad Øresundstoldens historie angår. Nick Nyland lader Christian IV placere det første vagtskib i Sundet i 1618 et par hundrede år før SAMSØEs tid. Det er ikke korrekt, hvis man med et vagtskib tænker på et fast forankret skib i Sundet. Kongen indførte ganske vist i dette år inspektionsskibe til kontrol af toldbetalingen i såvel Sund som Bælt og langs Norges kyst; men de krydsede rundt i de respektive farvande. Øresundstoldens visitør i Helsingør lod sig transportere rundt i en slup, når han skulle kontrollere skibene efter deres toldsedler. (Se min artikel om visitørregnskaber andetsteds i nærværende årbog.)

Det er næppe muligt med sikkerhed at fastslå, hvornår vagtskibet ved Helsingør blev stationært. Resens Danske Atlas nævner i 1677 et vagtskib i Sundet, og en lille snes år senere omtaler Christian V i sit dagsregister den 16. maj 1693 en beslutning om at sende skibet HEJREN til Sundet som vagtskib. Honnens de Lichtenberg (1958) er ganske upræcis og urealistisk i sin tidsangivelse, når han angiver, at den danske flåde i over 300 år holdt et vagtskib i Sundet. Det ville betyde helt tilbage fra midten af 1500-tallet. Jacob Seerup (2010) holder sig til 1700-tallet, når han fortæller historien om de danske vagtskibe placeret i farvandene omkring Sjælland. Et forsigtigt skøn over tidspunktet for vagtskibes faste stationering ved Kronborg vil være i anden halvdel af 1600-tallet, måske påvirket af de ændrede vilkår for toldens opkrævning efter freden i Kristianopol 1645.

Når man tænker på, at et moderne parcelhus ofte er større end 200 m² og er tiltænkt en familie på måske 4-5 personer og sammenligner det med en brig som SAMSØE med en længde på knapt 30 meter og en bredde på ca. 8 meter og en besætning på 75 mand, som slet ikke havde hele skibet til rådighed som opholdssted, kan man umiddelbart konstatere, at besætningen bogstaveligt talt var stuvet sammen. Intet under, at nogle fik lyst til at forsvinde fra skibet. Ej heller at smitsomme sygdomme havde gode vilkår. Dagligdagen var ensformig med stadigt gentagne arbejdsopgaver; men Nyland formår alligevel at få en spændende fortælling ud af det.

Bogen bygger på grundige kildestudier, primært i SAMSØEs skibsjournaler, hvor forfatteren med sin medicinske baggrund har en særlig mulighed for at give et levende indblik i kirurgens arbejde om bord i dagligdag og kamp.

Det er sikkert også denne medicinske baggrund, som forfatteren tidligere har udmøntet i medicinhistoriske værker, der er årsag til bogens fjerde del om Øresundshospitalet. Bortset fra, at SAMSØE uden tvivl har anvendt hospitalet til syge besætningsmedlemmer, forsvinder skibet i denne del af bogen igen ud af syne. Kapitlet giver en grundig gennemgang af hospitalets oprettelse og bygningshistorie og de sygdomme, der behandledes på det. Interessant i Øresundstoldens regi er det, at det var tolddirektør Frederik von Numsen (1776-1810), som tog initiativ til og skaffede midler til det i 1796 indviede hospital, bl.a. fra Øresundstoldens Fattigkasse. Hospitalet fungerede i begyndelsen primært som hospital for besætningsmedlemmer fra de forbipasserende skibe, som indtil da havde været henvist til byens lille hospital eller til privat indkvartering i nærheden af det. Hurtigt udvidedes klientellet i det nye hospital til soldater i byens garnison og til byens borgere.

Det righoldige billedmateriale uddyber og supplerer i det store og hele på bedste vis bogens tekster; men man kan undre sig over, hvorfor et par billeder af jydepotter fra Vardeegnen fra omkring år 1900 har fundet plads i bogen (s. 238-39).

Uanset om SAMSØE er med i billedet eller forsvundet i horisonten, er bogen spændende læsning, som gav anmelderen ny og undertiden overraskende viden. Bogen er præget af stor fortælleglæde og kalder derfor også en tilsvarende læseglæde frem. Orlogsbriggen og vagtskibet SAMSØE er værd at gå ombord i.

Mogens Jensen

Henrik Fode, Eva Frellesvig, Harriet M. Hansen, Gunnar Jakobsen, Hans Kaae, Kurt Risskov Sørensen, Claus M. Smidt, Ingrid Vatne: Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø. Odense, Svendborg, Assens, Faaborg, Middelfart, Bogense, Kerteminde, Nyborg, Rudkøbing med Bagenkop, Marstal, Ærøskøbing. Redigeret af Gunnar Jakobsen. Told- og Skattehistorisk Selskab, 2023. 278 s. 248,00 kr., pris for medlemmer af Told- og Skattehistorisk Selskab 198,00 kr.

Told- og Skattehistorisk Selskab har taget det prisværdige initiativ at gøre, hvad der står i dets magt for at udgive et større værk

omhandlende toldvæsenets bygningshistorie i Danmark. Senest er det blevet til bindet om toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø.

For den uindviede kan et sådant værk måske virke noget nørdet – lidt ligesom det igangværende lige så ambitiøse værk om danske teglværker – men toldvæsenet har unægtelig efterladt sig en særdeles rig arkitekturarv, som tydeligt manifesterer sig i de mange fascinerende bygninger, oftest beliggende ved købstædernes havne, hvoraf mange blev anlagt eller udbygget i løbet af første halvdel af det 19. århundrede. Og i dag, hvor stort set alle de gamle toldkamre er afhændet, er det, som redaktøren, Gunnar Jakobsen, skriver i sit forord, vigtigt at understrege, at toldkamrene har en sådan kvalitet og betydning i bybilledet, at de er værd at bevare, »og ikke mindst bør deres historie fastholdes«.

Og det bliver historien så sandelig i dette værk, der udmærker sig ved at være skrevet af flere forskellige faghistorikere, hvilket således også er gældende for det her omhandlede bind. Det er en styrke, at hver forfatter med sin valgte metode, empiri og pen, bidrager til at gøre bogen langt mere nuanceret. Redaktøren har samtidigt sikret, at ingen artikler mangler et godt og dækkende illustrationsmateriale, der samtidigt kan tiltrække den almindelige, ikke fagligt kyndige læser, og at noter og kildehenvisninger bringes som fodnoter og ikke som de i dag oftere benyttede, men lidt mere

besværlige slutnoter, ligesom hver artikel afsluttes med en liste over relevant litteratur.

Odense Toldkammer, fint beskrevet af Henrik Fode, er naturligvis et must som det første i bogen, selv om historien om dette er grundigt gennemgået i Otto Madsens og Anders Monrad Møllers bog fra 1989 om samme. Odense Toldkammer, opført 1832-33, var det første af toldkamrene på Fyn, men Fode starter sin artikel med byens senere toldkammer, der blev indviet i 1900 og benyttet af toldetaten de næste 75 år. Følgelig pirres behovet for historien om det første toldkammer, tegnet af den velrenommerede kongelige hofbygmester Jørgen Hansen Koch, og den følger da også, om end det dog ikke er så ligetil endda, da bygningen kun synes forevigtet på et stik fra 1835. Problemet er, at kildematerialet til belysning af såvel denne bygning som Kochs toldkamre i Assens og Faaborg synes at være gået tabt. Ikke mindst ville tegningerne have været spændende at se, men disse er i tidens løb ofte udtaget af sagerne og pokkers nok aldrig lagt tilbage. Når flere af sagerne så også mangler, er den jo helt gal!

Flere af forfatterne leverer en kort beskrivelse af købstadens historie, inden toldetatens værker beskrives, mens andre vælger en anden indfaldsvinkel. Eva Frellesvigs artikel om Faaborg Toldkammer indledes fint med en let forståelig kulturhistorisk baggrund for opførelsen af toldboden, og det samme er tilfældet hos bl.a. Harriet M. Hansen i hendes artikler om Midelfart og Bogenses toldkamre. Spændende er det, når også materialevalg, leverandører og håndværkere bag byggerierne omtales, bl.a. af Hans Kaae i artiklen om Marstal toldkammer. Jo, der er lidt for enhver smag i bogen.

Generelt forekommer artiklerne med deres rige og teknisk perfekt givne illustrationsmateriale ganske godt lokalhistorisk dækkende, og der mangler ikke noget for forståelsen af de enkelte toldkamres bygnings- og kulturhistorie. Det skulle måske lige være, at en konsekvent brug af samtidige bykort, som Harriet M. Hansen eksempelvis leverer, ville have været en god ting for alle os, der ikke besidder et særligt lokalkendskab.

Det er til gengæld et kæmpe plus for bogen, at den afrundes med en artikel om toldkamrene »og deres arkitekter set i relation til dansk arkitekturs almindelige udvikling«. Den er skrevet af den særdeles erfarne og kyndige Claus M. Smidt og sikrer med kommunegaranti, at man ikke lukker bogen med manglende forståelse for toldkamrenes fascinerende historie, men derimod snarere med trangten til at begive sig til Fyn, Langeland og Ærø for at tage herlighederne i nærmere øjesyn.

Lars Bjørn Madsen

Kirsten Stubbe-Teglbjærg, Preben Lund: *Over alle grænser. Om smugling*. Kriminalforlaget, 2021. 295 s., 299,00 kr.

På den ene side er dette her meget enkelt. Der er med *Over alle grænser*, som undertitlen anfører, tale om en bog *Om smugling*. Bogen er skrevet af Kirsten Stubbe-Teglbjærg og Preben Lund, som begge er journalister, og som tidligere har skrevet om forsikringssvindel i bogen *Fup, svindel og fifleri*, 2020, som det fremgår af den vedlagte pressemeddelelse. Så langt så godt. På den anden side er det en meget vanskelig sag at anmelde denne bog, og bøvlet starter sådan set allerede med forlagets pressemeddelelse, der lægger ud med en overskrift der angiver, at ny true-crime bog viser, at smugling er benhård business,

også i Danmark, og så manchetten: »Hvis man tror, at smugling hører fortiden til og var noget med cigaretter, hurtige speedbåde på tværs af Østersøen og mere eller mindre åbenlyst salg til de større arbejdspladser herhjemme, er der nyt at læse i *Over alle grænser*. Der foregår stadig et iskoldt og kynisk spil, hvor internationale bander med største foragt for menneskeliv kæmper om de givtige markeder for illegal handel.«

Øh, jo, det lyder rigtig nok. Men hvis man tror, at smugling hører fortiden til med speedbåde og cigaretter osv., så må man enten have opholdt sig på en anden planet end Jorden eller have været afskåret fra enhver form for nyheder i nogle årtier. Forvirringen bliver ikke mindre, når man læser pressemeddelelsen færdig og derpå går i gang med bogen. Af pressemeddelelsen fremgår nemlig, at der i bogen er fokus på danske forhold, såvel aktuelle iagttagelser som historiske eksempler. Det viser sig ikke at være tilfældet. Der hives historier ind fra alle dele af verden, hvilket heller ikke fremgår af bogens forord, der også fokuserer på danske forhold, men man skal altså i gang med læsningen før det går op for en, at bogen ikke kun drejer sig om danske forhold, men lystigt griber beretninger fra hvor som

helst i verden der nu måtte passe til dette eller hint tema. Det er også helt i orden. Så skal man bare ikke skrive noget andet i pressemeddelelsen og i forordet.

Vi må hellere tage fat på bogen, om hvilken man i udgangspunktet kan konstatere, at den tilsyneladende har kalejdoskopisk karakter, hvilket vi skal vende tilbage til.

Bogen indledes meget passende med det omtalte Forord, hvor læseren indledningsvis oplyses om, at smugleri har eksisteret lige så længe der har været noget at smugle, og at der er forskellige grader af grovhed. Smuglerne vælger tid, sted og metode, og toldvæsen og politi kan så prøve at følge med så godt som muligt. Det er dette arbejde, dvs. toldvæsenets og politiets bekæmpelse af smugleri, bogen drejer sig om, oplyses det. I en række beretninger, anføres det videre, tager tolderen »os« med ud på opdagelse og fortæller om arbejdet og problemerne, og overraskelserne. Og så afsluttes forordet med passagen fra pressemeddelelsen om, at der faktisk stadig smugles og sælges smuglervarer på arbejdspladser »herhjemme,« hvorfor læseren allerede her forledes til at tro, at bogen drejer sig om danske forhold, men det er altså ikke udelukkende tilfældet.

For så vidt angår de anførte beretninger, så er bogen ikke forsynet med en gnist af oversigt over kilder, litteratur og meddelere, hvilket rejser spørgsmålet om, til hvem de anførte beretninger er givet. Er det til forfatterne? Er det hentet fra toldernes publicerede eller upublicerede beretninger? Er beretningerne givet til andre i andre sammenhænge? Spørgsmålet er relevant, ikke mindst fordi der angives fortællinger og beretninger om sager, som umuligt kan være givet til forfatterne. Hvor kommer de fra? Hvor kan man tjekke forfatternes kilder? Hvor kan man f.eks. læse mere om de pågældende sager? Er der tale om førstehåndsberetninger, eller er det beretninger, som allerede har været anvendt og tygget igennem en eller flere gange? Men en sådan oversigt findes altså ikke.

Til gengæld går det over stok og sten med det, som vel er bogens egentlige ærinde, nemlig at være en underholdende true crime-fortælling om smuglere, som det formuleres i pressemeddelelsen, i Danmark og resten af verden, viser det sig jo. Der er imidlertid også nogle bump på læsevejen. Hvert kapitel rummer kun et overskiftsniveau, efter hovedtitlen. Det er fornuftigt nok, hvis man i det pågældende kapitel præsenteres for et tema, som så foldes ud med forskellige beretninger om det pågældende tema, formuleret i mellemrubrikker. Så ved læseren, hvornår en beretning slutter og hvornår en ny begynder. Hvis forfatterne følger princippet. Men det

gør de ikke. Til tider studser man som læser over den måde, på hvilken et afsnit slutter, til tider abrupt, til tider med en fornemmelse af, at sagen bare løber ud i sandet, hvilket man så får forklaringen på, når det som man pga. mellemrubrikken tror er en ny sag viser sig at være en fortsættelse af det foregående afsnit. Afsluttede afsnit og fortløbende af flere afsnit bestående af afsnit væves således ind imellem hinanden, hvilket ikke just befordrer hverken læsevenligheden eller overskueligheden.

Første egentlige kapitel, efter det korte Forord, drejer sig om Cigaretter, og fylder 30 sider. Alle afsnit flankeres på venstre side af et foto, der angiver den pågældende tematik. Dernæst følger spiritus, 16 sider, hvoraf de to udgør et foto på dobbelttopslag af whiskyflasker, og så følger Narkotika, 19 sider. Herefter brydes tematikken med smuglervarer, af kapitlet En flaskehals for smugling, 7 sider, hvoraf de to er et dobbelttopslag af pakker i Internationalt Postcenter i Københavns Lufthavn, som kapitlet altså drejer sig om. Efter denne umotiverede tur omkring lufthavnen i Kastrup kommer vi tilbage til tematikken med kapitlet Knojern og knive, 3 sider, hvoraf halvanden drejer sig om narko; hvorfor dette afsnit om narko findes i kapitlet om knojern og knive står hen i det uvisse, da særligt når narkotika allerede har fået sit eget kapitel, men måske har forfatterne fundet, at et selvstændigt kapitel på halvanden side er lige lidt nok. Igen forlader vi tematikken for smuglerobjekter, for i kapitlet De snuser sig frem, 7 sider, at høre om hundenes indsats i forbindelse med bekæmpelse af smugling. Derefter skal vi så høre om en afrundet sag, i kapitlet Drama i Nordjylland, knap 4 sider. Endnu en sagsfortælling får vi i kapitlet Kvinden på kajen, 8 sider, om en kvindelig tolder. En mandlig tolders historie og oplevelser får vi i kapitlet Den ihærdige tolder, 12 sider, mens kapitlet Smugleri i retssystemet, 7 sider, primært drejer sig om ind- og lidt om udsmugling fra fængsler. Så skal vi endnu engang retur til et allerede flere gange behandlet emne med Store mængder narko, 21 sider, hvoraf to er et dobbelttopslag med narko skjult i en bil. Emnet er som nævnt tidligere behandlet i et selvstændigt kapitel og indgår tillige i kapitlet om Knojern og knive. Til gengæld får man så i dette narkokapitel dels en historie om cigaretsmugling, og dels en historie om kombineret spiritus- og cigaretsmugling, forsøgt udført af et ældre ægtepar. Hvorfor disse historier skal blandes ind i narkokapitlet er som i de foregående tilfælde uvist. Men det har måske noget med redigering, ombrydning og korrektur at gøre. Et nyt smuglerobjekttema præsenteres vi for i kapitlet Guld, 17 sider, som også inkluderer ure og smykker, og det er helt fint. Det følges meget passende op med kapitlet Penge, godt 4 sider, hvorefter der

tages fat på Våben, 9 sider, hvorpå vi præsenteres for smugling af Dyr, 42 sider med et dobbelttopslag foto og en helside foto, hvorefter det gælder Planter, 5 sider, og så gælder det Kunst, 6 sider, og så Slik, 5 sider, der efterfølges af Mennesker, 19 sider, og så er vi kommet til sidste kapitel, Told gennem tiderne, 15 sider.

Den stædige opremsning af kapitler og sidetal er anført her for at angive, at temaer behandles ret tilfældigt, og i et meget forskelligartet omfang. En årvågen redaktør ville have sørget for en i det mindste tilnærmelsesvis gruppering. F.eks. en første hoveddel, der drejer sig om enkelttemaer, f.eks. cigaretter, og dernæst en anden hoveddel, der drejer sig om større sager, f.eks. dramaet i Nordjylland. Og så burde det sidste og i øvrigt udmærkede kapitel om told gennem tiderne, der afgrænser og indkredser hvad bogen faktisk handler om eller i hvert fald tager udgangspunkt i, have været placeret først, som en samlet introduktion til sagen, før man tog fat på bogen i de to foreslåede hoveddele, eller såmænd i den rækkefølge, der nu engang er i bogen, hvis galt skal være og man ikke har orket at strukturere sagen. Men den rækkefølge vækker virkeligt undren. Det hele ligger hulter til bulter og bærer muligvis præg af (det er da i hvert fald en mulig forklaring), at bogen er samlet og struktureret i den tilfældige rækkefølge, forfatterne nu fandt ud af, at der er kød på dette eller hint tema. Og mere eller mindre kød, jf. det meget forskelligtartede omfang af de enkelte kapitler.

Og hvor er det synd, at det hele mikses sammen i en ubestemmelig gang biksemad. For der er jo tale om true crime-fortællinger, og der bringes virkeligt gode, relevante, spændende, medrivende og grusomme historier, men det store rod, som det hele præsenteres i, tager glæden fra læseren. I stedet mister man mere og mere læselysten og appetitten, efterhånden som man kommer gennem biksemaden. Det er en skam, for der kunne være blevet et godt måltid ud af ingredienserne, hvis de var blevet behandlet ordentligt og præsenteret passende.

Kalejdoskop eller kaos. Jeg nævnte indledningsvist, at *Over alle grænser* tilsyneladende har kalejdoskopisk karakter. Tilsyneladende. Det er jo sådan, at i et kalejdoskop ordnes de kaotiske fragmenter i stramme mønstre, som er smukke. De kaotiske fragmenter, skønt stadigt kaotiske, kommer til at udgøre en helhed. Ikke et kaos, men en kalejdoskopisk enhed, som har udgangspunkt i kaos, i fragmenterne. At noget er kalejdoskopisk vil således ikke sige, at der er tale om rod. Der er tale om orden. Man ryster kalejdoskopet, og så opstår der en ny orden ud af kaos. I denne sammenhæng har man samlet fragmenterne, men er ikke nået til at ryste kalejdoskopet.

Læseren har kun to muligheder: Enten at lade være med at læse bogen, eller læse mere eller mindre om dette eller hint, nogle gange rimeligt samlet, andre gange med fragmenter som optræder steder, hvor de ikke hører hjemme, fordi forfatterne ikke har rystet kalejdoskopet.

Forfatterne har uden tvivl gjort en stor indsats og et stort arbejde, især hvis det er dem der har stået for indsamlingen af de mange beretninger, hvis der vel at mærke er tale om førstehåndsberetninger. Det ved vi jo ikke. Der er som nævnt ingredienser til et godt måltid. Synd og skam at det tilberedes og serveres så ringe.

Henrik Gjøde Nielsen

Kirsten Stubbe-Teglbjærg: *Cigaretter, whisky, penge og piger. Da smuglere blev folkehelte ved at hente billige smøger og sprut til danskerne.* Kriminalforlaget, 2022. 198 s., 299,95 kr.

Der er idé og gedigent indhold, substans og struktur, underholdning og oplysning i journalisten Kirsten Stubbe-Teglbjærgs bog *Cigaretter, whisky, penge og piger* med undertitlen *Da smuglere blev folkehelte ved at hente billige smøger og sprut til danskerne*. Ikke den mest mundrette titel eller undertitel, men begge dele angiver, hvad sagen drejer sig om, nemlig 1960'ernes, og i en vis udstrækning årtierne derefter, såkaldte smuglerkonger, som var godt stof i formiddagsaviserne, og på visse måder og i visse sammenhænge også en slags folkehelte. Her blev

særligt Bent Ricardo Madsen og Alexander Blask kendt i offentligheden, og blev forbundet med netop cigaretter, whisky, penge og piger. På den ene side forbrydere, eller i hvert fald lovovertrædere, javist, men på den anden side også en slags Robin Hood'er, der tog fusen på tolderne og sejlede fra dem i deres hurtige smuglerbåde, dvs. speedbåde, og desuden i videre for-

stand tog fusen på staten ved at forsyne den hungrende befolkning med spiritus og cigaretter til en pris, der ikke omfattede de stadigt stigende afgifter til netop staten. Og staten klarede sig jo nok endda.

Der lægges stemningsfuldt fra land, eller rettere til land, med en fiktiv Prolog, der beskriver cigaretsmugling ved kysten, som det har fundet sted så ofte, med nogle folk der venter i natten og kulden på stranden, for så at hente kassevis af cigaretter fra en motorbåd, som er dukket frem i mørket ude på havet. Et koncentrat og en fiktion, men dermed forlader forfatteren også fiktionen. Derpå gives en glimrende gennemgang af de sølle forhold i København i den umiddelbare efterkrigstid, dvs. de områder og miljøer, som en god del af de kendte smuglere voksede op i, for så at fokusere på den voksende velstand og de voksende afgifter til staten i 1960'erne, på de smarte cigaretter (det var dengang) og på den generelle »gode presse«, som blev smuglerne til del, hvorpå følger en redegørelse for smugling som gammel dansk tradition.

Således rustet er vi klar til at tage fat på de personbårne fortællinger. Der lægges ud med kunsthandleren Alexander Blask, hvis indtægter stammede fra smugleri, alfonseri og anden virksomhed på den tvivlsomme side af loven, og der gives en fin redegørelse for Blasks baggrund. Blask finansierede indkøb af dyre og hurtigtsejlende speedbåde, foruden bådenes last af spiritus og cigaretter, og smuglernes popularitet antydes af en beretning om smuglernes foretrukne bådtype, Coronet Daycruiser 21, fremstillet af Botved Boats. Det var en bådtype, som også var populær blandt almindelige mennesker, så der fandtes mange af dem rundt om i havnene, og når smuglerne kunne slippe afsted med det, holdt de sig i øvrigt ikke tilbage for at stjæle en sådan båd. Populariteten blandt smuglerne medførte, at Botved Boats på et tidspunkt lancerede et reklameslogan for firmaet, der lød således: »Ni ud af ti smuglere foretrækker Daycruiser 21.« Den var næppe gået i dag. Men i øvrigt kunne smuglerne om sig selv uden at blinke finde på at anføre, at de var »hæderlige smuglere.«

Ganske vist er det smuglerne, storsmuglerne, der står i centrum, men læseren får også den anden side af sagen med, bl.a. i et kapitel om en smuglerjagt, der udviklede sig yderst dramatisk, og inkluderede fartøjer fra såvel Søværnet som Toldvæsenet, og en helikopter fra Flyvevåbnet, illustreret med en række gode, hidtil upublicerede fotografier fra det, som Berlingske Tidende betegnede som en James Bond-operation fra Fakse til det indre København, idet jagten på smuglerbåden sluttede inde i Nyhavn. (Se i øvrigt H. Boserup: Om smugleri – Et tidsbillede fra 1960'erne, i Zise 2,

1980, s. 16-20.) Historien set fra toldersiden indgår også i kapitlet om det, der betegnes som Søslaget i Køge bugt. Her var smuglerfartøjet imidlertid ikke en hurtig og smart båd, men en langsom og gammel slæbebåd, B&W 26, der tidligere havde været anvendt af B&W til bugseringsopgaver, men som »nu var blevet købt af nye og særdeles liberale interessenter.« Båden sank i øvrigt med smuglerlasten, hvilket betød, at de anholdte smuglere og deres advokater hævdede, at beviserne manglede, hvilket jo for så vidt var korrekt. Tolderne bad igen Søværnet om hjælp, og selv om man ikke havde fået noteret den nøjagtige position, lykkedes det at finde vraket på bunden af havet og bjærge knap en million meget våde og aldeles ubrugelige cigaretter.

Bagsiden af smuglerkongernes tilsyneladende glamorøse liv får man også, såvel rundt om i bogen som i beretningen om smuglerkonges datter, hvis opvækst var præget af omskiftelighed, for at sige det mildt. Datteren af Rotte-Per havde en omtumlet og ulykkelig barndom, mens hendes far bl.a. brugte sin tid på at promovere Bent Ricardos smuglerbar i Spanien.

Bent Ricardo Madsen, der i modsætning til Alexander Blask gerne stillede op for presse og fotografer, fylder ikke overraskende en del i bogen. Forfatteren Dan Turéll har i *Vangede Billeder* (1974) uden omsvøb skildret Ricardos rå barndom i Vangede, og når man læser den skildring, som er et godt supplement til *Cigaretter, whisky, penge og piger*, kan man ikke lade være med at tænke, at sådan måtte det jo gå. Afsnittet om Ricardo findes i kapitlet Vangede All Stars, og det passer jo fint med smuglerkongernes status som en slags folkehelte, men sikken en opvækst. Hvorom alting er, fik Ricardo gang i virksomheden, hvis man kan kalde Ricardos aktiviteter det, og Ricardo opholdt sig siden en del i Spanien, »i sikkerhed bag den spanske diktator Francisco Francos grænser,« men var til tider hemmeligt i København, til fest og ballade, og hvor Ricardo, som var eftersøgt, bl.a. spurgte en betjent om vej, uden at denne opdagede, hvem han talte med. Et par dage senere blev Ricardo arresteret sammen med Blask, og ved den efterfølgende retssag idømt to års fængsel. Efter at være blevet prøveløsladt fra sin seneste dom blev Ricardo i 1982 interviewet på tv. Ricardo udtalte, at han simpelthen ikke gad arbejde; han havde kun arbejdet i fængslet. Adspurgt om hvad hans fremtidsdrøm var, svarede Ricardo: »Det er det store kup.« Blask blev myrdet i 1983, og Ricardo begik selvmord i 1988 ved at sluge et glas sovepiller.

Bogen omhandler ikke kun københavnske forhold, men rummer også en afstikker til Frederikshavn, med beretningen om den ivrige men mere

diskrete Thorkild Løndal Nielsen, ligesom der omtales et af de mere, i hvert fald i den såkaldt brede offentlighed, ukendte aspekter af smuglingen, nemlig samarbejde med den østtyske sikkerheds- og efterretningstjeneste Stasi; et aspekt der ikke blev genstand for den interesse og da slet ikke »gode presse« der blev smuglerkongerne til del. Der er i sagens natur også afstikere til andre dele af landet, herunder Viborg hvor herværende anmelder en tid lang havde udsigt til Bent Ricardos store villa, fra en vens hus; min ven og hans forældre var vist ikke helt glade for naboskabet. Desuden findes et glimrende kort over smuglernes ruter og leverancesteder i hele Danmark. Der afsluttes med et kapitel om nye varer og vaner, nemlig narko, om de store mængder cigaretter der fortsat smugles, og om smuglernes vilkår i de danske fængsler. Endelig er bogen forsynet med et kort kapitel om Kilder, der indledes med en redegørelse for, at bogen indeholder en række »røverhistorier«, som kan synes opfundet til lejligheden, hvilket de ikke er. Der er tale om gengivelser fra samtidens aviser, blade og bøger, samt interviews med en række nulevende vidner, som anføres.

Der er betydeligt mere bagside eller glamour over den historie. Kirsten Stubbe-Teglbjærg fortæller historien lødigt og underholdende i en god og velstruktureret bog. For de, der kan huske perioden, og som har undret sig over hvad der blev af denne eller hin smuglerkonge, kan få syn for sagen i *Cigaretter, whisky, penge og piger*. Smuglerkongernes historie endte sjældent godt. Men bogen om dem er rigtig god.

Henrik Gjøde Nielsen

Meddelelser fra bestyrelse og redaktion

ORDINÆR GENERALFORSAMLING I TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB 2023

Told- og Skattehistorisk Selskab afholdt ordinær generalforsamling onsdag den 31. maj 2023, kl. 16.00 i Skattestyrelsen, Copenhagen Towers, Hanne-manns Allé 25, 2300 København S, med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Beretning om virksomheden 1. januar – 31. december 2022
3. Regnskab 1. januar – 31. december 2022
4. Valg af bestyrelsesmedlemmer m.v.
 - a. redaktør
 - b. 2 bestyrelsesmedlemmer
 - c. 2 bestyrelsessuppleanter
 - d. 2 revisorer
 - e. en revisorsuppleant
5. Fastsættelse af kontingent for 2024
6. Indkomne forslag
7. Eventuelt

Formanden bød de fremmødte velkommen. Herefter foreslog formanden kontorchef Niels Anker Jørgensen som dirigent.

AD PUNKT 1 - VALG AF DIRIGENT

Kontorchef Niels Anker Jørgensen blev valgt som dirigent.

Dirigenten konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet.

AD PUNKT 2 - BERETNING OM VIRKSOMHEDEN 1. JANUAR - 31. DECEMBER 2022 MEDLEMSTAL

Medlemstallet er desværre faldet lidt siden 2022. Pr. 1. april 2023 havde vi 414 personlige og 7 institutioner og virksomheder som medlemmer samt 12

biblioteker, der abonnerede på *Zise*, i alt 433, der modtog *Zise 2022*. Således et fald på 18, som dækker over dødsfald, at nogle har meldt sig ud eller ikke har betalt kontingent, men også over, at det trods alt er lykkedes at tiltrække nogle få nye medlemmer, specielt da der er 25, som ikke har betalt kontingent og som ikke indgår i medlemstallet. Desværre er der også nogle, der er faldet fra i forbindelse med indkaldelsen til generalforsamlingen eller modtagelsen af *Zise*.

KONTINGENTET

Kontingentet blev fra 1. januar 2018 forhøjet til 120 kr. årligt for enkeltpersoner, hvilket fortsat er gældende. Det er stadig et meget lavt kontingent, omkostningerne ved publiceringen og udsendelse af *Zise* taget i betragtning, specielt når der udkommer så omfangsrige årbøger, som det har været tilfældet for både 2020, 2021 og 2022, så kontingentet har ikke kunnet dække omkostningerne. *Zise 2023* bliver derfor ikke på helt så mange sider, specielt da en normal årgang skulle ligge på 200-250 sider, hvilket vil være gældende fra *Zise 2023*. Anmodningen om kontingentindbetaling for 2023 vil være med i »*Zise – Nyhedsbrev 2023*«.

ZISE STATUS

»*Zise 2022*« blev udsendt den 8. maj 2023 og »*Zise – Nyhedsbrev 2023*« vil blive udsendt per email/PostNord i løbet af sommeren 2023, noget forsinket, mens *Zise 2023* er planlagt til at udkomme i begyndelsen af december 2023.

Zise 2020 var på 356 sider, men overgås af *Zise 2021*, som var på 409 sider, men det mest omfattende *Zise* nogensinde er *Zise 2022*, som er på 438 sider. Som altid med et righoldigt udvalg af artikler lige fra den tidlige Øresundstold og frem til nutiden – en ganske betydelig udgivelse med nye bidrag til told- og skattehistorien.

Zise 2023 vil indeholde Mogens Jensens artikel »Forduld, forbrudt og gjort til Pries – Visitørregnskaber 1630-1642,« Helge Christian Jacobsens artikel »Toldetatsbygninger i Haderslev og omegn fra 1864 til 2023,« Finn Lautrupps artikel »Gendarmerne i Skelde på Broagerland 1940-1945 – To skæbnefortællinger og tiden efter befrielsen,« Holger Munchaus Petersen artikel »Min jagt på skonnerten ARGUS.« Desuden bringes en sektion med anmeldelser, og årbogen afsluttes som vanligt med en sektion med meddelelser fra bestyrelse og redaktion.

Selv om det foreløbigt ser rimeligt ud med stof til *Zise 2023*, så vil besty-

relsen alligevel igen i år opfordre såvel historikere som toldere og skattefolk til at bidrage til *Zise*, så *Zise* som årbog fortsat kan være spændende læsning. Derfor toldere og skattefolk – få nu skrevet jeres erindringer og gerne til *Zise*! Vær med til at bevare erindringen om toldvæsenet og skattevæsenet før det blev til Skatteforvaltningen.

THE SOUND TOLL AT ELSINORE

Salget af *Tolden i Sundet*, på engelsk *The Sound Toll at Elsinore*, som udkom i 2017, solgte i 2022 kun 2 eksemplarer, selv om Museum Tusculanum distribuerer den internationalt; således kan den bl.a. erhverves via Amazon. Det samlede salg af den engelske udgave har været begrænset, men vi må håbe, at den har bidraget til at fremme forskningen i Sundtolden internationalt, specielt nu hvor Sundtoldregnskaberne er publiceret på det nederlandske website *Sound Toll Registers online*.

FREMGANG, KRISE OG STILSTAND – DE DANSKE BYERS HISTORIE 1536-1720

Salget af Ole Degns bog *Fremgang, krise og stilstand – De danske byers historie 1536-1720* er så godt som gået i stå. *Museum Tusculanum*, som har den i kommission, solgte kun 2 eksemplarer af bogen i 2022, hvilket jo ikke er meget.

TOLDVÆSENETS BYGNINGSHISTORIE

Toldbygninger på Fyn, Langeland og Ærø, som blev til *Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø* er nu langt om længe udkommet, hvilket har været noget af et forhindringsløb, specielt på grund af artiklen om toldkamrene i Odense, som det først lykkedes at få skrevet med vores næstformand, Henrik Fode, som forfatter – efter at to forfattere var faldet fra. I mellemtiden nåede de to seneste toldkamre i Odense fra henholdsvis 1956 og 1977 at blive brudt ned til fordel for »fremskridtet«. Man forundres over, som arkitekturhistorikeren Claus M. Smidt skriver i bogen om den senest opførte fra 1977, »at det i en tid, hvor bæredygtighed og ansvarsfuld omgang med vore bygninger er i højsædet, kan være ansvarligt at nedrive en så ny og anvendelig bygning«, og som han tilføjede også gjaldt den foregående.

En stor tak til forfatterne for godt samarbejde om færdiggørelsen af artiklerne til trykning, som er foregået i tæt samarbejde med redaktøren af bogen, Gunnar Jakobsen.

Projektet har trukket så længe ud, at vi desværre har mistet én af vore forfattere, tidligere museumsleder Harriet Hansen, som leverede sine ar-

tikler om Middelfart og Bogense toldkamre så tidligt som i 2015, og som hun trods sin svære sygdom næsten nåede at finpudse umiddelbart før hun døde sommeren 2021. Museumsinspektør Kurt Risskov Sørensen, Østfyns Museer, har skrevet om toldkamrene i Kerteminde og Nyborg. Museumsinspektør Ingrid Vatne, Museum Vestfyn, har skrevet om Assens Toldkammer. Museumsinspektør Eva Frellesvig, Faaborg Museum, har skrevet om Faaborg Toldkammer. Tidligere lektor i historie ved Svendborg Gymnasium, Hans Kaae, har skrevet om toldkamrene i Svendborg, Rudkøbing, Ærøskøbing og Marstal samt om Bagenkop Toldkontrol, mens Henrik Fode som nævnt har skrevet artiklen om toldkamrene i Odense. Tidligere daglig leder af Samlingen af Arkitekturtegninger ved Danmarks Kunstbibliotek, Claus M. Smidt, afslutter værket med en artikel om »Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø og deres arkitekter«.

En særlig tak til grafisk formgiver Dorte Cappelen, for en smukt tilrettelagt bog samt for godt og tålmodigt samarbejde i tilrettelæggelsesfasen. En tak også til Catrine Marcussen, Narayana Press, for godt samarbejde omkring billedmateriale og klargøringen af bogen til trykning.

En stor tak til de lokalhistoriske arkiver og museer på Fyn, som har ydet en udstrakt service og hjælp med hensyn til at stille billedmateriale til rådighed for publikationen og uden omkostninger for selskabet, hvad vi er meget taknemmelige for, da bogen ellers ikke ville være blevet så rigt illustreret. Tilsvarende en tak til Jens Bruhn for at have stillet billedmateriale til rådighed fra sin omfattende billedsamling vedrørende toldvæsenet.

Told- og Skattehistorisk Selskab har til publiceringen af *Toldbygninger på Fyn, Langeland og Ærø* fået støtte på 25.000 kr. fra Bergiafonden, 20.000 kr. fra Landsdommer V. Gieses Legat, 10.000 kr. fra N.M. Knudsens Fond og 7.000 kr. fra Dansk Lokalhistorisk Forening samt 17.500 kr. fra Fondet af 1844, dvs. i alt 79.500 kr. Uden denne støtte ville vi ikke have kunne publicere bogen, der som følge af bogens øgede omfang samt prisstigninger på trykning og indbinding, er blevet væsentlig dyrere at producere end budgetteret.

Bestyrelsen forventer ikke umiddelbart, at det vil være muligt at publicere yderligere bind i serien om *Toldvæsenets bygningshistorie*, da det ikke er lykkedes at få stillet projekter op i de øvrige landsdele, idet det lokalt ikke har været muligt at finde samarbejdspartnere eller forfattere. Dog ser det ud til, at det måske vil være muligt at udgive et bind om de vendsysselske toldkamre, hvor Zises redaktør, Henrik Gjøde Nielsen, har de fornødne kontakter, men det vil tiden vise.

TOLD- OG SKATTEHISTORISK LEKSIKON

Claus Rafner er fortsat i gang med en kritisk gennemgang af sit meget omfattende manuskript til »Dansk Told- og Skattehistorisk Leksikon«, som han afleverede april 2019, og som dækker told, skatter og afgifter mv fra tidernes morgen og frem til Danmarks optagelse i EF per 1. januar 1973. Leksikonet dækker således principielt alene tiden frem til Danmarks indtræden i EF, hvor begrebsapparatet og lovgivningen ændredes væsentligt, men forfatteren har dog i stort omfang trukket linjer frem til i dag. Leksikonet vil således blive et væsentligt supplement til *Dansk Toldhistorie* og *Dansk Skattehistorie*, men også et redskab for nutidige toldere og skattefolk, der har behov for at se tilbage på forudsætningerne for de nutidige told- og skatteforhold.

Foreløbigt en stor tak til Claus Rafner for hans meget store indsats samt for at vi er nået så langt som vi er nu.

Der vil dog fortsat komme til at gå nogen tid, forinden værket vil kunne foreligge trykt, forhåbentlig i 2024, idet redaktionsfasen på et så omfattende og detaljerigt værk er meget krævende, idet vi fortsat så vidt muligt skal have specialister ind over på de forskellige områder, hvis sådanne specialister da findes. Foreløbigt har Gunnar Jakobsen været inde over tolddelen, mens Anders Lützhøft og Peter Loft har set på skatteområdet. Stor tak til dem for denne betydelige indsats med at kommentere manuskriptet.

Selskabet og forfatteren vil dog fortsat gerne have flere til at læse manuskriptet, så hvis nogen mener at sidde inde med den fornødne viden på enten told-, moms-, afgifts- eller skatteområdet, så kontakt venligst selskabets sekretær.

Udover kvalitetssikringen af manuskriptet, så er Claus Rafner også gået i gang med at fremskaffe relevante illustrationer, så værket kan blive en indbydende og smuk publikation.

C.F. HOLMS BOG »BIDRAG TIL SUNDTOLDENS HISTORIE«

Der er intet nyt om C.F. Holms bog »Bidrag til Sundtoldens Historie«, da det ikke er lykkedes at komme i kontakt med forfatteren inden generalforsamlingen. Om projektet vil kunne realiseres i det hele taget får stå hen i det uvisse.

TOLD- OG SKATTEMUSEETS BILLEDSAMLING

Told- og Skattemuseets billedsamling har overordentlig stor betydning for *Zise* og selskabets øvrige publikationer, da det uden adgang til denne fine store samling er vanskeligt at illustrere artikler i *Zise* samt bøger som *Told-*

væsenets bygninger på Fyn, Langeland og Ærø. I forbindelse med Told- og Skattemuseets nedpakning omkring 2014-2015 og beslutningen om at nedlægge museet forsvandt adgangen til billedsamlingen, idet den rent fysiske del af billedsamlingen da overgik til Rigsarkivet.

Rigsarkivet har i slutningen af april meddelt, at registreringen af arkivalier fra Skattemuseet nu endelig er afsluttet, hvilket indebærer, at der skulle være mulighed for at søge i det afleverede materiale på Rigsarkivets database Daisy under Skattemuseet, hvorved der skulle være muligt at finde frem til billedmaterialet.

Desværre har man kasseret billeder af bygninger, som ikke kunne stedbestemmes af Rigsarkivet, men det kunne andre måske have gjort. Om det vil kunne lade sig gøre at få etableret et scanningsprojekt får stå hen i det uvisse, da sekretæren aldrig har fået svar på sine henvendelser til Rigsarkivet og tilsvarende museumsinspektør Mads Mikkel Tørsleff på Olde-morstoft.

Zises redaktion har i øvrigt et fint samarbejde med de lokalhistoriske arkiver, som beredvilligt stiller deres billedsamlinger til rådighed, hvad vi er meget taknemmelige for, så artiklerne, kan illustreres på bedste vis, således den lange fine artikel om »Toldkontroller og gendarmerianmeldelsesposter under Vamdrup Toldsted 1865-1920« i *Zise 2022*, hvortil Vamdrup Lokalar-kiv igen har været storleverandør af billeder, men også flere andre lokalhisto-risk arkiver i området har været meget behjælpelige.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af de fremmødte medlemmer.

AD PUNKT 3 – REGNSKAB 1. JANUAR – 31. DECEMBER 2022

Chefkonsulent Anders Bech Christensen aflagde regnskabet for perioden 1. januar 2022 – 31. december 2022 og kommenterede de enkelte punkter i regnskabet.

Det konstateredes, at revisorerne havde godkendt og underskrevet regn-skabet.

Regnskabet blev enstemmigt godkendt af de fremmødte medlemmer.

AD PUNKT 4 – VALG AF BESTYRELESMEDLEMMER MV.

Sekretæren redegjorde for bestyrelsesvalgene.

På valg var:

Redaktør

På valg var Henrik Gjøde Nielsen. Redaktøren blev genvalgt.

2 bestyrelsesmedlemmer

På valg var Anders Bech Christensen.

Derudover var der en ledig bestyrelsespost. Bestyrelsen foreslog at udskyde valget af det manglende 6. bestyrelsesmedlem indtil næste ordinære generalforsamling i 2024, da valget nødvendigvis skal være led i et generationsskifte, idet næstformanden Henrik Fode har meddelt, at han ikke genopstiller.

Forslaget blev enstemmigt godkendt af de fremmødte medlemmer og Anders Bech Christensen blev genvalgt.

2 bestyrelsessuppleanter

Formanden for Dansk Told- og Skatteforbund Jørn Rise og specialkonsulent Alice Dybdahl blev genvalgt som bestyrelsessuppleanter.

2 revisorer

Chefkonsulent Keld Boysen og chefkonsulent Niels B. Legaard blev genvalgt som revisorer.

En revisorsuppleant

Fagkonsulent Lars Kryger Nielsen blev genvalgt som revisorsuppleant.

AD PUNKT 5 - FASTSÆTTELSE AF KONTINGENT FOR 2024

Kontingentet for 2024 blev foreslået fastsat uændret, hvilket blev enstemmigt vedtaget.

AD PUNKT 6 - INDKOMNE FORSLAG

Der var ikke modtaget forslag fra medlemmerne.

AD PUNKT 7 - EVENTUELT

Told- og Skattemuseet har nu taget navneforandring til Told- og Grænsemuseet, men omhandler stadig told, afgifter og skatter mv.

Det blev foreslået, at det bliver muligt i 2024 at deltage i generalforsamlingen via Teams.

Godkendt af dirigenten 12.06.2023

Niels Anker Jørgensen

BESTYRELSEN

Bestyrelsen for Told- og Skattehistorisk Selskab består af:

Kontroldirektør Preben Buchholtz Hansen, formand, København.

Mag.art. Henrik Fode, næstformand, Aarhus.

Specialkonsulent Gunnar Jakobsen, sekretær, Birkerød.

Chefkonsulent Anders Bech Christensen, kasserer, København.

Direktør, forskningschef, ph.d. Henrik Gjøde Nielsen, redaktør, Frederikshavn.

MEDLEMSKAB

Medlemskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, chefkonsulent Anders Bech Christensen, Skattestyrelsen, Copenhagen Towers 1, Hannemanns Allé 25, 2300 København S eller på www.zise.dk.

Kontingentet andrager om året 120 kr. for enkeltmedlemmer, 1.000 kr. for institutioner og firmaer, og biblioteker kan tegne abonnement for 120 kr.

PERSONDATAPOLITIK

Efter databeskyttelsesforordningen skal Told- og Skattehistorisk Selskab have en persondatapolitik, der beskytter medlemmer mod uretmæssig brug af oplysninger om dem. Selskabet indhenter og behandler kun almindelige personoplysninger (såsom navn, adresse, e-mail mv.), som er nødvendige for at kunne sende årbogen, anden medlemsinformation og kontingentoplysninger til medlemmerne. Selskabet behandler ikke personfølsomme oplysninger (såsom personnummer mv.) om medlemmerne. Se hele persondatapolitikken på www.zise.dk.

NYHEDSBREV 2024

Der udsendes i løbet af sommeren 2024 et nyhedsbrev, *Zise – Told- og Skattehistorisk Nyhedsbrev*, i lighed med det i 2023 udsendte. Nyhedsbrevet vil bl.a. indeholde oplysning om indholdet af *Zise 2024* samt oplysninger om indbetaling af kontingent for 2024.

BIDRAG TIL ZISE – TOLD- OG SKATTEHISTORISK ÅRBOG

Bestyrelse og redaktion opfordrer såvel medlemmer af Told- og Skattehistorisk Selskab som andre told- og skattehistorisk interesserede til at indsende bidrag til *Zise – Told- og skattehistorisk årbog*. Det gælder såvel erindringsartikler som historiske artikler og afhandlinger. Et særkende ved *Zise*

er, at årbogens læsere for en dels vedkommende også er bidragydere eller potentielle bidragydere til årbogen. Dette særkende ønsker bestyrelse og redaktion at fastholde. Historiske artikler og afhandlinger underkastes som hovedregel peer review, dvs. fagfællebedømmelse.

MEDVIRKENDE VED ZISE – TOLD- OG SKATTEHISTORISK ÅRBOG 2023

Henrik Fode, født 1946, mag.art., fhv. overarkivar, Erhvervsarkivet, Aarhus.

Helge Christian Jacobsen, født 1944, cand.pæd.psyk., tidligere ledende psykolog i Haderslev Kommune.

Mogens Jensen, født 1943, dr.theol., provst emeritus, Grindsted.

Finn Lautrup, født 1950, etatsuddannet i toldvæsenet, fhv. regionschef i Told-Skat Sydjylland og sekretær for 4. maj komitéen i Sønderborg.

Henrik Gjøde Nielsen, født 1960, cand.phil., Ph.d., direktør, forskningschef, Nordjyllands Kystmuseum, Frederikshavn.

Lars Bjørn Madsen, født 1951, bifag i arkæologi, cand.arch., fhv. museumsinspektør og arkivleder ved Museerne Helsingør.

Holger Munchaus Petersen, født 1942, ansat i Toldvæsenet 1964, forflyttet til Direktoratet for Toldvæsenet 1979 med opgaven at etablere og lede et Toldmuseum, siden leder af Told-Skat Museet til 2004. Forfatter- og foredragsvirksomhed.

BØGER OG PUBLIKATIONER FRA TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Told- og Skattemuseum har 1978-2018 udgivet tidsskriftet *Zise – Told- og Skattemuseum Tidsskrift*.

Fra 2019 udgiver selskabet *Zise – Told- og skattemuseum årbog*.

Desuden udgives fra 2020 *Zise – Told- og Skattemuseum Nyhedsbrev*.

Af særpublikationer er hidtil udsendt eller haves i kommission:

Den gamle grænse – set på postkort af Jens Bruhn, 1978. Udsolgt.

Toldboder – set på grafiske blade af Jens Bruhn, 1979. Udsolgt.

Kongeaen eller Den gamle Grænse af P. Eliassen, (1925-26), 1980. Udsolgt.

Det danske Gendarmerikorps – grænsens gendarm og smuglere af Jens Jensen med en efterskrift af Lars Bjørneboe, (1938), 1981. Udsolgt.

Fra Sise til Moms. Træk af det bornholmske toldvæsens historie af Bodil Tornehave, 1981. I kommission.

Dansk Toldhistorisk Bibliografi – 1982 af Tove Wihlborg Andersen og Gunnar Jakobsen, 1982. Udsolgt.

Krydstoldvæsenet – Det sejlede toldvæsen 1824-1904 af Robert Svalgaard, udgivet ved Holger Munchaus Petersen, 1983. Udsolgt.

Dansk toldhistorie – Fra middelalder til nutid, bd. I-V af Mikael Venge, Henrik Becker-Christensen, Henrik Fode, Anders Monrad Møller, Paul Gersmann, Alf Therkildsen og O. Tobiesen Meyer, 1987-1990.

Toldvæsenet i Dansk Vestindien 1672-1917 af Poul Erik Olsen, 1988.

Odense toldkammers historie 1632-1988 af Otto Madsen og Anders Monrad Møller, 1989.

En tolders erindringer – 54 år i toldvæsenets tjeneste af Henry G. Petersen, 1989.

En tolders liv af Knud Bro, 1989.

Fra toldkammer til speditionsvirksomhed – af Kolding Toldkammers historie af Lars Bjørn Madsen, 1990. I kommission.

Det gamle Aalborg – Told og skatter på Christian II's tid af Mikael Venge, 1991.

Helsingør Toldkammer af Lars Bjørn Madsen, 1991.

Uniformer i toldvæsen og grænsegendarmeri af Ingeborg Cock-Clausen og Aage E. Hansen, 1994.

Toldarkiver før 1969. Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne af Ole Degn, 1994.

Fra Etatsforening til Dansk Told & Skatteforbund af Anders Monrad Møller, 1994. I kommission.

Grænsen i 75 år, 1995. Udsolgt.

Tolder 1942-1993 af Vagn H. Vinje, 1995.

Tolder og kvinde. En undersøgelse af kvinders ansættelse i en mandsdomineret etat af Karen Hjorth, 1998.

Set gennem mine briller af Peter Søndergaard, 2000.

Dansk skattehistorie – Fra middelalder til nutid, bd. I-VI af Mikael Venge, Leon Jespersen, Claus Rafner, Anders Monrad Møller og Hans Chr. Johansen, 2002-2008.

I hundrede ord. Bladvirksomheden 1903-2003 af Ole Østergaard Pedersen, 2003. I kommission.

Tolden i Sundet. Toldopkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857 redigeret af Ole Degn, 2010.

Vi agter... fra torskogilder til klageportal af Henrik Fode og Laust Grove Vejstrup, 2011. I kommission.

De københavnske Toldassistenter Begravelseskasse redigeret af Gunnar Jakobsen, 2012. I kommission.

Toldbygninger på Bornholm af Mogens Lau, 2016.

The Sound Toll at Elsinore. Politics, shipping and the collection of duties 1429-1857 edited by Ole Degn, 2017.

Fremgang, krise og stilstand – De danske byers historie 1536-1720 af Ole Degn, 2018.

Toldkamrene på Fyn, Langeland og Ærø redigeret af Gunnar Jakobsen, 2023. Bøgerne kan købes på www.zise.dk, så længe lager haves.

VEDTÆGTER FOR TOLD- OG SKATTEHISTORISK SELSKAB

Navn

§ 1 Selskabets navn er »Told- og Skattehistorisk Selskab«. Dets hjemsted er København.

Formål

§ 2 Selskabets formål er at skabe interesse for told-, skatte- og afgiftshistorie samt for det danske toldvæsens og det danske skattevæsens historie, fx ved afholdelse af foredrag, udsendelse af forskellige publikationer samt udgivelse af årbogen »Zise – Told- og skattehistorisk årbog«.

Selskabet samarbejder i videst muligt omfang med andre selskaber og foreninger, der indenfor de nævnte områder har beslægtede formål.

Medlemmer

§ 3 Som medlem af selskabet kan optages såvel enkeltpersoner som institutioner, foreninger og andre juridiske personer.

Udmeldelse

§ 4 Udmeldelse kan kun ske skriftligt med mindst 4 ugers varsel til udgangen af et regnskabsår.

Regnskabsår

§ 5 Selskabets regnskabsår er 1 januar til 31 december. Regnskabet skal revideres af 2 revisorer, der udpeges på den ordinære generalforsamling.

Kontingent

§ 6 Kontingentet såvel for enkeltpersoner som for institutioner m.fl. fastsættes på den årlige ordinære generalforsamling.

Bestyrelse

§ 7 Selskabets bestyrelse består foruden af formand og redaktør af 4 medlemmer, der vælges på den ordinære generalforsamling for 2 år ad gangen, således at formanden og 2 bestyrelsesmedlemmer vælges på et års ordinære generalforsamling, redaktør og 2 bestyrelsesmedlemmer på det følgende års generalforsamling. Genvalg kan finde sted. I bestyrelsen skal være mindst 3 personer med told- eller skattemæssig baggrund og så vidt muligt en universitetsuddannet historiker.

§ 8 Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med næstformand, sekretær og kasserer. Formanden indkalder til bestyrelsesmøde, når der er sager til behandling, eller når et af bestyrelsesmedlemmerne begærer det med anførsel af dagsorden.

Bestyrelsen er beslutningsdygtig, når flere end halvdelen af dens medlemmer er til stede eller skriftligt har afgivet deres votum over dagsordenen for mødet.

Beslutninger tages ved simpel stemmeflerhed. I tilfælde af stemmelighed er formandens stemme afgørende.

Sekretæren fører en protokol over bestyrelsens forhandlinger.

Generalforsamling

§ 9 Selskabets højeste myndighed er generalforsamlingen. Den indkaldes med mindst 14 dages varsel ved meddelelse til selskabets medlemmer. Indkaldelsen til generalforsamlingen kan ske enten direkte til selskabets medlemmer pr. brev, email eller via selskabets website: www.zise.dk. Den ordinære generalforsamling afholdes hvert år i april eller maj med følgende dagsorden:

1. valg af dirigent
2. beretning
3. regnskab
4. valg af
 - a. formand, jf. § 7
 - b. redaktør, jf. § 7
 - c. bestyrelsesmedlemmer, jf. § 7
 - d. to bestyrelsessuppleanter
 - e. to revisorer
 - f. en revisorsuppleant
5. fastsættelse af kontingent

6. indkomne forslag
7. eventuelt

Forslag fra medlemmerne, der tilsigter en generalforsamlingsbeslutning, skal være sekretæren i hænde senest 1. marts. Alle beslutninger, med undtagelse af de i §§ 11 og 12 nævnte, tages af generalforsamlingen med simpel stemmeflerhed. På generalforsamlingen kan kun afgives stemmer af medlemmer, som møder personligt. Institutioner m.fl. har kun én stemme.

Over generalforsamlingens forhandlinger føres en protokol.

§ 10 Ekstraordinære generalforsamlinger kan indkaldes, når bestyrelsen finder det fornødent, og skal indkaldes, når to bestyrelsesmedlemmer eller mindst 25 medlemmer fremsætter skriftligt krav herom. Indkaldelsen finder sted med 14 dages varsel til selskabets medlemmer.

Vedtægtsændringer

§ 11 Forslag til ændringer i selskabets vedtægter skal fremgå af dagsordenen for den generalforsamling, hvorpå de agtes behandlet. Til vedtagelse af sådanne forslag kræves, at $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer stemmer for det. Såfremt der på generalforsamlingen er flertal for forslaget, men der er færre end $\frac{2}{3}$ af samtlige medlemmer til stede, kan det forelægges for en ekstraordinær generalforsamling, hvis beslutning herefter træffes med almindelig stemmeflerhed.

Opløsning

§ 12 Forslag til opløsning af selskabet skal behandles på to til dette formål indkaldte generalforsamlinger, der skal afholdes med mindst 14 dages mellemrum. Til vedtagelse af forslaget kræves, at $\frac{2}{3}$ af de fremmødte medlemmer stemmer for det.

I tilfælde af selskabets opløsning skal selskabets aktiver anvendes til støtte for told- og skattehistorisk forskning.

Således vedtaget på det stiftende møde i København den 24. oktober 1977 med ændringer af 30. september 1981, 4. oktober 1990, 12. november 2003 og 29. september 2022.

